

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF
YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

VOLUME - VI ISSUE - I AUGUST - JANUARY - 2017-18 AURANGABAD

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed

Journal No. : 47100

IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 4.954
www.sjifactor.com

✦ EDITOR ✦

Assit. Prof. VinayShankarraoHatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD**Editor : Vinay Shankarrao Hatole**

Dr. S. Umesha Dept. Of Studies in Biotechnology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore, India.	Dr. Tharanikkarasu K. Dept. Of Chemistry, Pondicherry University (Central University), Kalapet, Puducherry, India.
Professor Kaiser Haq Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh.	Dr. Altaf Husain Pandit Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India.
Prof. Avinashi Kapoor Head, Dept. Of Electronic Science, Dean, Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman, Board of Research Studies, South Campus, University of Delhi, New Delhi, India.	Prof. P. N. Gajjar Head, Dept. Of Physics, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.
Dr. Uday P. Dongare Head, Dept. Of Physical Education, Shivaji Art's, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, India.	Roderick McCulloch University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.
Dr. K. B. Laghane Dean, Faculty of Management Science, Dean, Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.) Head Commerce Dept., Vivekanad College, Samarth Nager, Aurangabad, India.	Brian Schiff Brussels, Copenhagen, Madrid, Paris.
Dr. Prashant M. Dolia Dept. Of Computer Science & Applications, Bhavnagar University, India.	Dr. Nicholas Ioannides Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.
Dr. Hanumanthappa J. Dept. Of Studies In Computer Science, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore-570 006, Karnataka, India.	Dr. Asharf Feto Eata College of Arts or Science Salmou Bin Abdul Aziz University, KAS.
Dr. Kailas Thombre Research Guide, Dept. of Economics Deogiri College, Aurangabad, India.	Dr. Isita Lahiri Dept. of Business Administration, University of Kalyani, Kalyani West Bengal.
Dr. Nirmala S. Padmavat Assit. Prof. English Dept. Nutan Mahavidyalaya Selu, Dist: Parbhani	

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004 (INDIA) Contact : (0240) 6969427, Cell : 9579260877, 9822620877 E-mail : anandcafe@rediffmail.com, info@ajantaprakashan.com, Website : www.ajantaprakashan.com

CONTENTS

ENGLISH PART - II			
1	Dr. Prasad Khanzode	Enterprise Entry Level Analysis: Price Concentration Index	1-5
2	Sajid Sheikh Dr. Kavita Prashar Dr. Bhushan Naphade	A Study on Plant Growth Promoting Profile of Different Bacteria Isolated from Agricultural Field	6-11
3	Dr. N. S. Borse	Indian Agriculture and World Trade Organization	12-16
4	Gangasagare P. T.	Application of Food Bio- Technology in Milk and Milk Products	17-27
5	Dr. Ashalata Raman	Women's Images in Advertisements	28-31
6	Ramnita Saini Sharda	The English Teacher's Critique of the Education System	32-35
7	Suhas Morkhade	Synthetic Exploration of 2,9- dibenzylidene 5-phenyl-6,7,8,9- tetrahydro-5H-[1,3]thiazolo[2,3-b] quinazoline-3[2H] thione	36-40
8	Shivanand Tanajirao Jadhav	Impact of Watershed area Development in Cropping pattern of Talmod Village of Osmanabad District	41-45

Sr. No.	Author Name	Title	Page No.
ENGLISH PART - III			
1	Yuvraj R. Girbane Dr. A. S. Dhabe Dr. Basawaraj Raga	Evaluation of Anti-Inflammatory and Anticancer Potentials of <i>Blepharis repens</i> (Vahl) Roth	1-8
2	Sham Devichandji Kabuliwale	Physical Fitness of Krida Mohatsav Participating Athletes	9-12
3	Prof. Sahebrao K. Wagh	Influence of Environmental Pollution on Agriculture Production in India	13-18
4	Dr. Radheshyam Dipte	Minor Women in <i>Family Matters</i>	19-23
5	Jitendra Ganesh Weekey	Transcendentalism in Huckleberry FINN and ITS Importance in Modern Era	24-27
6	Mr. Laxman Navnath Chavan	Pilot Study of Identifying Hazardous Engineered Nanoparticles using Human Cell	28-34
7	Tanuja V. Koli	Health Status of Women in India: In the Context of Global Environment	35-40
8	Pathan Ramiz Khan Ibrahim Khan	Importance of Education for Uplifting the Weak	41-46
9	Dr. D. T. Satpute	Impact of Social Media on Education	47-51
10	Kamble Chandrakant Shivaji	Quality parameters For Excellence, Consistency and Achievements of Teacher Education	52-57
11	Tupe Kavita Narayan	Highly Cited Articles in Library and Information Science: An Analysis of Content and	58-63

		Authorship Trends	
12	Lahade Rama Baburao	The Importance of Learning English in Today World	64-68
13	Pro. Dr. Shobhana V. Joshi Sonali Barhate	Study of Blended Learning in Education Context	69-74
14	Ms. Sheetal P. Kedare	Laxman Gaikwad's, 'The Branded' Highlights the Struggle of Survival of Uchalya Community in the Darkness: A Critical Analysis	75-80
15	Dr. Achla Sonker	Understanding Partition: Its History, Myths and Realities as Reflected in Indian Fiction	81-86
16	Vaishali Eknath Thorat	Dr. Babasaheb Ambedkar's Efforts for Women Empowerment and Present Status of Women in Society	87-90
17	Dr. Mrs. Paralikar Urmila Atul	Rubrics in Removing the Blind Spots in Teacher Education	91-99
18	Dr. Manvendra Singh	Women Empowerment and Democracy	100-108
19	Dr. Shipra S. Singam	Human Rights Verses Women Rights	109-112

'जिनिअस' या सहाय्यि प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकान्त प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्याची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोध निबंधाची जबाबदारी स्वतः लेखकावर राहिल.

हे नियत कालिक मालक, मुद्रक, प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर अँड प्रिंटर्स, जयसिंगपूर, विद्यापीठ गेट, औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

19. Human Rights Verses Women Rights

Dr. Shipra S. Singam

Yeshwant Mahavidyalaya, Dept. of Law, Wardha. (M.S)

The Basic essence of right to equality is Equality in the Eyes of Law. Does the Fundamental rights ensure whether the individuals get similar treatment in Eyes of laws or the treatment of law varies with different parameters? Before the commencement of constitution social evils prevailed in terms of discrimination from race, caste, Sex or place of birth.

When empowerment is buzz word its source becomes essential to establish being empowered as fundamental right. The Constitution of India becomes the driving force in inculcating the fundamental rights to enjoy the freedom & are warranted as legitimate requirement for peaceful existence of individual. The Fundamental rights are sacrosanct & warranted by Constitution in such a manner that the rights exist even against the will of the sovereign. The empowerment of Fundamental rights is such that incase of any breach or violation of these fundamental rights Individual have right to access the Courts for the speedy redressal & reinstatement of these fundamental rights.

Justice can't be imparted if there exist inequality & thus Right to Equality is the foundation of Justice for all. Right to Equality dose not requires any explanation, as the term itself is self-explanatory. Right to Equality has been formulated under Article 14 & 15 of Indian Constitution & We look forward to evaluate whether the right itself has authorized for discrimination.

Gender being one of the focal point of discrimination got the immediate attention by the forefathers of Constitution makers. Article 15 of Indian Constitution lays the prohibitory provisions against discrimination to ensure fundamental rights of Equality however the cache here is it simultaneously aids in creation of discrimination as well.

“Article 15”

Prohibition of discrimination on grounds of religion, caste, Sex or Place of birth.

1. The State shall not discriminate against any citizens on grounds only of religion , caste, sex , place of birth or any of them

2. No Citizens Shall, On grounds only of religion , caste, sex , place of birth or any of them, be subject to any disability liability restriction or condition with regard to
  - a. Access to shops, public restaurants, hotels & places of public entertainment; or
  - b. The Use of Well s, tanks, bathing Ghats , Roads & Places of Public resort maintained wholly or partially out of state funds or dedicated to use of the general public.

The provisions clearly highlight the concept of equality in terms of public discrimination & humiliation of any individual in general public places. Thus tone of prohibition was set not to discriminate any individual in public domain. The two Sections clearly identify the areas of discrimination & define the scope of the constitution & roles and responsibilities of individuals. These also exemplifies the intent of lawmakers to end any kind of discrimination which may exist.

However Constitution makers did not stop with the anti-discriminatory stand adopted by them & in order to evolve as a welfare state introduced discriminatory Clauses.

15(3) nothing in this article shall prevent the state from making any Special provision for women & Children.

15(4) nothing in this article or in Clause (2) of Article 29 shall prevent the state from making any special provision from the advancement of any socially or economically backward classes of the citizens of Scheduled Castes & Scheduled Tribes.

The deep contrast among sections 15(1) /15(2) & Sections 15(3) /15(4) are clearly visible. Where 15(1) /15(2) look forward to establish Equality in sharp contrast Sections 15(3) /15(4) look forward to discriminate among the grounds on which the very constitution excels. If Right to Equality is the only consideration then the provision made in 15(3)/15(4) become void-ab-intio, however its presumed that Spirit of the Constitution is “welfare state” & the provisions of 15(3)/15(4) are deemed to be positive discrimination.

It could be very well argued that discrimination is “discrimination” & positive discrimination cannot remain positive for eternity. As privileges once given are irreversible process. In absence of undefined time Frame & conditions of discrimination the positive discrimination with not marginalize the non-benefitting sections becomes grey area. As the provisions made under constitution are sacrosanct & soul of the legislation of various provisions, it has eventually given birth to complexity in social-legal environment.

To understand and analyze the provisions of section 15(3) which is mother of all women centric laws is essential to understand its impact on discrimination. A pertinent question was raised by Australian Prime Minister on Women's day 08th of March "Women's right Should Not "on the basis of others doing worse". He Opined "Women's right should not be "accelerated" at the expense of the success of others. The spirit of Constitution is such that it may be implied that by making special provision for "Women" & "children" constitution makers never would have acknowledged that it's perfectly fine to create as many provisions as possible to facilitate women however it may come at the expense of men.

The provision thus made was wide open for interpretation and adaption. The merit criterion for promulgation of gender neutral laws could not foresee the "Equality" provisioned by constitution in article 15(1)/15(2). An "Idea" Can Change your Life. The Idea of positive discrimination changed lives of indian women & became the source code of all women centric laws; women commission & all women's welfare programs benefitting lakhs & lakhs of women.

A new era was born when the provision distinguished treatment of law on grounds of gender. Without realization of discrimination the advent of Laws criminalizing "Cruelty by Husband on wife "evolved where as the law could have been drafted as "Cruelty by Spouse". Now the distinction between "Cruelty by husband on wife" & "Cruelty by Spouse" have implications. Where in the former clause the rights of Women are recognized in absence of later statement.

Now it's essential to understand the implications of the law thus framed. It can be implied that a married women has advantage over her husband in case husband offer grave cruelty to wife. The Criminal proceeding can be initiated against a culprit husband & penal provisions are made to protect women from any kind of atrocity. Thus The Positive discrimination certainly benefits the aggrieved wife from sufferings in the hands of cruel husband.

If a consideration is made from "protection against cruelty" any penal provision on grounds of genders men are left at a disadvantage when cruelty by wife on husband has no penal consequence. Thus in order to favorably protect wife from cruelty by husband, law also serves purpose of protecting wives administering cruelty to their husbands. Also it fails to recognize husbands as victims of cruelty in marital discord & thus the same are violation of section 15(1)/15(2) where the very essence of article 14 is equality in eyes of laws.

Cruelty by nature is gender neutral and personal character trait, & no human scientist or psychologist can warrantee cruel behavior as character trait of one gender alone. The state of mind leading to cruelty can be administered by either genders or creating penal provisions acknowledging one section of constitution while ignoring other provision is selective adoption.

The makers of constitution also did not set a time frame for the positive discrimination & its continuance. Thus the existence of women centric laws and advantages rendered to them are deemed to exist for perpetuity. Assuming the argument that positive discrimination is meant to strengthen the position of oppressed class; with positive provision it may be implied that the provisions will benefit the down trodden & help them come in the main stream. If the same remains unfulfilled the creations of such provisions are meaningless. Eventually this will lead a scenario where the benefit of positive discrimination will bring parity amongst the gender.

Since the provisions made tend to exist perpetuity will keep growing where as the other class will remain marginalized. Its like if you have to make a line look smaller without touching it, best way to do so is by drawing other line bigger than it. The alw making process has seen this evolution and there are currently 50 women centric laws which positively discriminate from men against atrocities as well as protect women when they commit similar atrocities as there are no criminal provisions for men to get protected. A classic example of this is Domestic violence Act 2005 which protect women and women folk alone from Domestic Violence by men. On the contrary if a women commits domestic violence on men in absence of gender neutral law or positive discrimination of women centric law men remain vulnerable.

Other women centric laws parented by Section 15(3) bear the same disparity of positive gender discrimination & it may not be implied that Women centric laws are not coming at expense of Men. The “Right of Equality” is a misnomer where one at one hand the provisions warrants for equality while on the other hand they acknowledge disparity.

References

1. Constitution of India ; Article 14/ Article 15(1)(2)(3)(4)
2. IPC Section 498A
3. www.edition.cnn.com Austarlian PM Women’s empowerment should not come at cost to men.

ISSN 2279 - 0489
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - VI

Issue - II

PART - I

February - July - 2018

**Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal**

Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.248**

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "GENIUS".
Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877, 6969427.

E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaparakashan.com

GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - Impact Factor - 4.248 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF PART - I

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
15	Information Seeking Behaviour of NCRD's SIP Students in ICT ERA: A Case Study Mrs. Rajshree Ravi Autade	94-102
16	Library Automation: Open Source Software vs Commercial Software Madhav Gorakh Ghodake	103-106
17	Information Repackaging Service: A Source of Fundraising for Libraries and Information Centre Shekhar Dixit	107-111
18	Library is A Temple of Knowledge and Learning Center Rahul S. Deokate	112-119
19	Information Technology Led Good Governance Dr. Kshirsagar. S. G.	120-124
20	The Role of University Library in Facilitating Higher Education Dr. Atul R. Sidurkar	125-133
21	Use of Social Media in Modern Information Management Libraries Shivaraj Halyal Dr. Rakhi Tyagi Praveen Desai	134-141
22	Practices Exercised for Accessing E-Information on the Internet Dr. Prakash Bhairu Bilawar	142-147
23	Evaluation of Information Services Provided by Newspaper Libraries in Kolhapur City Pawar Rohan Raju Kadam Satyawan Bhagwan Kubal Sandip Sakharam Moghe Girish Sadashiv Pawar Shraddha R.	148-153
24	Soft Skills and Personality Development for Librarian Ms. Neeta S. Dhawde	154-156

20

The Role of University Library in Facilitating Higher Education

[A Case Study of the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University situated in the city of Nagpur in the Maharashtra state of central India.]

Dr. Atul R. Sidurkar

HOD, Library & Information Centre, Yeshwnat Mahavidyalaya, Wardha 442001 (M.S.)

ABSTRACT

The present study pursued students' utilization of resources, services, and facilities provided on the part of the Central Library of the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University (RTMNU) situated in the city of Nagpur in the Maharashtra state of central India. The findings reveal that most of the subjects visited the University library to study course books, consult reference materials, and to retrieve unpublished documents for information needs. Though availability of e-resources in the said university library is very common yet their optimum use is a matter for discussion. Majority of the subjects indicated that the library provided effective services. They were satisfied with some of the amenities provided on the part of the end users. However, lack of e-resources, inadequate collections, and insufficient physical facilities were identified as major issues in the effective use of library collections and services.

INTRODUCTION

University library has a prominent role to play in supporting higher education to fulfill objectives of its parent institution. Students in higher education are to be provided with the facilities necessary for mastering the subject matter, techniques, skills, habits of thought, and methods of work in their chosen field. Classroom instructions alone will not provide all the opportunities needed for attaining all these complex educational objectives. It is here that libraries come to help students. The university library is a collection of sources, services and the building in which it is housed. It provides access to various resources in order to support teaching, learning and research activities.

In academic institutions, both academicians and researchers mostly depend on library resources and facilities. No doubt that quick and easy access to such resources accelerates both academic and research activities more effectively. Libraries assist in finding, using and interpreting appropriate information that opens up opportunities for lifelong learning, literacy enhancement, informed citizenship, recreation, creative imagination, individual research, critical thinking, and ultimately, empowerment in an increasingly complex world. This equitable access to information is essential to enable educated and informed citizens to participate in a democratic global community. Any university is a community of scholars & students engaged in the task of seeking truth.

The university library supports course curriculum and assists researchers to extend their research work and create new knowledge successfully. Furthermore, the university library is “a library, or system of libraries, established, supported and administered by a university to meet the information needs of its students, faculty and support its instructional research and service programs”. These services are needed to enable an individual to develop full potentials and extend the horizons of perception, interests, and skills. An academic institution may not achieve its two-fold mission of spreading knowledge and extending its research progress without first enriching and enhancing library resources and services. On the other hand, the university authority should have a cyclic and systematic evaluation policy in place in order to maintain and further improve the quality of library services to meet the information needs of users.

Evaluation of the quality of library services may be achieved by taking feedback from users. The role of a university library is to meet the research and information needs of its community. University libraries in the developed world provide their users with local and remote access to collections in various kinds of formats. This is not the case in the fast developing countries like India. The collections of university libraries in India are based mainly on books and then serial publications like newspapers, magazines, and journals. Presently, libraries are witnessing great changes in recent years, both, in their collection development and their service structure. Over the last several years, a significant transformation has been noticed in collection development policies and practices. Print medium is increasingly giving way to the electronic form of materials.

The Nagpur University also known as Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University (RTMNU) was established on August 4, 1923 in the city of Nagpur in the Maharashtra state of central India. Named after Tukdoji Maharaj, initially, its focus was on teaching languages of India, including such Sanskrit, Marathi, Hindi and Urdu. The institution has offered a medical degree since 1947. The university was divided on May 1, 1983, when some of its facilities were rededicated to the creation of the new Amravati University. It has been accredited with ‘A’ Grade by the National Assessment and Accreditation Council (NAAC). It is now labeled as one of the toughest universities in the country due to its strict assessment.

The said University’s Library was established along with the University establishment in 1923 in order to cater to the academic and research needs of the faculty and students.

The university library did not have its own building until 1957 and was housed in most inadequate premises. It was in 1953, as a special feature of the first Five Year Plan that the University authorities put up a scheme to the University Grant Commission for the development of the University Knowledge Resource Centre (university library) including the construction of new building. The work commenced and it took almost three years to complete the construction of the building and the university library shifted to its new premises in July 1957. Later in the year 2000 the Library was renamed as Dr. V.B. alias Bhausahab Kolte Library after the name of the former Vice Chancellor, Nagpur University, Nagpur.

STATEMENT OF THE PROBLEM

Due to the fact that there is scant research on Indian university libraries, there is a need to conduct such studies on a periodical basis to assess users' satisfaction with university library resources, services, and infrastructure.

OBJECTIVES OF THE STUDY

- To Explore the frequency and purpose of users visiting the Central Library at the Nagpur university which is also known as the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University (RTMNU).
- To Determine users' satisfaction levels with library resources and services .
- To Assess users' perceptions of the library staff's manner .
- To Analyze the provision of physical facilities in the library for the effective use of its resources and services.
- To Identify the problems faced by users related to library resources and services.

RESEARCH METHODOLOGY

Survey research method was employed for the said study purpose. A close-ended questionnaire was developed to collect the data needed in order to achieve the objectives of the study. SPSS-19 was used to calculate Cronbach's (alpha) coefficients for the scales, which were found to be .93. The population of the study includes all undergraduate and post-graduate students, studying in the Faculty of Management and Information Sciences, and the Faculty of Numerical and Physical Sciences of the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University (RTMNU) situated in the city of Nagpur in the Maharashtra state of the central India. The total population of the study constituted 975 students, out of whom a sample of 100 students was drawn. In view of time constraint and a large population (975 students) of the study, tables of Krejcie and Morgan (1970) were also used for the sample selection. The random sampling technique was used by distributing an equal number of questionnaire copies among the subjects of the study. Out of a sample of 100 students, 95 responded to the survey instrument with a response rate of 95%. Statistical Package for Social Sciences (SPSS-19) software was used for quantitative data analysis.

Questionnaires were completed by personal visits with users. The collected data was analyzed and presented in the tabular form.

DATA ANALYSIS/FINDINGS**1. Distribution of the subjects by Faculty**

Distribution of the Respondents by Faculty (n=95) S.no.	Faculty	Frequency	Percent
1.	Management and Information Science	51	(53.68)
2.	Numerical and Physical Science	44	(45.32)
Total		95	100

From the table 1 it is seen that 51 (53.68%) subjects were from the Faculty of Management and Information Sciences while 44 (45.32%) from the Faculty of Numerical and Physical Sciences.

2. Frequency of Visits to the Central Library

Respondents' Frequency of Library Visit (n=95) S.no.	Visit to Library	Frequency	Percentage
1.	Daily	11	11.58
2.	Twice a week	9	9.57
3.	Once a week	15	15.79
4.	Once a month	42	44.21
5.	Never	18	18.85
Total		95	100

Table 2 shows the frequency of the subjects' visits to the library. 42 (44.21%) of the subjects visited the library once a month, 18 (18.85%) never visited the library, 15 (15.79%) visited once a week, 9 (9.57%) visited twice a week, while only 11 (11.58%) of the respondents visited the library on a daily basis.

3. Purposes of Library Visit

Purposes of Library Visit (n=95) S.no.	Statements	Frequency	Percentage
1.	To study course books	48	50.5
2.	For reprographic services	2	2.1
3.	To borrow books	17	17.9
4.	To use reference books/information	29	30.5
5.	To use online databases	16	16.8
6.	To use Internet/E-Resources	16	16.8
7.	To retrieve specific information/unpublished material	25	26.3
8.	To study in a quiet place	25	26.3
9.	To consult thesis/dissertation	11	11.6
10.	To use government publications	2	2.1

Note: Multiple responses have been permitted

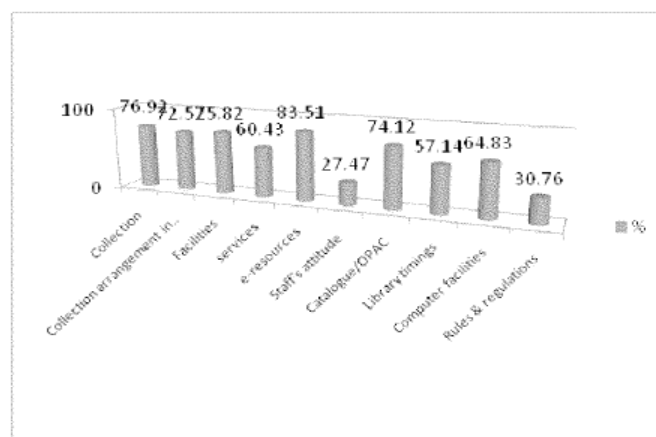

followed by inadequate collection (n=70, 76.92%) and insufficient physical facilities (n=69, 75.82%).

Furthermore, the findings show that most respondents faced problems related to the library catalogue/OPAC (n=68, 74.72%), collection arrangement (n=66, 72.52%), computer facilities (n=59, 64.83%), services (n=55, 60.43%), and inadequate library open hours (n=52, 57.14%).

In addition, some (n=28, 30.76%) of the respondents faced the problem of punitive rules and regulations, followed by non-cooperative staff attitude (n=25, 27.47%).

Figure 2:

Problems faced by users

CONCLUSION

The findings of the present study show that the Library belonging to the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University (RTMNU) situated in the city of Nagpur in the Maharashtra state of central India is playing an important role in the promotion of education and research. The library resources and services have been appreciated by the users. At the same time, it was also pointed out that the library was unable to provide full-fledged facilities and a good reading and learning environment.

Majority of students usually visit the library to consult course books and reference materials while only a small percentage visit to borrow books. The use of electronic resources and non-book materials is not much. The university administration should provide more facilities to the library for the use of electronic resources.

The training for library staff on the latest information technology should be conducted to increase the use of the internet and electronic resources and to offer online and e-databases services more efficiently and effectively.

In this electronic age, the biggest challenge facing the library profession is staying relevant to its users. This environment of teaching, learning and research is changing rapidly. Therefore, university libraries need to maintain their position as a key partner in the diffusion of knowledge and promotion of research by understanding, anticipating, and emphasizing the challenges in their respective areas so that such challenge may create opportunities for libraries to improve the quality of services to support academic and research activities more effectively.

REFERENCES:

1. Albanese, Andrew; & Oder, Norman. (2002). Web has changed campus library. *Library Journal*, 127(10), 20-22.
2. Bhatti, Rubina. (2009). Interpersonal relationships: Students, teachers and librarians in university libraries of Pakistan. *Library Review*, 58(5), 362-371.
3. Clougherty, Leo; Forys, John; Lyles, Toby; Persson, Dorothy; Walters, Christine; & Washington-Hoagland, Carlette. (1998). The University of Iowa Libraries' undergraduate user needs assessment. *College & Research Libraries*, 59(6), 571-583. URL: <http://crl.acrl.org/content/59/6/571.full.pdf>
4. Herring, Susan Davis. (2001). Using the World Wide Web for research: Are faculty satisfied? *The Journal of Academic Librarianship*, 27(3), 213-219.
5. Higham, Norman. (1980). *The library in the university: Observations on a service*. London: Andre Deutsch.
6. Hiller, Steve. (2002). How different are they? A comparison by academic area of library use, priorities, and information needs at the University of Washington. *Issues in Science and Technology Librarianship*, 33.
7. Krejcie, R. V.; & Morgan, D. W. (1970). *Determining sample size for research activities*. Emmitsburg, MD: National Emergency Training Center.
8. Kaur Amritpal, Use of E-resources by Teachers and Researchers of the Science and Engineering & Technology Faculties in Guru Nanak Dev University: A Survey. In: *NACLIN 2006*, p267-285.
9. Krolak, Lisa. (2006). The role of libraries in the creation of literate environments. *International Journal of Adult and Lifelong Education*, 4(1/4), 5-28.
10. Narayana Poornima and Goudar IRN, "E-Resources Management through Portal: A Case Study of Technical Information Center", In: *International Conference on Knowledge Management (ICIM2005)*, 22-25 Feb 2005.

11. Naidu GHS, Rajput Prabhat & Motiyani Kavita, Use of Electronic Resources and Services in University Libraries: A Study of DAVV Central Library, Indore. In: NACLIN
12. Renwick Shamin, Knowledge and Use of Electronic Resources by Medical Science Faculty at the University of the West Indies. *Libri*, Vol. 43, No. 3, 2004, p58-64.
13. Kaur Baljinder & Verma Rama, Use of Electronic Resources at TIET Library Patiala: A Case Study. *ILA Bulletin*, Vol. 42, No. 3, 2006, p 18-
14. Popoola, S. O. (2008). Faculty awareness and use of library information products and services in nigerian universities. *Malaysian Journal of Library & Information Science*, 13(1).
15. Vishala, B. K.; & Bhandi, M. K. (2009). Advantages and disadvantages of e-journals as perceived by the academicians of universities of Karnataka: A survey report. *SRELS Journal of Information Management*, 46(3), 229-238.

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - III English / Marathi July - September - 2018

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed., M.L.A.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
24	Physical Inactivity and Adolescent Obesity Dr. Shilpa Deshpande (Khot)	129-135
25	Biodiversity Act 2002 and its Impact from Community Perspective Miss. Yogita S. Hutke	136-141
26	Need and Importance of Self Help Groups in Women Empowerment Ku. Pratibha S. Katkar Prof. Dr. Shubhangi Dange	142-148
27	Parents Social Class and Educational Performance of Children Miss. Pranali Ingole	149-154
28	Digital Library Initiatives in India: An Overview Dr. P. S. Mohe	155-160
29	Faculty - Library Collaboration for Information Utilization Pallavi Dadarao Chopade	161-168
30	Electronic Resources Management in Libraries of Academic Colleges Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur Pramod N. Alone	169-176
31	Reconstruction of History in 'Julius Caesar' by William Shakespeare Prashant Jambhulkar	178-182
32	Reserve Bank of India and Indian Economy Prof. Dr. Milind Gulhane	183-188
33	Impact of AkshaSukta of Rigveda on Common Man Rajendra D. Meshram	189-193
34	Age Dependency Ratio in Akola District of Maharashtra State Rajesh Pandurang Meshram	194-198
35	An Analytical Study of Information and Communication Technology (ICT) Infrastructure Implementation In kavikulaguru Kalidas Sanskrit University (KKSU), Ramtek from Year 2012 to 2017 Rajivranjan D. Mishra	199-203
36	Role of Kingsley Amis in Modern Age Prof. Ranjana Kantilal Purane	204-209

26. Need and Importance of Self Help Groups in Women Empowerment

Ku. Pratibha S. Katkar

Head of the Dept. of Home Economics, Yeshawant Mahavidyalaya, Wardha.

Prof. Dr. Shubhangi Dange

Department of Home Economics, R.S. Bidkar College, Hinganghat.

Introduction

Women empowerment is a much discussed and popular term at the present age, since it encompasses and is concerned with almost half of mankind, who were since ages subdued and browbeaten either in the name of the family, traditions, rituals, etc. Empowerment in general is a process of shift in space of an individual-be it physical, economic or political at large. „Increase in space, means enhancing the sphere of influence of an individual, which is itself determined by the physical and social environment which surrounds him/her. „Space in fact determines one's thoughts and actions within and outside his milieu. Space which is connotative to power, is itself controlled by the economic and socio-cultural background of the individual concerned. Although the socio-cultural aspects such as family hierarchy (whether joint or nuclear), age, marital status, caste and class, ethnic origin etc. can't be altered, but the economic status of the individual which largely manipulates the physical, social and political relationship in the society, can be easily enhanced. Here the role of SHG comes into play, where members of the community basically women, sharing similar concerns come together and form a group of 10-20 persons, with the intention of saving and rotating loans amongst themselves and others, charging a nominal interest rate, thereby making them economically strong and sound. Economic security in turn helps in increasing their physical space which is basically thought to be the four-walls of the kitchen. Access to government offices, financial institutions, training center (educational or vocational, agricultural/non-agricultural), can be translated into access to physical geographical space, the existence and quality of which can be evaluated as an indicator of empowerment

Objectives of the Study

As the title of the research paper suggests, the main purpose of the study is to analyze the role of Self Help Groups (SHG□s) in empowering and stirring the family and societal status of the women folk especially from rural background.

Empowerment demands a drastic and basic change in the system of marriage and family, husband and wife relationship and attitude towards socialization and remarriage. Empowerment is a process that gives a person freedom in decision making. Self-Help Group (SHG) is a homogenous group formed by 10-20 members of poor households having similar objectives, aims and aspirations. The SHGs are formed under the principle of self-help to promote individuals through collective actions in areas of augmenting income, gaining easier access to credit and other resources and increasing their bargaining power.

The SHGs may be formed either by male members or by female members or both. The SHG is a voluntary association of the poor who come together to improve their socioeconomic conditions. Training is an essential component for producing an able corpus of entrepreneurs who not only survive but thrive and contribute to the local and ultimately, the global economy. Promoting entrepreneurship for women will require an even greater reversal of traditional attitudes than the mere creation of jobs for women would. Realizing the need for training, the government has introduced several programs. Critical evaluation of the existing governmental and non-governmental efforts indicate that training and technical assistance offered are not geared to suit the individual needs.

The rural poor are in-capacitated due to various reasons such as; most of them are socially backward, illiterate, with low motivation and poor economic base. Individually, a poor is not weak in socio-economic term but also lacks access to the knowledge and information, which are the most important components of today's development process. However, in a group, they are empowered to overcome many of these weaknesses, hence there are needs for SHGs which is specific terms are as under:-

- To mobilize the resources of the individual members for their collective economic development.
- To uplift the living conditions of the poor.
- To create a habit of savings, utilization of local resources.
- To mobilize individual skills for group's interest.
- To create awareness about right.
- To assist the members financial at the time of need.
- Entrepreneurship development.
- To identify problems, analyzing and finding solutions in the groups.
- To act as a media for socio-economic development of village.

Conclusion

To conclude, the role of SHG in women emancipation of rural women folk is a revolution in itself, which has undoubtedly benefitted its members in real sense. Through SHG, the women members have been able to put up their voice in any platform-from family to community at large. They have learned to earn and handle economic assets in a more reasonable way. The illiterate members of the SHG, being subdued since ages, have been able to garner importance in their family and dare the patriarchal convention. Thus more and more women participation in SHG should be promoted and in fact required for the whole region to delve in the path of progress and achievement, as development is itself a holistic term which can't be achieved without proper coordination and cooperation between the two gender groups. Moreover the governance body must ensure that the backward and poor sections of the society get adequate representation in the SHG, so that the SHG doesn't become a chamber of aristocratic women, and unfortunately if this happens, the real objective of SHG in empowering the backward class will remain a distant dream, difficult if not impossible to be fulfilled.

References

- http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/5387/8/08_chapter1.pdf
- http://goe.ier.hit-u.ac.jp/CAED/papers/id101_Govindasamy.pdf
- [http://en.wikipedia.org/wiki/Self-help_group_\(finance\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Self-help_group_(finance))
- Hashemi, S. M., Schuler, S. R., & Riley, A. P. 1996. Rural credit programs and women's empowerment in Bangladesh. *World Development*, 24(4).
- www.google.com

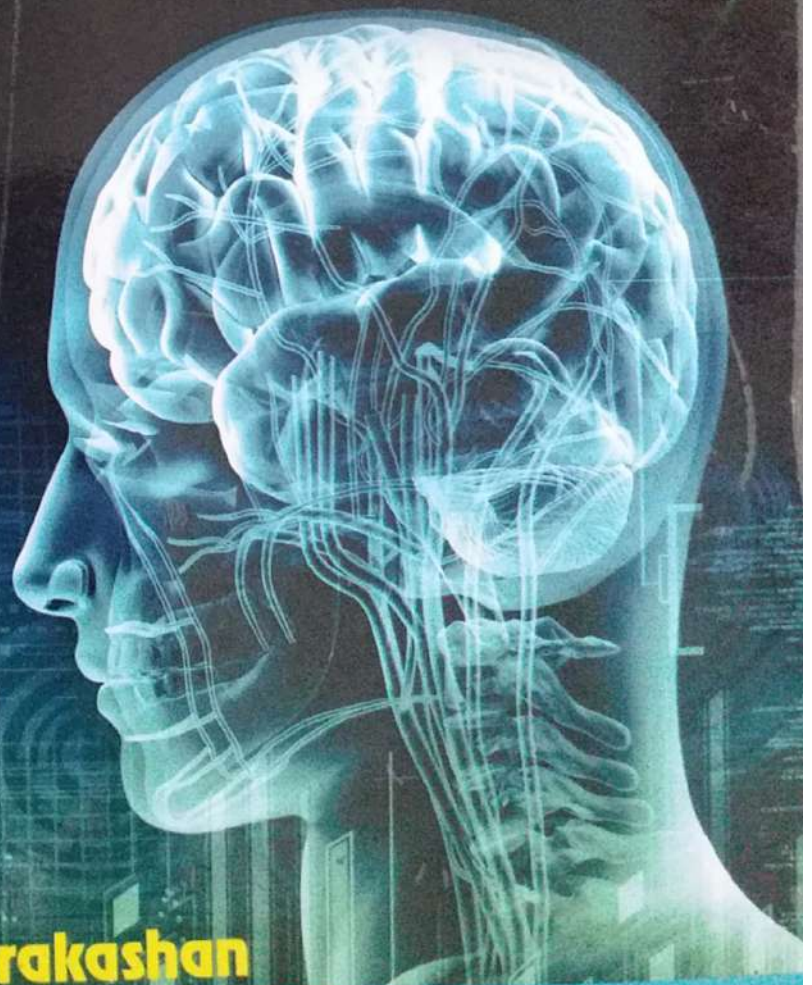

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjfactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

English Part - IV

January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

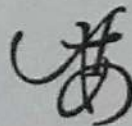
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

 CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
24	Contribution of Charles Dickens in Social Reformation Prof. Madhuri M. Sidam	105-109
25	Climate Change Urban and Rural Livelihood Dr. Rahul Narayanrao Hiwrale	110-113
26	Voicing of Injustice in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session' Dr. Shubhangi Madhukarrao Paralikar	114-117

24. Contribution of Charles Dickens in Social Reformation

Prof. Madhuri M. Sidam

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha.

Abstract

Charles Dickens holds an important place in the history English fiction. His fame as a social reformer of his society has been discussed by a lot of his critics. He portrays the defects of society and through his novels he makes an appeal to the conscience of his readers to remove the cruelty and oppression, the wrong and injustice done by man to man. However, his novels and letters as well as his own words point out that he tries to strengthen the dominant ideologies of his age and to be in the mainstream of the ruling middle class. Through Althusser's notion of Ideological State Apparatuses, this paper concludes that Dickens can be considered a real Subject of his society who transforms the individuals of his society to docile subjects. As such, he cannot be considered a reformer of his age.

Keywords: Dickens, reformer, Althusser, ideology

Introduction

Charles Dickens is internationally recognized as a literary genius who created the most memorable characters in English fiction. Though a Victorian, his writings are still of reference to our present time. Dickens was greatly influenced by the Industrial Revolution and its adverse consequences. Hence his main focus was on the social conditions; including inadequate sanitary provisions, child abuse, and other social maladies of the time. His influence is manifest in his novels and the speeches that he delivered during his tours at home and abroad. Nevertheless, it was through his great popularity as a writer and novelist that some important legislations were enacted to improve the social conditions and give the working class hope for a better life in Victorian England. Leaning on his own terrible experience as a laborer child, he fiercely attacked the administration, and expressed his deep repugnance through the characters of his fiction, as reflected by *Oliver Twist*, and the abuse and exploitation that he suffered as a child. Dickens' works were a kind of direct appeal to the society to take action against the exploitation of children and oppression of women. In addition to his novels, which he used to fuel social change, Dickens was actively involved in charities which funded schools for the poor and reformation institutions for the prostitutes. His works were intended to serve the social causes of bringing

about reform, and raising people's awareness of the untoward Victorian social conditions and urge the authorities to take measures to improve the situation. This is conveyed through Dickens' powerful depiction of the prevailing conditions.

Discussion

Dickens was familiar with the social problems and issues of his age because of his active participation in social activities and his involvement with different social institutions. It is his familiarity with social issues that lead many critics to consider him a reformer. According to Cunningham, "both in his lifetime and afterwards, Dickens had a reputation as a reformer. Many have credited him with creating the climate of opinion that facilitated the reforms in education, public health, and criminal law that helped to make Britain a safer and less strife-ridden society". These kinds of reforms attributed to him can be considered the new ideas and ideologies that the society seeks to replace the previous ones as the age is in transition. Every era of transformation brings forward new questions with itself. Therefore, what Dickens does is what the transitory society and the ruling class demands. Literature, especially novel, is a means in the hands of the society. It is actually one of its apparatus, according to Althusser's "Ideology and Ideological State Apparatuses", which establishes the dominant ideologies. Dickens is exactly in accordance with the dominant ideologies of his age, and his novels try to establish and strengthen them. According to Althusser, novel has the quality of attracting all the subjects of a society. Through its appealing quality, any members of the societies become subjects, even good ones; that is, they become persons "who submit to a higher authority, and are therefore stripped of all" initiatives, one who is docile and obedient. In its traditional sense, a reformer is a hindrance in the way of the governing class. However, what Dickens achieves in his novels is what the dominant class demands of its society to observe. Because of the transitory nature of the period, social, moral, cultural, religious, educational and economic changes seem necessary. The important point is that, in those aspects that Dickens seems to be a reformer, he only highlights these necessities. That is, even if he seems to appear as a reformer in some cases, on the whole he leads the circumstances in the direction of the dominant class observations and the public good. It is his moralizing quality that makes him deal with culture, especially popular culture, in order to be taken seriously. Dickens's view of novel as a genre which represents culture is discussed by John. According to her, Dickens "insists that novels, and the popular entertainments they foreground, be taken seriously". To Dickens, popular culture, the kind of dramatic novels he writes for the people who work in factories and industry, provides these people with an

imaginary world which leads them back to humanity, as they are mostly dealing with non-human tools and machines.

Actually, novels work with moral, educational, as well as entertaining functions. According to John, Dickens's Ideal of popular 'culture' was of a culture that included high and low alike; rather than a culture that give voice to exclusively working-class concerns. He desired a culture of many rather than a counter-culture of the proletariat, and was careful to avoid supporting aggressively working-class movements like Chartism. He explains the rationale and 'main object' behind *Household Words* as a wish 'to be the comrade and friend of many thousands of people' irrespective of sex, age, or condition, and to bring 'the greater and the lesser in degree' together, prompting 'a better acquaintance and a kinder understanding' between them. These notions mentioned by Dickens himself and brought forward by John clarify the role of a real Subject who tries to internalize the dominant ideologies among all the individuals of a society by interpellation, in Althusserian sense; that is by addressing the individuals of the society in a special way, and installing in them a specific kind of identity as the members of the society. Through these notions it becomes obvious that Dickens is leading the people to their social functions and obligations. It is the society and its demands that are of significance to him, while humanity has its own value in the sense that becomes a means in his hand. His concern over violence is very important.

Since violence should be removed from the society, and since the society demands obedient and docile subjects, Dickens tries to describe the circumstances of violence as disgusting ones; it is in these circumstances that he intrudes and talks with his readers. In these long descriptions, he depicts the whole universe in a hellish situation and fire, smoke, ashes and flame cover the whole surrounding. Of course, these sceneries seem redundant to the plots of the novels, but they are there to reveal the author's thoughts. He associates such violent and hellish situation with bad subjects. In fact, the savages and the cynics are associated with the destroyers of violence and gentility; they are associated with violence; these savages and cynics are either punished or converted to good subjects in his novels. The point is that he is aware of the inherent potentiality of culture, whether high or low. Therefore, he utilizes both in his novels. John believes that in *Oliver Twist*, Dickens provides different kinds of popular cultural modes for Fagin and his boys to corrupt Oliver. However, Oliver remains intact by them because he possesses a strong nature. Dickens tries to convey to the reader that these cultural modes work in the direction of health creation, not in the direction of corruption. As John believes, Dickens can be considered a novelist whose base of novel is a melodrama, one which is "an intensely

emotional genre in which a passion felt is a passion expressed", and in which the good ends happily and the bad unhappily. This use of melodrama has also its own social function. Dickens employs it to strengthen the pillars of his society. It has its own emotional, moral and populist tendencies, and hence, is useful for Dickens's purpose.

Accordingly, what Dickens portrays and propagandizes is creating earnest young gentlemen such as Nicholas Nickleby, Martin Chuzzlewith, David Copperfield, Tom Sawyer, Oliver Twist and Pip, and angelic young women such as Kate Nickleby, Rose Maylie, Ruth Pinch, Florence Dombey, Agnes Wickfield, Esther Summerson and Amy Dorrit. He observes the Victorian culture in respect to family, according to which, "men belonged to the world of work, women to the domestic world, and home was to be a haven for men from the heartless realities of work" (McKnight). In this respect, although in very rare cases, it is felt that Dickens blurs gender roles, he obviously observes the dominant gender norms within the social context. Therefore, most of his female characters are portrayed as embodying the passive and selfless traits of the angel in the house, and if they are depicted assertively, they are given monstrous qualities because "assertiveness is a male trait and therefore seems unnatural when adopted by a female who is supposed to be angelic". Dickens punishes assertive and monstrous women such as Miss Havisham, Mrs. Joe, Miss Barbary, Mrs. Nickleby and Mrs. Skewton to revenge them for neglecting their own Victorian norms of motherhood and being bad subjects of the society. Besides, Dickens employs other Ideological State Apparatuses in his own novels to internalize dominant ideologies. According to Miller, "embodied in the prison, the workhouse, the factory, the school discipline became, quite precisely a topic of Dickensian representation". These are Ideological State Apparatuses, the means of transforming individuals into docile subjects. In this respect, Dickens's heroes become those like Oliver Twist who should turn and submit themselves to the demands of the middle-class society. Oliver is promised to "access to the culture represented by the books in his [Mr. Brownlow's] library." It is Mr. Brownlow's books that will create an obedient subject from Oliver by "his absolute submission to the norms, protocols, and regulations of the middle-class family". It is worth mentioning that education and family, as two of major Ideological State Apparatuses, play important lines in Dickens's novels, and the characters who have access to them are rewarded by Dickens.

Conclusion

Dickens's ability in understanding the Victorian age and its spirit as well as its demands makes him such a great novelist that some critics consider him a reformer of his own age. However, the prevailing trait in his novels is his concern with the individuals' social functions.

What he tries to achieve is teaching his readers to be good civilized people. Therefore, he is much concerned with home, family, close personal ties, honesty, charity, and high standards of morality in his novels. He deals with these themes in order to lead the people to their social obligations. What he desires to absorb his readers is the internalization of the dominant ideologies of the middle class. Along with other mentioned qualities discussed, the middle class tries to internalize the idea of self-help and self-made man as well as competition in the society, and tries to deal with poverty as a sign of sin in people. Although many critics consider Dickens as a reformer because of his dealing with poverty in his novels, this dealing is in complete accordance with the internalization of the idea of self-made man. All his successful characters reveal the point.

Works Cited

- Althusser, Louis. "Ideology of Ideological State Apparatuses." *Literary Theory: An Anthology*, eds. Julie Rivkin and Michael Ryan. Oxford: Blackwell Publishers, pp. 2004, 693-702.
- Cunningham, Hugh. "Dickens as a Reformist." *A Companion to Charles Dickens*, ed. David Paroissien, Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008, pp. 159-74.
- John, Juliet. "The Novels and Popular Culture." *A Companion to Charles Dickens*, ed. David Paroissien, pp. 142-57.
- McKnight, Natalie. "Dickens and Gender." *A Companion to Charles Dickens*, ed. David Paroissien, pp. 186-99.
- Miller, D. A. "Discipline in Different Voices: Bureaucracy, Police, Family, and Bleak House." *Charles Dickens: Updated Edition*, ed. Harold Bloom, New York: Infobase Publishing, pp. 123-59, 2006.
- Levine, George. "Dickens and Darwin." *Charles Dickens: Updated Edition*, ed. Harold Bloom, pp. 159-95.

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTACT FOR SUBSCRIPTION

AJANTA

ISO 9001: 2008 QMS/ISBN/ISSN

Vinay S. Hatole

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad (M.S) 431 004,

Cell : 9579260877, 9822620877 Ph: 0240 - 2400877

E-mail : ajanta1977@gmail.com Website : www.ajantaparakashan.com

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - I January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	'स्त्री पुरुषतुलना' ग्रंथाची वैशिष्ट्ये आणि संहिता संजय जनार्दन आगलावे	१-३
२	दलित चळवळीत महात्मा फुले राजर्षी शाहूंचे ऐतिहासिक योगदान डॉ. नरेश कवाडे	४-१०
३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक चळवळीत योगदान डॉ. गणेश आर. घाडेकर	११-१५
४	अण्णाभाऊ साठे : क्रांतिविचारांचे योगदान डॉ. विजय एम. जाधव	१६-२०
५	वातावरणातील बदलामुळे शहरी व ग्रामीण भागातील शेतीपुरक व्यवसायावर झालेला परिणाम अर्चना दिनकर नेमाडे	२१-२६
६	आर्थिक विकासात अमर्त्य सेन यांचे योगदान डॉ. शंकर आर. चव्हाण	२७-२९
७	सामाजिक परिवर्तनाचे संगीताचे योगदान प्रा. दिपक महादेव जामनिक	३०-३२
८	शाहू फुले व आंबेडकर यांचे सामाजिक चळवळीतील योगदान प्रा. डॉ. भारती कृष्णराव देशमुख	३३-३६
९	भारतीय राज्यघटना निर्मितीत डॉ. आंबेडकरांची भूमिका डॉ. सत्यपाल हरिभाऊ कांबळे	३७-४२
१०	खेळ स्पर्धामुळे होणारा सामाजिक विकास डॉ. प्रकाश कांबळे	४३-४५
११	हवामान बदलाचा भारतीय शेतीवर होणारा परिणाम प्रा. डॉ. केंद्रे देविदास सदाशिव	४६-५०
१२	ग्रामीण व शहरी आर्थिक विकास आणि हवामानातील बदल प्रा. डॉ. सुनिल एन. बेरे	५१-५३
१३	भारतीय समाज सुधारक : डॉ. पंजाबराव देशमुख प्रा. कु. दिपाली गोपाळराव वाघमारे	५४-५७

२. दलित चळवळीत महात्मा फुले – राजर्षी शाहूंचे ऐतिहासिक योगदान

डॉ. नरेश कवाडे

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

भगवान बुद्धाच्या 'बहुजन हिताय - बहुजन सुखाय' अशा सांस्कृतिक आणि राजकीय क्रांतीचा न्हास झाल्यानंतर एकोणविसाव्या शतकात महात्मा फुले या महाकारुणिकांचा जन्म झाला. त्यांनी गुलाम, लाचार, हीनदीन बनलेल्या बहुजन समाजाला विद्येचे महत्व समजावून सांगितले. त्यांनी इंग्रज सरकारच्या सहाय्याने शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली केली. गुलामीच्या आणि लाचारीच्या बेड्या तोडण्यासाठी त्यांनी क्रांतीचा मार्ग प्रशस्त केला. ह्या क्रांतीच्या प्रशस्त मार्गावर चालून छत्रपती शाहू महाराजांनी राजसत्तेचा समाजपरिवर्तनाकरीता उपयोग केला. बहुजन समाजात अस्मितेची आणि स्वातंत्र्याची व स्वाभिमानाची चेतना प. पूज्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जागविली. त्यांना महात्मा फुलेंच्या मूलगामी आणि क्रांतीकारक सामाजिक चिंतनाने आकर्षित केले होते म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म. फुलेंना आपला गुरु मानून त्यांच्याप्रती आपली कृतज्ञता व्यक्त केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म. फुले आणि शाहू महाराजांच्या कार्यातून प्रेरणा घेवून मानव समाजाला आवश्यक असलेल्या नैसर्गिक हक्क आणि अधिकाराकरीता संघर्ष आरंभिला.

सद्यस्थितीत 'दलित चळवळ' ही अनेकांच्या चर्चेचा व संशोधनाचा विषय बनली आहे. या दलित चळवळीविषयी आजवर खूप बोलले गेले आणि लिहिले गेले आहे. या दलित चळवळीचा मार्गोवा घेण्याकरीता तिची पाश्र्वभूमी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. भारत देशाच्या हजारो वर्षांच्या इतिहासात अनेक धार्मिक, राजकीय आणि सामाजिक क्रांत्या नि उत्क्रांत्या झाल्या परंतु 'दलित' त्यांच्या हिशोबीही नव्हता. गेल्या हजारो वर्षांत दलितांच्या वाट्याला फक्त गरिबी, लाचारी, बेइज्जत व वरिष्ठ वर्गाची गुलामगिरी तेवढीच आली. हिंदूधर्माच्या जातीव्यवस्थेमुळे दलितांना उपेक्षित आणि अमानुष जीवन जगावे लागले. दलितांना आपली सावली सुद्धा सांभाळून चालावे लागत असे. ही परिस्थिती महात्मा ज्योतीबा फुलेंच्या उदयापर्यंत होती. देवाधर्माच्या नावावर माणसांनीच माणसांवर लादलेली महाभयंकर गुलामी म. फुलेंनी पाहिली व स्वतः अनुभवली. त्यामुळे ते पेटून उठले आणि त्यांनी मानवी गुलामगिरीविरुद्ध बंड उभारले. महात्मा फुलेंची ही चळवळ शूद्रातिशूद्रांची त्यांच्यासाठी चालविलेली चळवळ होती. ती दलितांच्या व्यथा, वेदनांचा बंडखोर आवाज होता. 'सत्यशोधक चळवळ' सर्वांथाने दलित चळवळ होती.

महात्मा फुलेंची सत्यशोधक चळवळ

११ एप्रिल १९२७ रोजी पुणे येथे माळी समाजात जन्मलेल्या महात्मा फुलेंनी महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाची मुहूर्तमेढ रोवली. महात्मा फुलेंच्या काळात महाराष्ट्राच्या समाज जीवनात दोन मतप्रवाह कार्यरत होते.

१. प्राचीन हिंदू परंपरेची गोडवी गाणारा जहाल संप्रदाय
२. दुसरा कुणालाही न दुखावता नव्या-जुन्यांचा समन्वय करीत सुधारणा घडवून आणणे.

जहालाबद्दल परंपरावादी म्हणून ज्योतीबांना मुळीच आस्था नव्हती. तर उदारमतवादी प्रवाहाची कार्यपद्धती त्यांना सदोष वाटे. या मार्गाने सामाजिक प्रगती कधीच होणार नाही असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. शुद्रातिशुद्रांची स्थिती सुधारावयाची असेल तर फुटकळ सुधारणांवर विसंबून चालणार नाही. सामाजिक सुधारणेसाठी शुद्रातिशुद्रांची स्थिती सुधारण्यासाठी ज्योतीबांनी 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना इ. स. १८७३ मध्ये केली. धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करणे हे या समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट होते. समता, बंधुता व स्वातंत्र्य हे विचार रुजविण्यासाठी त्यांनी हा समाज स्थापन केला होता. सर्व जाती धर्माच्या लोकांना विचारपीठ उपलब्ध व्हावे व समाज जागृतीचे कार्य व्हावे हा यामागील हेतू होता. दलित वर्गाला मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करणारी ती चळवळ होती.

सत्यशोधकांचे वाङ्मय, भाषणे आणि वृत्तपत्रातून येणारे अहवाल या सर्वांतून ब्राह्मणांच्या विरोधी लढा करण्यात आणि आपल्या स्वतःच्याही जातीतील परंपरावादी मंडळीशी झगडण्यात गुंतलेल्या पुढाऱ्यांची लढाऊ सामाजिक चळवळीची भावना स्पष्ट होते. सत्यशोधकांच्या विचारात, खालच्या वर्गातील लोकांची हळूहळू सुधारणा करण्याचा विचार मिलाप आणि तडजोडी यासारख्या गांधीवादी विचारसरणी, जातीवर आधारलेल्या उतरंडीचे व एकाच जातीत अनेकविध गटाचे एकत्रीकरण करणारे या सर्वांचा पूर्ण अभाव होता. चळवळीचा आणि मुलतत्त्ववादी एकत्वाच्या कल्पनांचा त्यांच्यावर किंचितही प्रभाव नव्हता.^१ वस्तुतः सत्यशोधकांची अस्पृश्यतेविरोधी चळवळ जास्त लढाऊ प्रकारची होती. परंपरेला क्रांतीकारक पद्धतीने विरोध करणारी होती.

जोतीराव हे महारमांगादी अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या पद्दलितांचे पहिले उद्धारक. पाच हजार वर्षांच्या भारताच्या इतिहासात मुर्लीसाठी शाळा स्थापन करणारे पहिले भारतीय म्हणून भारतीय स्त्री शिक्षणाचे जनक, स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचे आणि हक्काचे उद्गाते, शेतकरी नी कामकरी यांच्या दुःखाचे नि दारिद्र्याचे निवारण करण्यासाठी चळवळ उभारणारे पहिले पुढारी आणि चातुर्वर्ण्य आणि जातीभेद या संस्थानावर कडाडून हल्ला चढवून मानवी समानतेची घोषणा करणारे पहिले लोकनेते होते. आधुनिक भारताचे ते पहिले महात्मा आणि 'सत्यमेव जयते' या दिव्य तेजाने भरलेले पहिले सत्यशोधक होत.^२

सत्यशोधक चळवळ हीच भारतातील खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचलेली पहिली चळवळ होती. या चळवळीने दलितांना शिक्षण, विज्ञान देऊन त्यांच्या ठायी वसत असलेली अज्ञानाची व पूर्वग्रहांची जळमरे झटकून टाकली. आधुनिक संस्कृतीचे आणि ज्ञानाचे लोण दलित-बहुजनांपर्यंत पोहचवून एक सामाजिक प्रबोधनी ठरली.

म. फुलेंचा विचार हा क्रांतीकारक पद्धतीने सामाजिक परिवर्तन घडवून पुनरुज्जीवनाच्या आकांक्षेची पूर्तता साधणारा होता. समाजशास्त्राच्या दृष्टीने विचार करता नंतरच्या किंवा जास्त प्रसिद्धी पावलेल्या उच्चवर्गीय विद्वानांपेक्षा त्यांनाच पुनरुज्जीवीकरणाच्या चळवळीचा पहिला प्रतिनिधी मानने जास्त शहाणपणाचे आहे.^३ भारतातील जाती, अंधश्रद्धा, विषमता याचे उच्चाटन करणे हे म. फुलेंचे ध्येय होते. त्याचे मुळ भारतीय पुनरुज्जीवीकरणाच्या क्रमात असून भारतातील सामाजिक क्रांतीचा तो पहिला अविष्कार होता.

महात्मा फुले यांना मूलगामी समाजपरिवर्तन अपेक्षित होते. त्यासाठी दलित, पिडीत, शोषित, बहुजन समाजातील शेतकरी, शेतमजूर, स्त्रिया, विद्यार्थी आदी घटकांना केंद्रबिंदू मानले होते. समता, न्याय व बंधुभाव ही मूल्ये भारतीय जनमाणसात रुजावी हे म. फुलेंचे अंतिम स्वप्न होते. त्यासाठी -

- जातीभेद निर्मूलन
- अस्पृश्यता निवारण
- बालहत्या प्रतिबंध गृह
- महिलांचे केशवपण
- विधवा पुनर्विवाह
- प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत
- अंधश्रद्धा निर्मूलन
- धार्मिक चिकित्सा

राजकीय स्वातंत्र्य लढा उभारून शिक्षणाद्वारे जागृती आणि नंतर भक्कर्म-न्यायावर सामाजिक परिवर्तनाची इमारत उभी केली. या चळवळीच्या सकस, सुलभ व वैशिष्ट्यपूर्ण विचारांमुळेच सत्यशोधनाची मूल्य रुजलीत व कालांतराने विकसित झाली.

राजर्षी शाहू महाराज (१८९४-१९२८)

सामाजिक समतेचा पुजारी, दलित पिडीत मागासवर्गीय बहुजन समाजाचा हितरक्षक व ब्राह्मणी वर्चस्वाला तडा देणारा महान समाजक्रांतीकारक राजा छत्रपती शाहू महाराज यांचा जन्म २६ जुलै १८७४ रोजी झाला. भारतात गेल्या हजारो वर्षांपासून शुद्र समजल्या जाणाऱ्या कोट्यावधी जनतेला अत्यंत नीच आणि तुच्छ जीवन जगावे लागे. अनंत हाल अपेष्टा, छळ, तिरस्कारणीय गुलामगिरी आणि घोर उपेक्षा यात खिंतपत पडलेल्या या दलित बहुजन समाजाला त्यांच्या दास्यत्वातून मुक्त करण्याचे प्रयत्न काही निवडक महापुरुषांनी केलेले. छत्रपती शाहू महाराज याच महापुरुषातील एक समाज क्रांतीकारक राजा होते.

भारतात पेशवाईच्या पतनानंतर इंग्रजी राजवटीत बरेचसे संस्थानिक राजे होवून गेलेले. परंतु आपल्या न्यायी व समताधिष्ठित वृत्तीचा लोकमनावर ठसा उमटविणारा छत्रपती शाहू महाराज हा केवळ एकमेव समाज क्रांतीकारक राजा ठरला.

१७ मार्च १८८४ साली करबीरच्या गादीवर राजर्षी शाहू महाराज विराजमान झाले. २ एप्रिल १८९४ साली हातामध्ये सत्तासुत्रे घेताच राजर्षी शाहूंनी २८ वर्षांच्या कालखंडात 'बहुजन हिताय-बहुजन सुखाय' राज्य चालविले. आरक्षण धोरण सक्तीचे व मोफत शिक्षण देण्याचे धोरण तसेच लोकप्रशासन बहुजनमय बनविण्याचे धोरण राबवून खरा लोकांचा राजा म्हणून राजर्षींनी ख्याती मिळविली.

बहुजन हिताय-बहुजन सुखाय नीतीची कायद्याद्वारे अंमलबजावणी

राजर्षी शाहू महाराजांनी स्वतः राज्यकारभार सांभाळतांना ब्राह्मणवादी मनोवृत्तीचे कटु अनुभव घेतले. त्यातूनच त्यांच्या मनात विषमतेविरुद्ध भावना जागृत झाली. 'जैसे थे वादी' समाज व्यवस्थेविरुद्ध राजर्षींनी राजसत्तेचा हा सुड उभारला. उच्च जातींची जन्माधिष्ठित मक्तेदारी मोडण्यासाठी कायद्याद्वारे मागास जातींसाठी ५० टक्के आरक्षण दिले. मनुस्मृती प्रणित विचारसरणीला मुठमाती देणारे राजर्षींनी व्यावहारिक निर्णय घेतले. ज्या अंतर्गत बहुजन समाजाच्या कर्तबगार लोकांना स्वतंत्र व्यवसाय करण्याची संधी दिली. उच्च शिक्षण घेण्यासाठी विदेशात पाठवून मागासजातींमध्ये शिक्षणाचे महत्त्व बिंबविले. जातिव्यवस्थेविषयी असलेली समाजाची धारणा बदलविण्यासाठी राजर्षी शाहूंनी विविध उपाय योजिले. महार, मांग, चांभार आदी अस्पृश्य जातींना शाळा, पाणवटे, तलाव, सरकारी कचेऱ्या, दवाखाने राजवाड्यातील जेवणाच्या पंगती आदी ठिकाणी सर्वांना येता येईल अशी दक्षता महाराजांनी घेतली होती. राजर्षी शाहूंनी या संदर्भात वेळोवेळी काढलेली फर्माने इतकी रोखटोक आहेत की, कायद्याचे उल्लंघन करण्याचे धाडस कोणाला होत नसे. (भास्कर धारावकर, शाहू छत्रपतीचे निवडक आदेश, भाग १ पृ. १६) अस्पृश्यता निवाचरणाच्या बाबतीत जे सरकारी अधिकारी काटेकोर रितीने कायद्याचे पालन करणार नाही अशा अधिकाऱ्यांना सरळ घरीच जावे लागेल. अशी जरब राजर्षींनी बसविली होती. सामाजिक परिवर्तनासाठी जनमाणस जागृत करण्याकरीता राजर्षींनी सत्यशोधक समाजाला सहकार्य केले. (टाकरे प्रबोधनकार, माझी जीवनगाथा पृ. २५४)^४

पेशवाईच्या प्रारंभापासून प्रशासन कार्यात ब्राह्मण समाजाचे प्राबल्य होते. समाजाच्या शोषकांच्या हातात राजसत्तेचा कारभार होता. ब्राह्मणवादाने झपाटलेले आंधळे प्रशासक प्रजेवर निष्ठूर अत्याचार करीत ही बाब शाहू महाराजांच्या लक्षात आली. ज्या लोकांसाठी योजना राबविण्याच्या आहेत त्याच लोकांच्या हातात प्रशासकीय सत्ता असणे अनिवार्य असते. एरव्ही योजना कागदावरच राहतात. म्हणून त्यांनी भास्करराव जाधवांना प्रशासकीय कार्यात घेतले. बहुजन समाजातील माणसाच्या या नव्या नेमणुकीने ब्राह्मणवादी प्रशासकांचे धावे दणाणले. स्थितीवाद्यांनी एकच गलका केला टिकेचे वादळ सुरु झाले. जहागिरदारांनी असहकाराची भूमिका घेतली. अशा धूमशक्रीच्या काळात महाराज धैर्याने नव्या वाटेवरून चालत राहिले.^५ ब्राह्मणवादी समाजव्यवस्थेत ब्राह्मणांचे वर्चस्व म्हणजे केवळ एखाद्या जातीचे वर्चस्व नसून जातीभेदाचे व त्यावर आधारलेल्या अधिकारश्रेणीचे वर्चस्व होय. हे राजर्षींनी ओळखले होते. म्हणूनच ते जातीभेदाविरुद्ध उभे राहिले. त्यात ब्राह्मणद्वेष नव्हता.^६

जाखणाचा जाहिरनामा

छत्रपती शाहूंनी इंग्लंड वारी परिवर्तनाला मूर्तरूप देणारी ठरली. नवे जग पाहून त्यांचा दृष्टिकोन बदलला. दलित, गणित, पिडीत, बहुजन गरिबांची उन्नती कशी करावी या विचाराला गती मिळाली. मागासवर्गीयांचा केवारी होण्याचा निर्धार पक्का केला. २६ जुलै १९०२ रोजी करवीर गॅझेटमध्ये एक अपूर्व व चित्तथरारक जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. "मागासवर्गीयांची उन्नती करण्याच्या आपल्या धोरणानुसार मागासवर्गीयांनी उच्च शिक्षण घेण्यास प्रेरीत व्हावे म्हणून त्या वर्गांना सरकारी खात्यात पूर्वापेक्षा अधिक नोकऱ्या द्याव्या असे आपण ठरविले आहे. तरी ह्या जाहिरनाम्याच्या दिवसापासून सरकारी खात्यात ज्या जागा रिक्त्या होतील त्यातील ५० टक्के जागांमधील सुशिक्षित तरुणांची भरती करावी अशी आपली इच्छा आहे. सर्व सरकारी

कार्यालयात जेथे मागासवर्गीयांपैकी ५० टक्के पेशा कमी नोंकर असतील तेथे ह्या वर्गापैकी तरुणांची नेमणूक ह्यापुढे करावी. ह्या जाहिरनाम्यात मागासवर्गीय म्हणजे ब्राह्मण, प्रभू, शोणवी नि पारसी व तत्सम पुढारलेल्या जाती व्यतिरिक्त समाज होय असे स्पष्टीकरण केले होते.”^{१७}

२६ जुलै १९०२ को शाहूजीने पिछडे वर्ग के लिए की गई आरक्षणकी घोषणाने ऐतिहासिक सामाजिक क्रांतीका बिगुल बजाया।^{१८} मागासवर्गीयांसाठी विशेष अधिकाराची केलेली तरतुद पाहून तत्कालीन ब्राह्मण वर्ग संतापला. त्यांनी राजर्षी शाहूंची पदोपदी मानहानी करायला सुरुवात केली. राजर्षींना बंदोक्ताचा अधिकार नाकारून त्यांच्यावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचा राजर्षींनी धैर्याने मुकाबला केला. म. फुल्यांच्या प्रेरणेतून सर्वांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण लागू केले. वसतिगृहे आणि शिक्षणसंस्था निर्माण केल्या. सर्वांना पुढे येण्याची संधी दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना बॅरिस्टरचे शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी शिष्यवृत्ती दिली. कोल्हापूरला त्यांचा जाहिर सत्कार करून ‘मुकनायक’ साप्ताहिक काढण्यासाठी आर्थिक मदत देवून समाज परिवर्तनाच्या चळवळीला गतिमान करणारी पार्श्वभूमी तयार करून आंबेडकरांना राजर्षींनी मानगावच्या परिषदेत जनतेच्या समोर आणले. राजर्षींची ही दुरदृष्टी आजच्या स्वाभिमानी समाजाच्या निर्मितीकरीता कारणीभूत ठरल्याचे दिसून येते.

राजर्षी शाहू महाराजांनी आपली सत्ता, संपत्ती, प्रेम प्रजेच्या कल्याणाकरीता खर्ची घातले. शोषित, पिडीत, दीन, दुःखी, बहुजन समाजाच्या उद्वारासाठी त्यांनी आपल्या आयुष्याचा दिपस्तंभ बादळी काळातही पेटविला. फुल्यांच्या बंडाची पताका स्वतःच्या खांद्यावर घेतली.^{१९} राजर्षी शाहूजी महाराज का शासन काल सन १८७४ ते १९२२ तक रहा लेकीन १८९० से १९२२ तक की अवधी में उनका तेजस्वी रूप उभरकर सामने आया।^{२०} छत्रपती शाहूजी ने गरीब, दलित एवं पिछडों जाति में शिक्षा के माध्यम से जन जागृती पैदा करने के लिए कोल्हापूर रियासत में जगह जगह १२२ ग्रामीण पाठशालाओं की स्थापना की।^{२१} वर्ष १९१७ में शाहूजी ने विधवा स्त्रियों के लिए पुनर्विवाह रजिस्ट्रेशन कानून तथा १९१८ में अन्तर्जातीय विवाह कानून बनाकर राष्ट्रीय एकता की मिसाल कायम की। शाहूजी महाराज ने सन १९२० में हिन्दू संहिता बनाकर राज्य में लागू किया। शाहूजी की इसी हिन्दू संहिता का अवलोकन कर डा अम्बेडकर ने ‘हिन्दू कोड बिल’ की संरचना की। शाहूजीने बताया की अब मे अछुत, शोषित, गरीब और मजतूओं की सुरक्षा के लिए डा अम्बेडकर को नियुक्त कर दिया है। जो सदियों से चली आ रही सवणों की रुढीवादी परम्पराओं, छुत-अछुत भेदभाव, वैमनस्यता, अमानुषता, धार्मिक कट्टरता और जातिभेद जैसी विकृतीयों को सदा के लिए दफन कर देंगे।^{२२}

अशाप्रकारे शाहू महाराजांच्या प्रेरणेने व सहाय्याने सत्यशोधक समाजाचे खरे पुनरुज्जीवन होऊन कोल्हापूर संस्थानातच नव्हे तर संस्थानाच्या बाहेर सातारा, पुणे, नगर, खानदेश, वऱ्हाड इत्यादी महाराष्ट्राच्या अनेक भागात सत्यशोधक चळवळ फोफावत गेली. परिणामी सत्यशोधक तसेच ब्राह्मणेत्तर चळवळीतील कार्यकर्ते महाराजांना प्रेरणास्थानी मानू लागले.^{२३}

निष्कर्ष

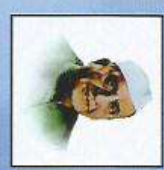
१. महात्मा फुलेंच्या 'सत्यशोधक चळवळीने' दलिताना शिक्षण, विज्ञान देवून त्यांच्या ठायी वसत असलेली अज्ञानाची व पुढाप्रगांची जळमरे झटकून टाकली. आधुनिक संस्कृतीचे आणि ज्ञानाचे लोन दलित-बहुजनांपर्यंत पोहचवून एक सामाजिक प्रबोधनी ठरली. असे ठळकपणे दिसून येते.
२. सत्यशोधक समाजाद्वारे उभारण्यात आलेला लढा हा दलित, शोषित, पिडीत समाजाचा सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक गुलामगिरीविरुद्धचा सर्वस्पर्शी लढा होता. या समाजाच्या कार्यमुळे स्वार्थनिरपेक्ष कार्यकर्त्यांची नवीन पिढी उदयास आली. हे स्पष्टपणे दिसून येते.
३. दलित मुक्ती, जातीभेद, मूलभूत अधिकार, वर्णव्यवस्था यासारख्या प्रश्नावर विचार मांडून महात्मा फुलेंनी 'समता' निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला हे ठळकपणे दिसून येते.
४. सावित्रीबाई नावाची पहिली स्त्री शिक्षिका घडविणारा 'राष्ट्रगुरु' महात्मा ज्योतीबा फुले दलितांचा 'दिपस्तंभ' ठरल्याचे दिसून येते.
५. समताधिष्ठीत सामाजिक न्यायावर मानवी समाजाची उभारणी करणारा महात्मा फुलेंचा सामाजिक परिवर्तनाचा विचार आजही प्रासंगिक आहे असे दिसते.
६. 'बहुजन हिताय - बहुजन सुखाय' निर्तीनिर्देश करून राजर्षी शाहूंनी दलित-बहुजन वर्गाकरीता सत्ता, संपत्ती आपल्या संस्थानात खर्ची घातली हे ठळकपणे दिसून येते.
७. आरक्षणाची आपल्या संस्थानात मुहूर्तमेढ रोवणारे राजर्षी शाहू महाराज दलित-बहुजन समाजाचे 'आद्यकैवारी' ठरतात हे स्पष्टपणे दिसून येते.
८. अस्पृश्यतेच्या प्रश्नासंबंधी भारतात उदासिनता होती. १९५० साली अंमलात आलेल्या राज्यघटनेच्या १७ व्या कलमानुसार अस्पृश्यता नष्ट केली गेली. पुढे भारतीय संसदेने १९५५ साली अस्पृश्यता निवारण्याचा खास कायदा केला. जी गोष्ट घडण्यास देशाला स्वातंत्र्यानंतरही काही दिवस वाट पाहावी लागली ती राजर्षी शाहूंनी ३०-३५ वर्षे अगोदर आपल्या संस्थानात अस्पृश्यांच्या मुक्तीची अनेक जाहिरनामे काढून करून दाखविली हे ठळकपणे दिसून येते.
९. राजर्षी शाहू महाराजांच्या कार्यकर्तृत्वाने महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक समाजाचे खरे पुनरुज्जीवन होऊन महाराष्ट्राच्या अनेक भागात सत्यशोधक चळवळ फोफावत गेली हे स्पष्टपणे दिसून येते.

संदर्भ सूची

१. गेल, ऑक्टोबर (१९९५). वासाहतीक समाजातील सांस्कृतिक बंड (भाषांतर - पी. डी. दिघे). पुणे : सुगावा प्रकाशन, पृ. १४५.

२. फडके, य. दि. (१९९१). म. फुले सम्र वाङ्मय. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, पृ. ३२.
३. गेल, ऑमव्हेट (१९९५). वासाहतीक समाजातील सांस्कृतिक बंड (भाषांतर - पी. डी. दिघे). पुणे : सुगावा प्रकाशन, ७१.
४. चंगोले, पी. एस. (२००२). राजर्षी शाहू आणि कांशीराम. नागपूर : गुरु रविदास प्रकाशन, पृ. २८-२९.
५. कांशीराम (संपा) (१९९०). बहुजन नायक. पृ. ०७.
६. चंगोले, पी. एस. (२००२). राजर्षी शाहू आणि कांशीराम. नागपूर : गुरु रविदास प्रकाशन, पृ. ३०.
७. कित्ता, पृ. ३३.
८. मायावती (संपा) (२००६). मेरे संघर्षमय जीवन एवं बहुजन मुव्हमेंट का सफरनामा. नई दिल्ली : बहुजन समाज पार्टी, केंद्रीय कार्यालय, पृ. ८७५.
९. कांशीराम (संपा). (१९९०). बहुजन नायक. पृ. ०६.
१०. मायावती (संपा) (२००६). मेरे संघर्षमय जीवन एवं बहुजन मुव्हमेंट का सफरनामा. नई दिल्ली : बहुजन समाज पार्टी, केंद्रीय कार्यालय, पृ. ८७१.
११. कित्ता, पृ. ८७२.
१२. कित्ता, पृ. ८७६.
१३. कित्ता, पृ. ८७६.

Shri Shivaji Education Society, Amravati.
Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola (MS)

NAAC Reaccredited with A Grade
(CGPA 3.24)
College with Potential for Excellence
Status by UGC
Lead College Status by SGB, Amravati University, Amravati.
DST FIST Support

Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola, (M.S.)
In Collaboration with

UGC Sponsored
National Conference

**Contribution of Indian Thinkers and Literary
Writers in Social Reforms (NCCSR-2019)**

(An Interdisciplinary Approach)
January 5th, 2019

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. डॉ. नरेश कवाडे of यशवंत महाविद्यालय, वर्धा, has Participated and Presented a paper title "दक्षिण चळवळीत महान्मा फुले - राजर्षी शाहूंचे ऐतिहासिक योगदान" at the National Conference on "Contribution of Indian Thinkers and Literary Writers in Social Reforms (NCCSR-2019)" on 5th January 2019. Organized by Faculty of Humanities and IQAC Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola (MS)

His or her paper has been included in the conference bearing the AJANTA-ISSN - 2277 - 5730 with 5.5 Impact Factor.

Dr. Rameshwar M. Bhise
Principal

Dr. Kiran S. Khandare
Convener

Dr. Jiwon H. Pawar
Organising Secretary

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

Part - XII

January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ **EDITOR** ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ **PUBLISHED BY** ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF PART - XII

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Application and Uses of Information Communication Technology (ICT) in Academic Libraries Prof. Vandana S. Gawande (Hiwase)	1-5
2	Users Survey of Mobile Library of Nagar Wachanalaya Yavatmal Miss. Sangeeta Laxman Shinde	6-9
3	ICT in Academic Library & Library Software Dr. Hemkant M. Chaudhari	10-17
4	Impact of Digital Environment on Academic Libraries Sudhir P. Narkhede	18-23
5	MOOC: A New Platform for Online Learners Dr. Atul R. Sidurkar	24-26
6	NODLINET: An E-Learning Initiative of IGNOU Dr. Nilesh V. Gore	27-31
7	Revolution of Digital Libraries in Indian Higher Education and Participative Role of Academic Libraries G. J. Rode	32-37
8	Role of Information Technology in Academic Libraries Dr. Smt. Awachar S. S.	38-42
9	Role of ICT in Academic Library Dr. Pratibha Laxman Warade	43-47
10	Role of NDL-India in Academic Library Mr. Manoj P. Waghmare	48-54
11	Role of Librarian in Digital Library Dr. Ravikant N. Mahindkar	55-60
12	Role of ICT in Academic Libraries Mr. Arvind A. Bhagat Mrs Pradnya A. Bhagat	61-64
13	Use of Information Sources in Teaching Learning Process Ms. Kalpana Laxmanrao Murade	65-74

5. MOOC: A New Platform for Online Learners

Dr. Atul R. Sidurkar

HoD. Library & Information Centre, Yeshwnat Mahavidyalaya, Wardha 442001 (M.S.)

Abstract

We are living in the age of information explosion. On every passage of time, new information is being generated. We need to accomplish the new information and update or modify our previously accumulated information with the new information. With the advent of new technology, it is now become very easy to do so. Internet is playing a vital role in updating our knowledge [1]. Massive Open Online Open Courses (MOOC) and Educational Resources (OER) are freely available resources which are available in the world web. Anyone who wants to upgrade knowledge can utilize these resources and keep oneself updated with the latest information. These resources are very useful for the people who are engaged in Teaching-Learning environment.

Keyword:- MOOC, OER, Swayam, content, XMOOC, CMOOC

Introduction

Massive online Open Resources (MOOC) started by MIT in 2002 as Open Course for their learner. Massive online Open Resources are the online courses that are freely available online for everyone; whether you are an instructor, student or self-learner. MOOC include: full course which comprise of course modules, syllabi, lecturers, home work assignments, quizzes, lab and classroom activities, pedagogical materials, games simulations, and many more resources in digital media from around the world. MOOC is made available in many platform by WizIQ, Open2Study, Udemy, edx, Uadacity, Coursera, Swayam, etc. Through this platform one can pursue course form the premium institute of the world like Havard, Stanford, MIT, IIT, IIM, etc.

The acrostics of Open Online Open Courses (MOOC)

1. **Massive:** - MOOC offer variety of courses for the learner in large number. One can find courses from 9th Class to PG level.
2. **Open:-** The MOOC is open to the all the learner across the world. Anyone who want to pursue the course can enroll for the MOOC Course

CMOOC generally is a web base linking; it doesn't focus on particular curriculum, assessment, etc.

Government Initiatives :- Under MHRD and UGC many MOOC courses has been contributed by Consortia of Education Commission(CEC) , NPTEL, IGNOU, NCERT, IIM, NIOS, IIT, Central Universities and other top private institute under SWAYAM Platform. SWAYAM stands for Study Webs of Active –Learning for Young Aspiring Minds .Approximately 2000 courses are available under SWAYAM platform and 250 courses are currently available for enrollment. These courses has E-Tutorial, Audio-Visual resources, Case Study, Research , self Assessment and Computer based evaluation. They are also offering credit point system which allows to earn credit points and further these credit points can be transferred between Institution and University. SWYAM is prepared with the partnership with Microsoft. It support the open and distance education methods of learning [2].

Conclusion

India is the third largest education system of the world but, till now India could not produce a world class institute which rank among the top hundred institute of the world. Amid the advent of new technologies, like Internet of Things, Big Data, Augmented Reality, MOOC under SWAYAM platform emerged as a significant platform, which offers varieties of courses designed by the experts. They support skill oriented and life learning facilities which emphasis on practical knowledge and hand on training. It will certainly take up Indian education system to the new height in future.

References

1. Sidurkar A.R.(2019). Open Educational Resources: A Tool for Online Learners. Scholar Impact
2. <https://swayam.gov.in/courses/5307-curriculum-designing-and-e-content-development>

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Part - V January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF PART - V ❧

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Use of Search Engine: A User Study with Reference to RTM University Affiliated College in Wardha District Dr. A. R. Sidurkar	79-84
14	Digital Identity Megharani R. Chittyal	85-88
15	3d Game-Based Learning System for Improving Learning Achievements Using Software Application Mr. Manvatkar Sanjay Shamsundar	89-100
16	Bioremediation of Textile Effluent Containing Synthetic Dyes: Concept behind the Technologies. A Review Zope V. P. Kulkarni M.V.	101-114
17	Biogas Production by Utilizing Jawar Agro Waste: A Sustainable Agricultural Solution Chandratre S. J. Narkhede K. P. Bharadwaj S.	115-121
18	Medical Tourism: Opportunity and Challenges in Nashik Asst. Prof. V. G. Gaikwad	122-126
19	Comparative Study of Software Packages for Statistical Analysis of Quantitative Data Mahesh S. Naik Dr. Prabha Sudhir Rastogi	127-132
20	Role of ICT in Quality Education Dr. H. S. Pol Prof. Bhaskar J. Raskar	133-138
21	Effectiveness of Roger by Bee 5 E Instructional Model Based Activity Programme for Science and Technology Subject at Secondary Level Ms. Sushamala Gulabrao Deshmukh	139-150

13. Use of Search Engine: A User Study with Reference to RTM University Affiliated College in Wardha District

Dr. A. R. Sidurkar

HoD, Library & Information Centre, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha, (M.S.), India

---

Abstract

Search Engine is the most popular terms used now a day. Everyone is familiar with Search engine. It has become the most essential tool of our day to day life. We can't imagine a day when we haven't used Search engine while using the internet. The only lacuna we do have is that we don't use Search engine to its fullest. Most of the people are using Search engine's capabilities in very limited way. In this paper author has tried to study the awareness and use of various applications of Search engine among the users in detail. Researcher also suggested to aware the user about all the Search engine application so to utilize Search engine to the fullest and avoiding pitfalls.

Keywords : Google, yahoo,bing, playbook, play music, Google docs, Google drive

1. Introduction

It is simply impossible to think of a person who is not familiar with Search Engine. It may possible that a person who does not have the knowledge of internet has also used Search Engine in one or another way – most likely as their browser. But very less people knows the vast benefit of the application that Search Engine offer. Even a computer savvy would not be familiar with the number of application that is made available by the Search Engine. We as a internet user, frequently use many applications of Search Engine like YouTube, Google Chrome, Gmail, etc. but Search Engine has many other applications like Google Site, Google Play Books, Google Music, etc., which are very useful for the general internet user. They are also useful for the Library and IT professionals. Library professional can use Search Engine's wide range of application for providing better service to the users.

Popular Search Engine : Here are the some popular search engine available in the internet.

applications provide by Search Engine. The paper also highlights the use and need of the user education.

Hypothesis:

- a) All the college has adequate IT infrastructure.
- b) The user awareness is very low regarding Google Ecosystem.

3. Methodology

For the present study, analytical and descriptive methods are adopted. The target population of the study is the senior arts colleges of the Wardha District. The sample studied is 33 senior college's library. For the purpose of conduct of the study, the researcher has collected the primary / empirical data from the librarians of 33 senior college libraries, using questionnaire technique. In this research only art, humanity and social science colleges are considered.

4. Data Analysis and Interpretation

There are 33 senior colleges in the Wardha District which are affiliated to Rashtrasant Tukdoji Maharaja Nagpur University, Nagpur. A simple but structured questionnaire was sent to all 33 colleges and asked the librarian to distribute it randomly to the 100 students present in the reading hall of their respective college. Total 3300 responses has been received and analysed. The respondents were pursuing graduation, post graduation and PhD. In addition to personal information, various significant parameters such as use of library, e- resources and use of Google, etc. are covered in the questionnaire. The data collected has been analysed using percentage

There are 33 Arts colleges in Wardha District which are affiliated to Nagpur University, Nagpur. These colleges have graduation and post graduation courses in Arts.

Table 1. Frequency of library visit

Frequency	Percentage (%)
Daily	35
Twice a week	39
Fortnightly	4
Monthly	13
Occasionally	9

Table 1 depicts that 35% respondents daily visit college Library. Very few respondents visit library occasionally. It suggests that library is an important centre for getting Information.

Testing of Hypothesis: Table 5 and 7 proves the hypothesis that

- a) All the college has adequate IT infrastructure.
- b) The user awareness is very low regarding Search Engine.

Conclusion and Suggestions

1. Most of the library users are not familiar with the other application of Search Engine.
2. Professionals should use all the Search Engine to its optimum. They must try to unfold the various utilities provide by the Search Engine because they are very easy to use applications. It requires only little effort and some time to explore it. These applications will help them to enhance their skills. These applications can upgrade their professional performance and it will also help them to serve the users in very effective manners.
3. User Education programme should be conducted in every college to spread awareness among users

References

- Kulveen, K. (2016). Awareness and Use of E-resources. DESIDOC Journal of Library & Information Technology , 336.
- P, Arvindan. (2017). ICT in Higher Education : Opportunities and challenges. University News , 22.
- Sudarshan, R. (2016). Perception and Implementaton of Knowledge Managment by University Librarian in India. DESIDOC Journal of Library & Information Technology , 345.
- Perez, Juan Carlos (May 23, 2011). "Google Touts Growth of E-book Service and Store". PC World. International Data Group.
- Albanese, Andrew (December 6, 2010). "Google Launches Google eBooks, Formerly Google Editions". Publishers Weekly. PWxyz LLC
- Digit's Fast Track "Google" Volume 12, Issue 11, November 2017.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Google_Play_Books accessed on 18 December 2017

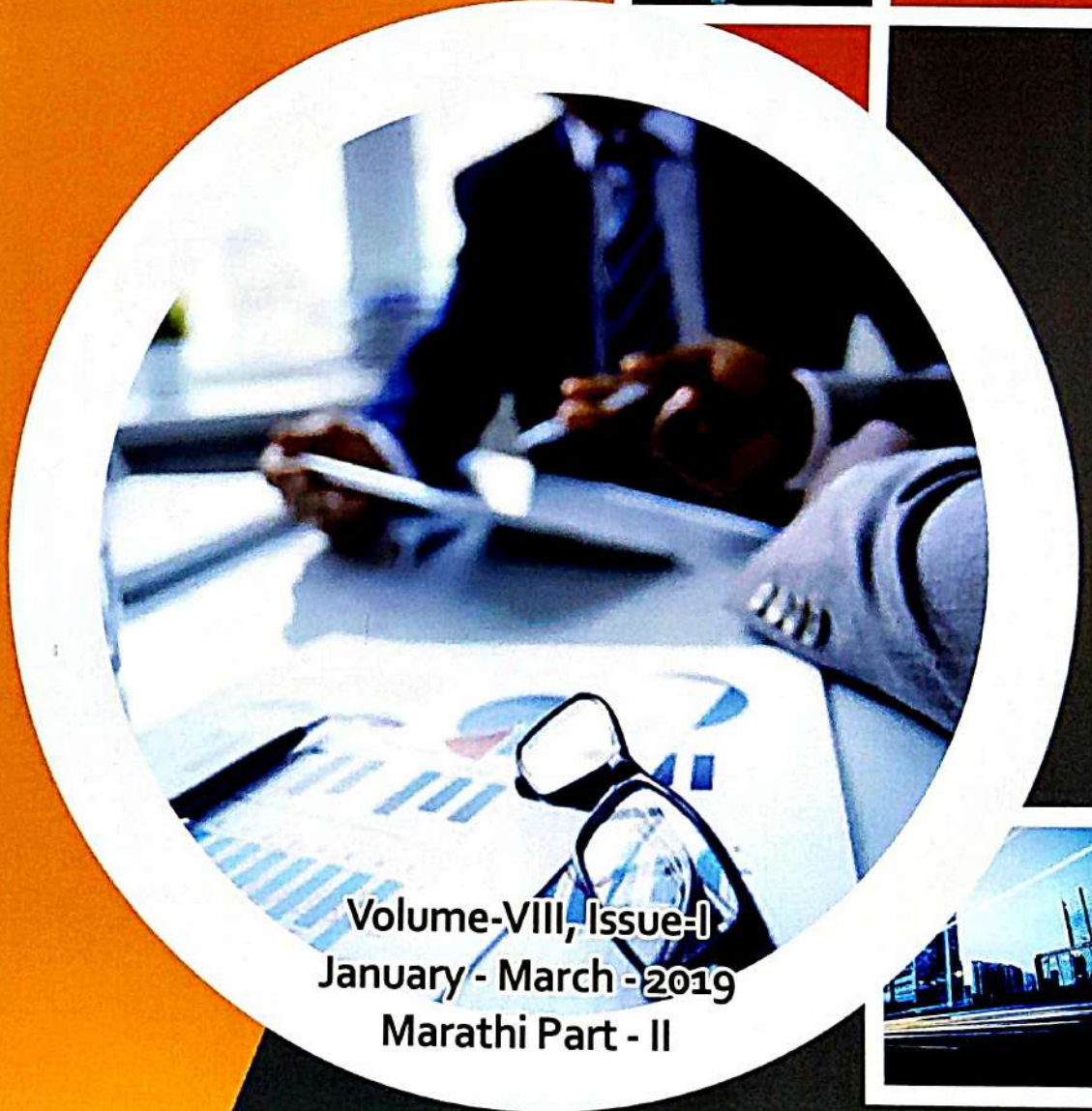

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March -2019
Marathi Part - II

Ajanta Prakashan

IMPACT FACTOR/INDEXING

2018-55

www.sjffactor.com

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	आधुनिक काळातील संगीत शिक्षण सहा. प्रा. सुशील अ. वावरकर	१०८-११०
२७	शास्त्रीय संगीतात उपशास्त्रीय प्रकारांमध्ये तुमरीचे महत्व विद्या उत्तमराव धोटे (बोंडे)	१११-११५
<u>२८</u>	आधुनिक काळात संगीत शिक्षण सौ. अरूणा च. हरले	११६-११९
२९	माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक पाठ्य पुस्तकातील संस्कृत विषयाच्या सुभाषितातील नैतिक शिक्षण सौ. कांचन आनंद रानडे	१२०-१२५
३०	शास्त्रीय संगीतात उपशास्त्रीय संगीत प्रकार म्हणून तुमरीचे महत्व प्रा. राहुल एम. भोरे	१२६-१२८
३१	संगीताची लोकप्रियता कु. वैशाली विजय सरोदे (वाटकर)	१२९-१३१
३२	शान्तीमन्त्रातील सामाजिकता (ईशादि नौ उपनिषदाच्या आधारे) प्रा. मंजुश्री श्रीपाद नेव्हल	१३२-१४१
३३	भारतीय व विदेशी खेळांच्या प्रचार व प्रसाराकरिता महाराष्ट्र राज्यातील वृत्तपत्रांमध्ये दिल्या जाणाऱ्या स्थानांचे तुलनात्मक अध्ययन प्रा. डॉ. अजय श्री. बोंडे	१४२-१४७
३४	तुमरी गीत प्रकाराचे कलात्मक व शैक्षणिक दृष्टीने अध्ययन डॉ. मुक्ता पं. महल्ले (धांडे)	१४८-१५०
३५	सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकेतील अनुत्पादक मालमत्ता एक समस्या प्रा. एन. ए. पिस्तुलकर प्रा. यु. डी. चव्हाण -	१५१-१५४
३६	भारतीय संगीतातील आवाज साधनेची आवश्यकता डॉ. राजेश उमाळे	१५५-१५७
३७	मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी प्रा. डॉ. सुचिता एस. ढेरे	१५८-१६०

२८. आधुनिक काळात संगीत शिक्षण

सौ. अरूणा च. हरले

सहयोगी प्राध्यापिका व संगीत विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना

ओमकारातून संगीताची निर्मीती झाली. संगीत हे जीवनव्यापी आहे. जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर संगीत आपले स्वागत करते व आपल्याला आनंद देते. संगीतापासून मिळणारा आनंद हा उच्चकोटीचा असतो. चांगल्या संगीतामुळे शरीरावर किंवा मनावर विपरीत परीणाम होत नाही. संगीत सेवनाने मन उल्हासित होते, शरीर पुलकीत होते. माणसांनाच काय पण संगीतापासून देवानांही आनंद मिळतो.

श्रीकृष्ण नारदांना सांगतात,

‘नाहं वासामि वैकुंठे योगिना हृदये न च।

मद्भक्ता यत्र गायन्ति, तत्र तिष्ठामि नारदः॥

दत्ताचे अवतार नृसिंहसरस्वती यांनी आपले अवतार कार्य संपवून शैल्य पर्वतावर जातेवेळी भक्तांना जो उपदेश दिला त्यात ते म्हणतात,

‘नित्य जे गायन करिती, त्यावर माझी अतिप्रिती।

त्याच्या घरी अखंडिती, आपण असे अवधारा॥’

आजची वैज्ञानिक प्रगती संगीताच्या कक्षा विस्तारीत आहे आणि संगीताला जास्तीत जास्त प्रभावी बनविण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. संगीत ही वैश्विक भाषा आहे. संगीतापासून मिळणारा आनंद हा अखिल विश्वातील कुठलाही मनुष्य घेवू शकतो. संगीतातील आनंद हा धर्म, भाषा, जात, पंथ ह्यांच्या पलीकडे नेहम विश्वबंधुत्वाचा संदेश देतो. नादब्रह्म हे शेवटी साधकाला बद्धानंदाचा लाभ करून देत असतो. साधना मार्गाचे प्रमुख माध्यम संगीतच आहे. साधना व संगीत यासाठी श्रद्धा, भक्ती, धैर्य व तपस्या आवश्यक असते. संगीताच्या महानतेचे आपल्या धर्म ग्रंथांमध्ये विशिष्ट रूपात उल्लेख दिसतो.

जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लयः।

लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि॥

मुख्यतः अशाप्रकारे अत्युच्च अशी प्रशंसा इतर कुठल्याही विषयासंदर्भात दिसून येत नाही. संगीत कला ही सर्वश्रेष्ठ ललीत कला तर आहेच पण एक विद्या म्हणून बहुमान संगीत कलेला आहे. सर्वच देशातील विद्वान मान्य करतात की, संगीतविद्या सर्वकालीन आणि सर्व देशीय प्रेमभक्ती आणि सन्मानाची श्रेष्ठ विद्या आहे.

प्राचीन काळातील संगीत शिक्षण

महर्षी पाणिनी, महर्षी शौणक, महर्षी याज्ञवल्क्य, महर्षी मण्डुक यांनी वैदिक काळातील संगीताची ओळख आपल्या पोथ्यांमधून दाखविलेली आहे. महर्षी वाल्मीकी वैदिक व लौकीक दोन्ही संगीतामध्ये पारंगत होते व त्यांनी लव कुशला संगीताचे ज्ञान दिले. नारदीशिक्षाकार, संगीत मकरंदकार, पंचमसंहितकार आणि रागनिरूपणकार म्हणून नारदमुनींचा उल्लेख मिळतो. भरत रचित नाटयशास्त्र भारतातील पहिला व प्राचीन संगीत ग्रंथ आहे त्याकाळी

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - III, Hindi & English

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - I

January - March - 2020

MARATHI PART - III / HINDI / ENGLISH

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF HINDI

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	राष्ट्रसंत का संगीत विषयक दृष्टिकोन डॉ. श्वेता दीपक वेगड	१-५
२	संत तुकडोजी महाराज का साहित्य : मानवतावादी दृष्टिकोण एवं वर्तमान समय में प्रासंगिकता डॉ. प्रवीण देशमुख	६-१०
३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : संगीतमय युगपुरुष डॉ. कौमुदी क्षीरसागर (बर्डे)	११-१३
४	भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन के मुखर योद्धा राष्ट्रसंत तुकडोजी तथा महात्मा गांधी प्रा. डॉ. संदीप रमेश हातेवार	१४-१८
५	राष्ट्रसंत तुकडोजी के जीवन मूल्य संबंधी विचारों को जीवन दर्शन डॉ. रमेश टी. बावनथडे	१९-२२
६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का विविधांगी दृष्टिकोण राजकन्या राघोजी भगत	२३-२७
७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और वैराग्यमूर्ति गाडगेबाबा डॉ. संजय धोटे	२८-३१
८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का सांगीतिक दृष्टिकोण प्रा. डॉ. स्नेहाशीष दास	३२-३४
९	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का युवाओं को आवहान प्रा. ईश्वरी खटवानी	३५-३८
१०	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का स्त्री विषयक दृष्टिकोण प्रा. सुषमा मा. नरांजे	३९-४१
११	संत परंपरा में भक्ति संगीत का स्थान तथा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की खंजडी भजन परम्परा प्रा. डॉ. सुनील भि. कोल्हे	४२-४५

७. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और वैराग्यमूर्ति गाडगेबाबा

डॉ. संजय धोटे

हिंदी विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, सेवाग्राम रोड, वर्धा.

तुलना करना मानव की एक सहज प्रवृत्ति है। यों तो एक अनुमान के अनुसार तुलनात्मकता का इतिवृत्त (History sheet) तब ही प्रारंभ हो चुका था, जब मनुष्य की चेतना का उदय हुआ था। इसका क्षेत्र अत्यंत व्यापक है। जिसका कोई छोर नहीं है। तुलनात्मकता की परिधि असीम है। तुलना के लिए कम से कम दो बिंदुओं अथवा स्थितियों के बीच प्राप्त दूरी या तो अधिक हो सकती है या कम अथवा समानांतर भी हो सकती है। यही तुलनात्मक साहित्य का आधार स्तंभ होता है। इस संबंध में डॉ. मनोरमा शर्मा लिखती है —“तुलनात्मक साहित्य मात्र साम्य-वैषम्य प्रगट करनेवाली तुलना भर नहीं है। यह तो साहित्य-विशेष को पृष्ठभूमि प्रदान करनेवाली, सामूहिक प्रवृत्तियों के संधान द्वारा मानवीय कार्यकलाप के अन्य क्षेत्रों के पारस्परिक संबंध से अवगत भी कराती है।”¹ इसी परिप्रेक्ष्य में हम राष्ट्रसंत के समकालीन संत व कवियों से मोटे तौर पर तुलना करने का प्रयास करेंगे। ताकि डॉ. मनोरमा शर्मा के अभिमत का परीक्षण किया जाना संभव हो सके। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के समकालीन संत वैराग्यमूर्ति कर्मयोगी संत गाडगे बाबा के चिंतन की तुलनात्मक प्रस्तुति यहाँ की गई है।

तुलनात्मक समीक्षा दृष्टि का ठोस धरातल साम्य ही अधिक समीचीन प्रतीत होता है। इसी संदर्भ में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा की यथार्थगत की दृष्टि, मानव के प्रति वेदना, संवेदना, जीवन-दृष्टि इत्यादि तथ्यों का उनकी विचारधारा एवं काव्यधारा में सूक्ष्मातिसूक्ष्म अन्वेषण यहाँ किया गया है। ‘नहिं मनुष्यात् श्रेष्ठतर किंचित’ महाभारत की उक्तिनुसार मनुष्य से श्रेष्ठ कोई दूसरा नहीं है। यही लक्ष्य हमें संतों, महात्माओं व समाजसुधारकों में दिखाई देता है। मानव को मानवीय गुणों से सुसंस्कारित करना ही इनका उद्देश्य रहा है।

इसी संदर्भ में अगर हम राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा के कार्यों को गहराई से गोता लगाकर देखे तो पाते हैं कि दोनों ने ही ‘मानव’ को सुखी बनाने का कार्य किया है, दोनों के लिए मानव ही सर्वोपरि है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा दोनों श्रेष्ठ समाज सुधारक व मानवीय चिंतक रहे हैं, मानव-जीवन की गहन अनुभूतियाँ उनके मन-मस्तिष्क में विद्यमान हैं। वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा ने कीर्तन व प्रवचन के माध्यम से पारंपरिक शैली का उपयोग कर, समाज जीवन में व्याप्त रूढ़ियों, अंधविश्वासों, हिंसा, बलिप्रथा के प्रचलन को शिक्षा के माध्यम से दूर कर, समाज-जीवन में नैतिक मूल्यों की स्थापना पर जोर दिया है, वहीं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अपनी अनोखी शैली खंजरी के माध्यम से भजन गाकर, लोगों में मानवधर्म की स्थापना का शंखनाद गांव-गांव घूमकर व जनभाषा के माध्यम से किया है। समाज में बढ़ती स्वार्थरत प्रवृत्ति को ध्यान में रखकर, परिवार में शिक्षा व परिवार के सदस्यों में आत्मीयता के भाव-जागृत करने का कार्य वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा करते रहे हैं। वे लोगों को उपदेश देते हुए यों कहते हैं —

“मूलांना शिकविल्याबिना राहू नका

आईबापाची सेवा करा

शिवाशीव पाळू नका
कर्जे काढून देवाची यात्रा करू नका

भुकेल्याला अन्न द्या

देवाला नवस करून कोंबडी बकरी मारू नका। ”²

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने भी मानव-मन का वैज्ञानिक अध्ययन कर, उसे मानव बनाने की शिक्षा देते हुए यों कहा है -

“मानुष द्या मज मानुष द्या ।

ही भीक मागता प्रमु दिसला ॥

लोक दर्शनासाठी जातो

देव दिसावा म्हणूनिया

देव म्हणे मज माणुस न दिसे

अजब तमाशा हा असला ॥”³

समाज में एक रूढ़ि प्रचलित है कि तीर्थयात्रा करने से मानव का उद्धार होता है जबकि वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज कहते हैं कि मानवीय मूल्यों को अंगीकार करने से ही मानव का उद्धार होता है। धर्म के नाम पर प्रचलित मिथ्या आडंबरों और समाज में चलनेवाले अंधविश्वासों की कटु आलोचना कर, मूर्तिपूजा एवं धर्म के नाम पर की जानेवाली हिंसा, तीर्थाटन, व्रत, नमाज़, इत्यादि बाह्याचारों का विरोध कर, उनकी कलाई खोलकर रखते हैं। इसलिए राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज कहते हैं -

“मातीचा देव त्याला पाण्याचे भेव

लाकडीचा देव त्याला आगीचे भेव

देव अशाने भेटायचा नाही रे

देव बाजारचा भाजीपाला नाही रे।।”⁴

इसी तरह वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा मूर्तिपूजा अंधविश्वास व बुवाबाजी पर प्रहार कर, देवमूर्ति को देव स्वीकार नहीं करते। वे कहते हैं - “अरे देव असा इकत भेटते काय ? मेथीची भाजी होय का, कांदेबटाटे होयत ? आनले देव बसोले देवळात. पण तुमच्या देवाले आंग धुता येते का ? ज्याले आंग धुण्याची अक्कल नाई त्याले देवच मंता?”⁵ समाज की सच्ची उन्नति केवल शिक्षा के माध्यम से ही संभव है। लोकतंत्र के लिए अज्ञानता अभिशाप बन जाती है, जिससे समाज में अंधश्रद्धा को बढ़ावा मिलता है। शिक्षा के अभाव में लोग बीमारियों एवं रोगों को दैवी - प्रकोप समझते हैं और तंत्र-मंत्र के चक्कर में पड़कर दिशाहीन हो जाते हैं, जिससे समाज का विघटन होने लगता है। इसीलिए दोनों राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा दोनों ही शिक्षा को नितान्त आवश्यक मानते हैं। समाज में शिक्षा का महत्व स्पष्ट करते हुए वे यों कहते हैं - “असतील जे जे अनपढ कोणी, शिकवूनी त्या विद्वान करा तरीच फिटे हे ऋण देशाचे”⁶ वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा देश को समृद्ध व शक्तिशाली बनाने के लिए समाज में शिक्षा को इस तरह आवश्यक मानते थे। वे कहते थे कि चाहे तो आधी

रोटी खाओं, पुराना कपड़ा पहनों, लेकिन बच्चों को शिक्षा दो। इसीलिए वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा ने 'तेजस्वी तरुण संघटना' की स्थापना की थी। वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा ने ज्ञानसंवर्धन के लिए विविध संस्थाओं का निर्माण किया, जिनका उद्देश्य जन सामान्य व्यक्ति को उचित शिक्षा प्राप्त हो। इस संदर्भ में वैराग्यमूर्ति गाडगेबाबा का मत अवलोकनीय है। वे कहते हैं, "मी लोकांपाशी भीक मागून धान्य जमवतो, हजारो लोक जेवतात, पण दुसया दिवशी पुन्हा त्या हजाराईले भूक लागते. म्हजे जिथ होते, तिथच थांबले. याने जीवनाचे प्रश्न सुटत नाईत. शिक्षणाने मात्र मुले शहाने होवून सुदरतात. कुटुंबाईले सुधरवतात. खर पुण्य कर्म हेच हाये। ज्ञानाची शिदोरी अमर हाये।" ⁷ इस प्रकार वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा स्वयं अशिक्षित होने पर भी उन्होंने समाज में शिक्षा का महत्व बताया। वही देश के लिए शिक्षा को महत्वपूर्ण बताते हुए, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भारत की उन्नति के लिए शिक्षा पर बल देते हुए यों कहते हैं -

“विद्याविनय संपन्न ही पाते प्रतिष्ठा देश में,

चाहे भले धनहीन हो, या हो - किसी भी भेष में।।” ⁸

ज्ञान आत्मसात करने से ही मनुष्य सही रूप में बड़ा बनता है। सिर्फ किताबी ज्ञान संवर्धन, उन्हें स्वीकार नहीं थे अपितु मानव-मन के विकास के लिए मानव का संपूर्ण रूप से विकास अर्थात् मानवीय मूल्यों से ओत - प्रोत यथार्थवादी चिंतन को ही वे सच्चा ज्ञान मानते थे।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अपने भजन, भाषण, प्रवचन से व्यसनाधीन मनुष्य के ध्वस्त संसार का चित्रण कर, वे व्यसन से दूर रहने का उपदेश देते हुए यों कहते हैं -

“माणसा सरळ हो असा,

पिऊ नको मदिरा जहरीली

फजिती बहुतांची झाली

बुद्धी तुज कशी नसे उरली ।।” ⁹

वही वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा दारु पीने वाले को स्पष्ट रूप में कहते हैं - “ हे दारु पिणारे मुर्दाड पहिलवान” इस प्रकार संबोधित करते हुए उन्हें अपशब्द कहने से भी चुकते नहीं। घर की स्त्री को संबोधित करते हुए बाबा कहते हैं - “बायानो नवरा तीर्थाला जाईल, जाऊ द्या. नवयाचा देव डोंगरात असील पण तुमचा देव घरात आहे. आपापल्या नवयाची सेवा करा. पण नवरा साला दारु पिऊन आला तर त्या बायकोन त्या नवयाची महापूजा करावी. गरम चुलीतली राख टोपल्यात भरा अन् त्यांच्या तोंडात टाकून द्या व घे तुझी महापूजा।” ¹⁰ इस तरह राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा दोनों ही समाज में प्रचलित मंदिरापान की प्रथा का विरोध करते हुए दिखाई देते हैं।

इस तरह हम देखते हैं कि वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के सामाजिक कार्य एक जैसे ही दिखाई देते हैं। इस बात की पुष्टि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के 'ग्रामगीता' में स्पष्ट दिखाई देती है। वे लिखते हैं - “गाडगे बाबा वैराग्यमूर्ति तैसीच सेवामंडल समिती” अर्थात् राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अपने कार्य को गति प्रदान करने के लिए सेवामंडल की स्थापना की थी, वही समाज सुधार का कार्य वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा ने स्वयं किया था। हम कह सकते हैं कि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा ने समाज को बाह्यदुर्ग व बहुवेवाद व हिंसा प्रकृति से दूर कर,

समाज में व्याप्त बुराइयों का अंत कर, समाज को नई दिशा प्रदान करनेवाली संजीवनी बूटी हमें अपने प्रवचन, भाषण व भजन के माध्यम से प्रदान की है, जिसे आत्मसात् कर नर नारायणत्व को प्राप्त कर सकता है।

इस प्रकार राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने जो भजन गाये उन्हें काव्य स्वरूप में श्री सुदाम सावरकरजी ने लिखा, जिससे उनका साहित्य आज लिपिबद्ध स्वरूप में प्राप्त है जबकि वैराग्यमूर्ति कर्मयोगी गाडगे बाबा ने जगह-जगह भजन, प्रवचन किये जिनका लिपिबद्ध संग्रह किसी ने नहीं किया। उन्हें कोई श्री सुदाम सावरकर न मिला जिससे आज उनका साहित्य लिपिबद्ध एवं लिखित रूप में खोजा जाना कठिन प्रतीत होता है। विचारधारा एवं जीवन-दृष्टि तथा समाज दर्शन की दृष्टि से दोनों भी एक ही सिक्के के दो पहलू प्रतीत होते हैं। दोनों महापुरुषों ने समाज में व्याप्त अशिक्षा, धार्मिक आडंबर का समापन, अंधविश्वासों के समापन, राष्ट्रीय एकता संबंधित एवं स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात 'रामराज्य की स्थापना' का संकल्प लेकर ही आगे बढ़ने का महत्ती सामाजिक कार्य किया है।

संदर्भ ग्रंथ - सूची

1. तुलनात्मक अध्ययन- डॉ. गणेश अष्टेकर- संपादक - डॉ. भ.ह. राजूरकर, डॉ. राजमल बोरा - पृ. 39
2. लोकराज्य - मासिक पत्रिका - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अमृत महोत्सव विशेषांक - वर्ष - 40 आक्टोबर-1984 प- 41
3. क्रांतिदीप - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - पृ. 30
4. लोकराज्य - मासिक पत्रिका - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अमृत महोत्सव विशेषांक - वर्ष - 40 आक्टोबर-1984 प- 42
5. वहीं - पृ. 43
6. वहीं
7. भजनकुंज - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - पृ. 32
8. लोकराज्य - मासिक पत्रिका - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अमृत महोत्सव विशेषांक - वर्ष - 40 आक्टोबर-1984 प- 42
9. वहीं
10. राष्ट्रीय भजनावली - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - पृ. 56

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-IV
October - December - 2019
Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - IV

October - December - 2019

PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M Drama (Acting), M Drama (Prod. & Dir.), M Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF PART - I

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	विदर्भातील आदिवासी साहित्य डॉ. अजय पेत्रस बोरकर	१-३
२	वैदर्भीय कवी शंकर घोरसेच्या 'बा स्वातंत्र्या' या काव्यसंग्रहातील समाजवास्तव डॉ. अशोक भक्ते	४-६
३	वैदर्भीय दलित - आंबेडकरी नाटककार व त्यांची नाटके प्रा. डॉ. विद्याधर बन्सोड	१०-१५
४	पोवाडा : एक स्फूर्तिगान डॉ. चंद्रकुमार राहुले	१६-२१
५	वैदर्भीय आदिवासी साहित्यातील लोकगीते प्रा. डॉ. रामलाल रूपचंद चौधरी	२२-२७
६	वैदर्भीय ग्रामीण कथा डॉ. हेमचंद्र दुधगवळी	२८-३३
७	पूर्व विदर्भाची झाडी बोली प्रा. जगदिश र. भैसारे	३४-३९
८	पूर्व विदर्भातील नाट्य परंपरा : एक अवलोकन श्री जनबंधू मेश्राम	४०-४४
९	विदर्भातील ब्रह्मपुरी परिसरातील झालीबोली काव्याचे उन्मेष प्रा. डॉ. धनराज ल. खानोरकर	४५-५०
१०	विदर्भातील महानुभावांची साहित्य परंपरा प्रा. डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे	५१-५५
११	लोकगीतातील नमनगीते डॉ. न. ह. खोडे	५६-६२
१२	यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी आंध्याच्या लोकगीतांतील नातेसंबंध प्रा. डॉ. राजेश धनजकर	६३-६७
१३	वैदर्भीय निवडक दलित आत्मकथने प्रा. डॉ. संजय के. लाटेलवार	६८-७४
१४	वैदर्भीय दलित काव्याचे उन्मेष डॉ. उज्ज्वला वंजारी	७५-८०

११. लोकगीतातील

डॉ. व. व. वर्धा

मराठी विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना

भारतात महाशिवरात्रीचा उत्सव सगळीकडे मोठ्या प्रमाणात साजरा केल्या जातो परंतु विदर्भात त्यात क्वही वेगळेपण आढळते माघ शु. १ पासून (मराठी माघ महिन्याचा आरंभ) पाण्याचा (पाळण्याचा) महिना सुरू झाला. असे ग्रामीण भागात मानतात. पुढे माघ अमावस्येला पाण्याचा महिना संपला असे मानले जाते. विदर्भात या महिन्यात महाशिवरात्रीचा उत्सव साजरा करण्याची परंपरा फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. ह्या (पाण्याच्या) महिन्यात गावागावात एक महिन्यापासून (म्हणजेच माघ महिन्याच्या आरंभापासून) महादेवाची पारंपरिक गाणी रोज रात्री गायल्या जाते. त्यामध्ये स्त्रिया, पुरुष व मुले सर्वच सहभागी होतात. लेखकाने आपल्या परिसरातील गावागावात हे पाहिलेले आहे. (लेखकाचे गाव मु. येरणगाव, पो. सिरसगाव (बाजार) ता. हिंणघाट, जि. वर्धा). अशी महादेवाची गाणी म्हणणाऱ्या मंडळीला गावागावात असतात त्या मंडळीला पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली गाणी मोठ्या श्रद्धेने व भक्तीभावाने गातात. ही गाणी मौखिक स्वरूपाची असून भक्त मिळून गातात. ह्या गाण्यात साहित्यिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक व भौगोलिक संदर्भ पाहायला मिळतात. ह्या गाण्यांचा बारकाईने अभ्यास केला तर बरीच नवीन माहिती अभ्यासकांना मिळू शकते. निबंध लेखकाने महादेवाच्या गाण्याचे घरोघरी जाऊन संकलन करून त्याचा अभ्यास केला आहे. (ग्रंथ प्रकाशनाच्या मार्गावर आहे).

प्रस्तुत निबंधामध्ये लेखकाने 'महादेवाच्या गाण्यातील नमनगितांचा' विचार केलेला आहे.

सणउत्सव आणि लोकगीते

लोकसाहित्यात लोकगीतांचा भरणा अधिक प्रमाणात आहे. त्यात धार्मिक गिते संख्येने विपुल प्रमाणात आढळतात. भारतीय लोकसंस्कृतीत सण-उत्सवाला फार महत्त्व आहे. भारतीय माणूस प्रत्येक सण-उत्सवात मोठ्या उत्साहाने भाग घेत असतो. प्रत्येक जाती-जमातीत व धर्मात, तसेच वेगवेगळ्या प्रदेशात या सण-उत्सवाचे वेगळेपण पाहायला मिळते. लोक अशा उत्सवात सहभागी होऊन आनंदाने गाणी गातात व नृत्य करतात.

महाशिवरात्रीला अनेक भागातील लोक महादेवाच्या दर्शनाला जातात. विदर्भात सालबर्डी, ढगा, पोहणा (पोहणा हे गाव नागपूर-हैद्राबाद महामार्ग क्र. ७ वर असून, वर्धा नदीच्या अगदी जवळ वसलेले आहे त्याठिकाणी प्राचीन काळातील प्रसिद्ध असे एक महादेवाचे हेमाडपंथी मंदिर आहे.) व पंचमढी (चौब्यागड यालाच मोठा महादेव म्हणतात) व भारतात इतरही ठिकाणी यात्रा भरते. शंकराचे भक्त तेशे मोठ्या श्रद्धेने दर्शनासाठी जातात.

पूर्वीच्या काळी प्रथम हा पायी करुनवा लागत होता त्या काळी सांख्यिक प्रवासाची कारणाची साधत जवळच नव्हती भक्तांचे लोखेच्या लोखे पंचमाडी या तीर्थक्षेत्री महादेवाच्या दर्शनाला विचारून जाताना परतून विठ्ठल जात त्यात वात्यागोल्यातील, मित्रपत्रिकारातील, शेजारचे व गावातील सर्व विठ्ठल विचारून करत अन्वार पडला की, जवळचे गाव ग्राहून पुढे पेटवून तेथेच स्वयंपाक करायचा सखाशा भर्तेशालेत किंवा दवळ्यात जाही तर गावाच्या बाहेर मुक्ताभ करायचा दिवस उजाडला की, भक्तांचा समुदाय पुढे चालू लागे अशा वळी पडून महादेवाची पारंपरिक गिते गात मार्गक्रमण करीत असे आज विदर्भामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात ही गिते मीखिळ परंपरेने चालत आलेली आहे.

नमनगितांचे प्रयोजन

भारतीय लोकपरंपरेत कोणत्याही मंगल कार्याची सुरुवात करताना गणपतीच्या नमन करताना गणपती ही रंगभूमीची देवता आहे. हाती घेतलेले काम निर्विघ्नपणे पार पडावे यासाठी भक्त गणपतीची आराधना करतात. भारतीय साहित्यातही (महाकाव्य) गणपतीला नमन केलेले आहे. ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायातही गणपती स्तवन आहेच. महादेवाची गाणी म्हणताना सुरुवातीला गण गण्यानी प्रथा आहे महादेवाने गण म्हणणारी भजन मंडळी सुरुवातीला गण गातात. पुढील काही नमनगीते पाहा :-

गौरी हराच्या तू कुँवर गा
 देवा गा माझ्या
 तुझे नावं लंबोधरं
 डोक्याला मुकुट सुंदरं
 पाई घांबुरल्याचा घोरं
 पहिला नमस्कार गा
 देवा गा माझ्या
 त्या गिरजेच्या बाळाले
 कैलासीच्या बाबा
 साहच द्यावे बालकाले
 करितो प्रथम नमन गा
 देवा गा माझ्या
 गौरीच्या नंदना
 त्रिलोकीचे नाथा
 तुम्हा करितो वंदना
 पहिले नमनं गा देवा
 नमनं गणपती
 बाळाला द्यावे मती

माता तुझीच मागवती
रंग दे माण्याला देवा
तुला करतो विनंती गा महादेवा
तुला करतो विनंती

लोकनाटकाप्रमाणे लोककथेतही कथाकार सुरुवातीला गणपतीला वंदन करतो. अशी ही गजाननाला नमन करण्याची व त्याचा आशीर्वाद घेण्याची प्रथा भारतीय संस्कृतीत आढळते.

भारतीय लोकनाटके आणि नमन

भारतीय लोकनाटकातही प्रथम गण गायल्या जातो. गण गायल्यानंतर गवळण गायल्या जाते. लोकनाटकाचा बंध हा पुढीलप्रमाणे सांगता येईल :-

पूर्वरंग : गण - गवळण - देवतांना आवाहन - नमन.

उत्तररंग : आख्यान गायन - सादरीकरण - आरती - भार उचलणे

वरीलप्रमाणे लोकनाटकाचे पूर्वरंग व उत्तररंग असे दोन भाग पडतात. एका भागात गण, गवळण, देवतांना आवाहन व नमन असा एक पूर्वभाग असतो. तर आख्यान गायन व सादरीकरण, आरती व भार उचलणे असा दुसरा उत्तरभाग असतो.

या ठिकाणी महादेवाची जी पारंपरिक गाणी मौखिक परंपरेने चालत आलेली आहेत. त्यातही हा वर साहाय्यला मिळतो. म्हणून महादेवाच्या गाण्यात सुरुवातीला गण गायल्या जातो. (मात्र सहसा गवळण गायल्या जात नाही). गणपतीला नमन केल्यावर इतरही देवतांना नमन करण्याची प्रथा आहे. म्हणून पहिले नमन गणपतीला केल्यावर दुसरे महादेवाला केल्या जाते.

दुसरे नमन, नमन गा देवा
माता गा पित्याला
देवा भोळ्या शकराला
माझी चुकीभुली देवा
देवा घ्यावी पदराला
तिसरे नमन, नमन गा देवा
तुला ठेवले जाणून
भोळ्या शकराला
पिता दयाळा मानून
चौथे नमन, नमन गा देवा
केले येता जाता
धिर गभीर गिरजा माता
पाचवे नमन, नमन गा देवा

पाचही पांडवाला
दीपदीची रक्षा केली
तशी राज ते आमहाला

भारतीय लोकपरंपरेत आपल्या इष्ट देवतेला नमन केल्यानंतर आपल्या गुरूलाही नमन करण्याची परंपरा आहे. लोकनाट्यात ही परंपरा आढळून येत नाही. भारतीय साहित्यात ही परंपरा आढळते.

माझा नमस्कार गा
देवा गा माझ्या
माता या पित्याला
आणिक सद्गुरू गयाला
पुष्प वाहिले चरणाला
माझा नमस्कार गा
या भोले रे नाथा
माता नी पित्याशी
कैलाशीच्या राजा
माझ्या गुरूच्या चरणाशी

ज्ञानदेवांनी तर ज्ञानेश्वरीत प्रत्येक अध्यायाच्या प्रारंभी आपल्या गुरूला (निवृत्तीनाथ) वंदन केलेले आहे. महादेवाची गाणी गाणारे भक्तही आपल्या गुरूला नमन करतात. यावरून शिष्याच्या जीवनात गुरूने किती महत्त्व असते हे दिसून येते. सद्गुरूशिवाय मार्ग नाही, असे जे विधान चालत आलेले आहे ते उगीच नव्हे.

आपल्या गुरूला नमन केल्यानंतर मातापित्यालाही येथे नमन केले आहे. लोकपरंपरेत चालत आलेल्या गाण्यात आईवडिलांना नमन केलेले दिसत नाही. परंतु येथे मात्र मातापित्यालाही नमन करून त्यांचाही आशीर्वाद मिळविला जातो. मातापित्यानंतर धरतीमातेला नमन करण्याची प्रथा पूर्वापार चालत आलेली आहे. ती येथेही पाहायला मिळते. परंतु भारत मातेला नमन (म्हणजे देशाला नमन) करण्याची प्रथा महादेवाच्या नमन शिवाय दिसून येते.

माझा नमस्कार गा
देवा गा माझ्या
धरतरी मातेला
कैलाशीच्या नाथा
माझ्या भारत मातेला

इतर कोणत्याही लोकसाहित्य प्रकारात भारतमातेला वंदन व नमन केल्याचा उल्लेख लोकपरंपरेत येत नाही. परंतु महादेवाची गाणी म्हणणाऱ्यांनी भारत देशाला म्हणजेच मातृभूमीला वंदन करून प्रचंड आदर व्यक्त केलेला आहे.

'गोधळ' या विधिनाट्यात गोधळी जे नमनगीत म्हणतात त्यात अनेक देवदेवतांचा उल्लेख गणपती, सरस्वती, मारूती, पाच पांडव, धरतीमाता व इतरही प्रादेशिक साधुसंतांचा उल्लेख येतो. गाण्यातील नमन गीतात पाच पांडवांचा उल्लेख येतो. गोधळ करताना देवीचा भक्त 'गोधळी' असे साहित्ये गोधळाचे' असे आवाहन करून त्यांना नमन करतो. त्याचप्रमाणे महादेवाच्या नमन देवतांना नमन केल्या जाते. पाहा पुढील गाणे :-

माझा नमस्कार गा
या भोले रे नाथा
अवघ्या देवाले
निंबू नारळ
माझ्या कैलास राजाले

ललित वाङ्मयात वाङ्मयाच्या सर्व गुणांचा परिपोष दिसून येतो. अभिधा, लक्षणा, शब्दशक्तीचा व अलंकाराचा कलात्मक उपयोग कवी व लेखक करतात. लोकसाहित्यातही या गुणांचा परिपोष आढळतो. लोकजीवनात ग्रामीण जन लोकसाहित्याची निर्मिती जाणूनवुजून करीत आपोआप होत असते. तो त्यांच्या जीवन जगण्याचाच एक भाग असतो. ग्राम जीवनातील लोक गुणांचा परिचय किंवा अभ्यास नसतो. तरी पण ललित वाङ्मयात असलेले वाङ्मयीन गुण त्या येतात. पुढील गाणे पाहा :-

पहिला नमस्कार गा
देवा गा माझ्या
त्या गिरजेच्या बाळाले
कैलासीच्या बाबा
साह्य द्यावे बालकाले

या गाण्यात गणपतीला नमन केले आहे. परंतु गणपतीच्या नावाचा उल्लेख नाही. नम गिरजेच्या बाळाला. गिरजाचे बाळ कोणते तर गणपती. म्हणजेच 'गणपती' हे सूचित आहे. यालाच 'लक्षार्थ' असे म्हणतात. म्हणजेच लक्षणा ही शब्दशक्ती लोकगीतात दिसते. अ व्यंजना अशा तीनही प्रकारच्या शब्दशक्तीचा उपयोग लोकगीतात ठिकठिकाणी आढळतो. पण शब्दाचा आपण उपयोग करीत आहो, हे त्या ग्रामीण लोकांना मात्र माहित नसते.

पद्मशेषबाबा आणि नागनाथ

महादेवाच्या गाण्यातील नमनगीतात पद्मशेषबाबाचे नाव येते. हा पद्मशेष कोण? शोभावे लागेल. पाहा पुढील गाणे :-

माझा नमस्कार हो
या शंकर राजा

नागद्वामी पाडवा
पद्मशेष बाबा
देव निजले उडवा
नाभयकार माहा हो
या शंकर राजा
नागद्वारा पाडवा
कैलाशीचे देव
बापा निजले उडवा

महादेवाच्या गाण्यात चौऱ्यागडासोबतच दुसऱ्या गडाचेही वर्णन येते. पुढे एका गाण्यात पद्मशेषाच्या गडाचा उल्लेख आलेला आहे. महादेवाची यात्रा करताना भक्त 'नागद्वार'चीही यात्रा करतात. नागद्वार आणि चौऱ्यागड ही तीर्थक्षेत्रे पंचमढीलाच आहे. भूपगडावर जाण्यापूर्वीच एक रस्ता नागद्वारकडे जातो. तेथेही नागनाथाच्या भक्तांची गर्दी असते. 'नागद्वार' या क्षेत्राला भेट देण्यासाठीचा एक विशिष्ट कालावधी असतो. इतर वेळी हा रस्ता बंद असतो, व ती यात्राही बंद राहते. उराविक काळातच नागद्वारला जाता येते. पुढील गाणे पाहा -

गडामंथी गड गा
या भोले रे नाथा
गड पद्मशेषाचा भारी
तेथे जमल्या नरनारी
पूजा नागनाथाची करी

भगवान शंकर आणि 'नागनाथ' यांचे नाते फार जवळचे आहे. शंकराच्या गळ्यातही नाग आहे. अशा या दोघांचेही दर्शन त्यांचे भक्त घेतात. भगवान शंकर चौऱ्यागडावर तर 'नागनाथ' हा नागद्वारला असतो.

आता अगोदर आलेल्या गाण्यात पद्मशेषाच्या गडाचा व पद्मशेषबाबाचा उल्लेख येतो. पद्मशेषाच्या गडावर असलेला हा पद्मशेषबाबा दुसरा कोणीही नसून तो 'नागनाथ' आहे, असा उल्लेख बरील गाण्यात आलेला आहे. म्हणजेच नागद्वारला असलेला नागनाथ हाच पद्मशेष होय. (शेष या शब्दाचा अर्थ 'नाग' असा होतो). म्हणजे नागनाथाचेच दुसरे नाव 'पद्मशेष' असे आहे. नागनाथाची वस्ती पद्मशेष गडावर असल्यामुळे त्याला 'पद्मशेष' असे म्हटल्या गेले. नागद्वारला असलेला 'नागनाथ' किंवा 'पद्मशेष' हा साप नसावा किंवा सरपटणारा नागही नसावा. पद्मशेषाच्या गडावर ह्या नागनाथाची वस्ती होती. याचा अर्थ तोही राजा असावा, व मनुष्य योनीतील असावा. अशा या नागनाथाची व शंकर राजाची गाढ मैत्री असू शकते. म्हणूनच शंकराच्या गळ्यात नाग दिसतो. भगवान शंकरजींच्या गळ्यातील 'नाग' हे नागवशाचे प्रतीक (चिन्ह) आहे. परंतु नागद्वारला असणारा 'नागनाथ' हा राजा शंकरजींचा मित्र असावा, किंवा 'नागनाथ' हा नागवशीय राजा भगवान शंकराचा भक्त असावा. यातले काहीही असू शकते. म्हणून भक्त एकाच वेळेस चौऱ्यागड व नागद्वाराची यात्रा

करतात. याचाच अर्थ भगवान शंकर व नागनाथ यांचे काहीतरी जिव्हाळ्याचे नाते असले पाहिजे. म्हणूनच नमनगीतात नागनाथाचेही नाव येते. (हे लेखकाचे स्वतःचे मत आहे. याचा दुसरा अर्थ कोणी मागितला व लेखकाला तो पुराव्याविशी पटवून दिला, तर त्याचे स्वागतच आहे.)

निष्कर्ष

१. भारतात सर्वप्रथम गणपतीला नमन केल्यावर इतरही देवतांना नमन करण्याची प्रथा आहे.
२. आपल्या मातापित्याला व भारतमातेला नंदन करण्याची प्रथा लोकसांगीतात आढळते.
३. भक्तादेवांच्या गाण्यात गडाचे उल्लेख येतात. याचा अर्थ पूर्वी तेथे गड किंवा किल्ले असले पाहिजे.
४. पद्मशेषाबाबा आणि नागनाथ हा एकच आहे.
५. पद्मशेषाच्या गडावर नागनाथाची नस्ती होती. याचा अर्थ 'नागनाथ' किंवा पद्मशेष हा राजा असावा, व तो मजुष्य सोबीतील असावा.
६. नागनाथाची व शंकर राजाची गाढ मैत्री असावी. नागद्वारला राहणाऱा नागवंशीय राजा 'नागनाथ' हा शंकरजीचा मित्र किंवा भक्त असावा.

संदर्भ ग्रंथ

- डॉ एन एच खोडे - विदर्भाचे गाणे - अप्रकाशित. (या लेखातील सर्व गाणी
- लेखकाचे स्वतः संकलित केलेली आहे.)

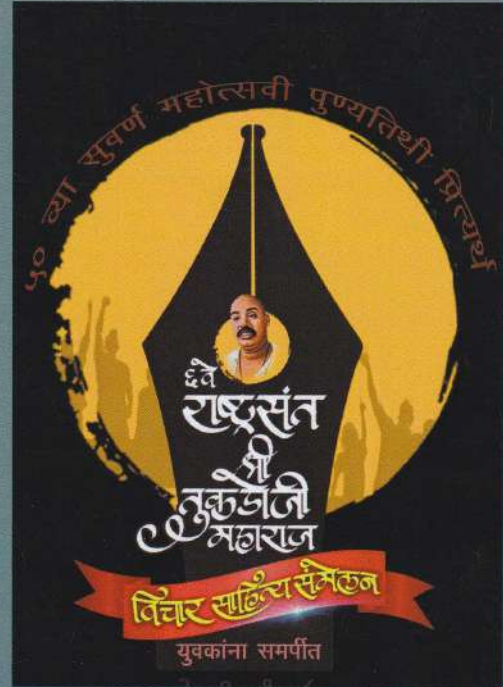
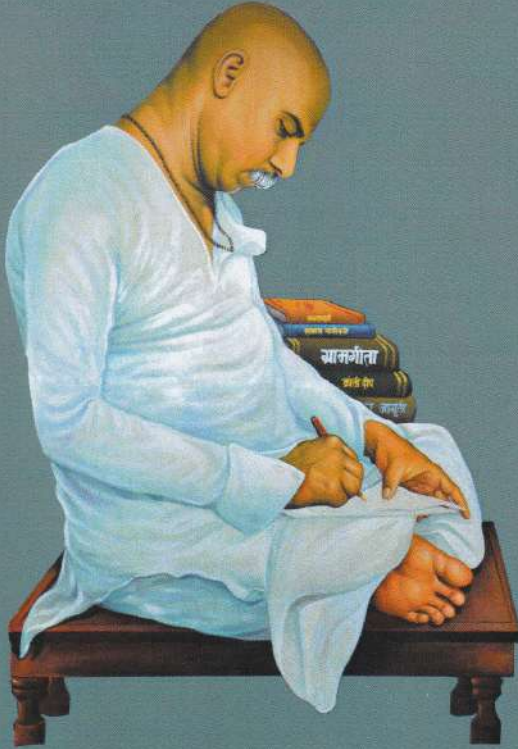

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - I

January - March - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक सुधारणाविषयक काव्य प्रा. नीता पाठक	५२-५४
१५	राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टीकोन गजानन बा. काळे	५५-५७
१६	राष्ट्रसंतांचे धर्मचिंतन प्रा. डॉ. शरद देवराव उमाटे	५८-६३
१७	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार प्रा. डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)	६४-६६
१८	राष्ट्रविकासात राष्ट्रसंतांचे ऐतिहासिक योगदान प्रा. डॉ. राजेन्द्र विठ्ठलराव घोनमोडे	६७-७०
१९	मणिक बंडूजी ब्रम्हभट्ट ते वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज: एक जीवनप्रवास मयुरी ऋषिकेश मोरे	७१-७४
२०	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्रीविषयक विचार प्रा. डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे	७५-७८
२१	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्री विषयक विचार प्रा. डॉ. संतोष गोपालकृष्ण कुलकर्णी	७९-८२
२२	राष्ट्रसंतांची भजनावली सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा डॉ. सरिता उदापुरकर	८३-८७
२३	राष्ट्रसंतांची ईश्वर संकल्पना डॉ. गजानन मुंधे	८८-९०
२४	राष्ट्रसंतांची भजनावली - एक सामाजिक वारसा प्रा. स्मिता देवर	९१-९५
२५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या काव्यातील विषमता निर्मूलक तत्वज्ञान प्रा. स्वप्नील राजेश इंगोले	९६-९९
२६	राष्ट्रसंतांचे युवकांना आवाहन प्रा. दीपक महाजन	१००-१०४

२६. राष्ट्रसंताचे युवकांना आवाहन

प्रा. दीपक महाजन

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना

महाराष्ट्राला संताची भूमी म्हणून ओळखल्या जाते. संत ज्ञानेश्वर, चक्रधरापासून ते आधुनिक काळातील गाडगे महाराज, तुकडोजी महाराज व आजही संताची श्रेष्ठ परंपरा महाराष्ट्रात कायम आहे. या संताच्या तपस्वी, तेजस्वी, ओजस्वी व सात्त्विक विचारांचा वसा महाराष्ट्राला लाभला आहे. या सर्वच संतानी आपल्या विचार व साहित्याच्या माध्यमातून राष्ट्रातील युवकांना जागृत करण्याचे कार्य केले. युवक हा समाजाचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. राष्ट्रनिर्माणाच्या प्रक्रियेत त्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. स्वामी विवेकानंदानी देखील 'युवक कसा असावा' या बदल आपल्या आदर्श कल्पना मांडल्या आहेत. युवकांनी आपले जीवन देश कार्यासाठी अर्पण करावे, नीतीमान व बुद्धिमान व्हावे, व्यसनांच्या आहारी जाऊ नये, अनिष्ट प्रथा-परंपराचा त्याग करावा, सतत उद्योगशील असावे, आळस करू नये असा आग्रह या सर्वच महापुरुषांनी आपल्या साहित्यातून, विचारातून व्यक्त केला. राष्ट्रसंतांनी देखील युवकांना अशाच प्रकारचे आवाहन आपल्या 'ग्रामगीता' ग्रंथातून केले आहे. राष्ट्रसंतांचा हा ग्रंथ केवळ आध्यात्मिकच नाही तर सर्वव्यापी व सर्वस्पर्शी असाच आहे. विषयाची विविधता हे त्या ग्रंथाचे महत्त्व अनन्य साधारण असेच आहे. आजही शासनाला ग्रामविकासाच्या काही योजना आखायच्या असेल तर राष्ट्रसंतांच्या या ग्रंथाची मदत घेतल्याशिवाय पर्याय नाही. म्हणून ग्रामजीवनात या ग्रंथाचे असणारे महत्त्व अधोरेखांकित करण्यासारखे आहे. युवकांकरिता राष्ट्रसंतांनी आपल्या ग्रंथात, अभंगात आदर्शमूल्य प्रतिपादन केली आहे. या ठिकाणी त्याचा विस्ताराने आढावा घेता येईल.

माणूस द्या, मज माणूस द्या

असे आवाहन राष्ट्रसंतांनी युवकांना केले आहे. सतत माणसांच्या गर्दीत राहून सुध्दा राष्ट्रसंत या ठिकाणी तुम्ही मला माणूस द्या असे आवाहन करतात. माणसांच्या गर्दीत त्यांना एकही माणूस दिसत नाही. याचे आपल्याला नवल वाटते. त्यांना जनजीवनात वावरणारी ही सर्व माणसे कोल्ह्या-मेंढ्यासारखी, बक-यासारखी दिसतात. राष्ट्रसंतांच्या दृष्टिने ती खरी माणसे नव्हेत. म्हणून त्यांना 'माणूस द्या, मज माणूस द्या!' अशी भीक मागावी लागली. यासंदर्भात आपल्याला विठ्ठल वाघ, बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितांची आठवण होते. माणूस कसा माणुसकीला पारखा होत चाललेला आहे याची खंत या कवींनी आपल्या कवितेत व्यक्त केली आहे. राष्ट्रसंतांनी देखील, हिच व्यथा होती. त्यांना निव्वळ हाडामासाचा माणसा सारखा दिसणारा माणूस नको होता. तर सेवाभावी, परिश्रम करणारा, भूतदया असणारा, चारित्र्य संपन्न असा माणूस हवा होता. "म्हणा मी 'मानव' निर्भय म्हणा" या अभंगातून त्यांनी माणूस बनविणारी मूल्ये प्रतिपादन केलेली आहे. त्यांचा मानवधर्म हा प्रत्यक्ष विचारात आणि

आचारात होता. दीन-दुबळ्यांची सेवा करणे, त्यांची उन्नती साधणे हा त्यांचा मानवधर्म होता. तुकारामांनी देखील आपल्या अभंगातून याच मानवधर्माची प्रतिष्ठापणा केली आहे.

आधुनिक काळात प्रचंड प्रमाणात वैज्ञानिक प्रगती झाली आहे. विज्ञानामुळे जग जवळ आले. पण माणूस मात्र माणसापासून दुरावत चालला हेही नाकारता येत नाही. आज मानवाने आकाशात पक्षासारखी उंच भरारी घेतली आहे. समुद्रात मासोळीप्रमाणे जलविहार करतांना दिसतो. मात्र जमिनीवरून चालतांना तो माणसासारखा चालू शकत नाही. हीच आजच्या सामाजिक जीवनाची खरी शोकांतिका आहे. म्हणून राष्ट्रसंत युवकांना संघटीत व्हायला सांगतात. खंबीरपणेच या सर्व गोष्टींचा मुकाबला करायला सांगतात. पर्यायाने त्यांना माणूस बनायला सांगतात. राष्ट्रसंत म्हणतात “युवापिढी आपले कर्तव्य विसरून जाते. सत्य स्वीकरण्याचे साहस तिच्यात नाही. अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची क्षमता तिच्यात दिसत नाही. नीतिनियमाकडे युवापिढीचे दुर्लक्ष होत आहे. तरुण मुले फॅशनच्या नावाखाली अनेक व्यसनांच्या आहारी जातात. त्यांच्यात शिस्त, संयम याचा अभाव दिसतो.” म्हणून राष्ट्रसंत युवकांना आवाहन करतांना म्हणतात. “तुम्ही नव्या युगाचे दमदार शिपाई आहात. तुमच्या मनगटात ताकद आहे. मनांत जोश आहे, तुम्ही राष्ट्राचे आधार स्तंभ आहात. राष्ट्राला तुमचा आधार हवा आहे. परंतु त्यासाठी आधी माणूस बना. मित्रहो! माणूस बना!” अशी हाक ते देतात.

विचारवंत व्हा! तरुणांनो! विचारवंत व्हा !

जीवनामध्ये कोणतेही कार्य करतांना किंवा निर्णय घेतांना प्रत्येकाला सारासार विचार करण्याची गरज आहे. सदसदविवेक बुद्धीच्या बळावर प्रत्येक गोष्ट तपासून घेतली पाहिजे. व नंतरच तिचा जीवनात स्वीकार केला पाहिजे. अन्यथा त्याचे वाईट परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. माझ्या मते माणसात आणि जनावरात महत्त्वाचा फरक जर कोणता असेल तर मनुष्याला इतर प्राण्यांपेक्षा विचार करण्याची क्षमता अधिक लाभलेली आहे. असे असून देखील मानव विचाराच्या अभावामुळे जनावरा पेक्षाही हीन वागतांना दिसतो. आधुनिक काळात कवयित्री बहिणाबाईंनी ‘माणूस’ या कवितेत अशाच प्रकारचा आशय व्यक्त केला. “मानसा मानसा, तुझी नियत बेकार” आज माणूस स्वार्थापोटी लोभाचे मांजर बनत चालला आहे. अशी आज माणसाची झालेली अवस्था पाहून राष्ट्रसंत व्याकुळ होतात आणि विचारतात “मानव मानवासाठी कष्टतो। दुसऱ्याच्या सुखी सुखावे श्रेष्ठतो, परि मानवास मानव संहारतो । अधर्म याहूनि कोणता ?” अधर्माचे मूळ अविचारातच असते असे राष्ट्रसंत म्हणतात. मानवाने आपल्या विचारशक्तीचा उचित वापर करायला पाहिजे. अविचारामुळे माणूस अंधश्रद्धेच्या आहारी जातो. म्हणून चांगले विचार मनांत ठेवले पाहिजे.त्याचे फळही चांगले मिळते. अविचारामुळे आळस वाढत जातो. पण श्रम न करता मला सर्वच काही मिळाले पाहिजे अशी भावना आज वाढीस लागली आहे. पण अभ्यास केल्याशिवाय पास होता येईल का? म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात “आधी कष्ट मग फळ । नाही कष्टचि ते निर्फळ” पण कष्ट देखील विचार पूर्वकच करायला पाहिजे, नाही तर त्याचे मोल मिळत नाही. संसार हा प्रत्येकालाच असतो. मात्र जे विचारपूर्वक संसार करतात तेच सुखी समाधानी असतात. अविचाराने सुखी संसार करता येत नाही. म्हणून राष्ट्रसंतांनी युवकांना ‘विचारवंत’ होण्याचा संदेश दिला आहे.

यासंदर्भात राष्ट्रसंत युवकांना आवाहन करतांना सांगतात की, “मित्रहो! आपण पहा!

जगातील सर्वच मोठी माणसे विचारवंत होती. सॉक्रेटीस, अॅरीस्टॉटल, प्लेटो, गौतम बुध्द, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद, साने गुरुजी या सर्वच व्यक्ती विचारवंत होत्या. त्यांच्या चिंतनातून विचार प्रक्रिया सुरु झाली होती. त्या विचारातूनच प्रत्यक्षात त्यांची कृती घडत गेली' आधी विचार मग आचार हेच त्यांच्या जीवनाचे सूत्र होते. म्हणून युवकांनी विचारवंत असायला पाहीजे असे ते आग्रहाने सांगतात.

ए इन्सान हो बलवान

राष्ट्रसंत स्वतः व्यायाम करायचे. व्यायामाचे महत्त्व त्यांनी ओळखलेले होते. ते व्यायाम प्रेमी होते. म्हणून व्यायाम करून शरीर बलदंड बनवावे असा त्यांनी युवकांना उपदेश केला. 'शरीर धड तर मन धड' या म्हणीप्रमाणे शरीराचा मनाशी संबंध असतो. समर्थानी सुध्दा 'मन करा रे प्रसन्न सर्व सिध्दीचे कारण.' असे सांगितले आहे. शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्य जर लाभले तर कोणतेही कार्य करतांना अडचण जात नाही. दुर्बल युवकांबद्दल राष्ट्रसंत म्हणतात. "किती हीन दुर्बल तरुण हे, शिकले जरी शाळेतही । व्यायाम-मंदिर स्थापण्या, कर सामुदायिक प्रार्थना." प्रत्येक व्यक्तीला आपले शरीर बलवान करण्याचा अधिकार आहे. शरीर बलवान नसेल तर जीवनाचा आनंद घेता येणार नाही. दुर्बल व्यक्तीचे जीवन हे निराशा आणि चिंता यांनी ग्रासलेले असते. अशा व्यक्तीबद्दल राष्ट्रसंत म्हणतात "अशा दुर्बल व्यक्तीची गणना ही मनुष्यात करायला नको, कारण अशा लोकांच्या खोगीर भरतीमुळेच राष्ट्राचा सत्यानाश होत आला आहे. दुबळेपण म्हणजे संकटांना आव्हान, शत्रुंना निमंत्रण हा इतिहासाचा सिध्दांत आहे." आपले शरीर बलवान करण्यासाठी समर्थ रामदास, विवेकानंद, शिवाजी महाराज, लोकमान्य टिळक नियमित व्यायाम करायचे. भोगी व रोगी राष्ट्र निर्माण होता कामा नये, यासाठीच राष्ट्रसंत बलसंपन्नतेची आवश्यकता प्रतिपादन करतात. महात्मा गांधी प्रमाणे राष्ट्रसंतांनी देखील ब्रम्हचर्याचे महत्त्व प्रतिपादन केले. "नैष्ठिक ब्रम्हचर्य पाळा । परंतु अधःपात टाळा" ब्रम्हचर्याकडे दुर्लक्ष केल्यास समाजात अनाचार निर्माण होईल, असे राष्ट्रसंत सांगतात.

राष्ट्रसंत व्यायामाचे महत्त्व पटवून देतांना युवकांना सांगतात की, "माझ्या तरुण मित्रांनो! तुम्ही आता तरी व्यायामाकडे वळा. आपल्या आवडीनुसार व्यायाम करा. कुस्ती खेळा, मलखांब करा, दंडबैठका मारा, सूर्यनमस्कार घाला, आपल्या आवडीचे मैदानी खेळ खेळा, त्यामुळे तुमचे दंड बलवान होतील. व्यायाम नित्यनेमाने सुरु ठेवा. व्यायाम ही एक साधना आहे. त्याद्वाराच तुम्हाला जीवनात आनंदाची प्राप्ती करून घेता येईल." जीवन जगत असतांना पदोपदी तुम्हच्या वाटेत अनेक संकटे येतात. त्या संकटाचे निवारण करण्यासाठीच राष्ट्रसंत व्यायामाचे महत्त्व प्रतिपादन करतात.

उद्योगी तरुण वीर

आज सामाजिक जीवन अत्यंत सुस्त बनलेले आहे. समाजात आळस वाढलेला आहे. त्यासाठी राष्ट्रसंत सतत कार्यमग्न राहायला सांगतात. 'मग करू, उद्या करू, नंतर करू' अशा विचारामधून जीवनात प्रगती होत नसते. म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात "कल भी होगा तो फिर ना कही । जाता समय फिर न आता जरा" जीवनात वेळ कधी कुणासाठी थांबत नसते. त्यासाठी वेळेचे महत्त्व जाणून सतत प्रयत्नशील असायला पाहीजे. इंग्रजी मध्ये पण 'Time is money' असे वेळेचे महत्त्व सांगितले आहे. 'प्रयत्नांती परमेश्वर' हे वाक्य आपण नेहमी ऐकतो. प्रयत्न आणि आळस

या दोन परस्पर विरोधी गोष्टी आहे. परंतु आजच्या युवकांची अवस्था अत्यंत वाईट आहे. तो आळशी बनत चाललेला आहे. आळसामुळे त्याचे एकट्याचेच नव्हे तर संपुर्ण समाजाचे आणि राष्ट्राचे नुकसान होत असते. आळशी माणसाचे भाग्यही झोपलेले असते. राष्ट्रसंत देखील 'माणूस बसता, भाग्य झोपते' असे सांगतात. आळशी व्यक्तीची देवाला सुध्दा कधी दया येत नाही. आळशी व्यक्ती आपले सोन्यासारखे आयुष्य मातीमोल करून टाकतो. रिकाम्या मनात सैतानी विचार असतात. त्यातून कोणते वाईट कर्म घडतील याची शास्वती नसते. यासाठीच आळस झटकून कामाला लागले पाहिजे, असे मत अनेक विचारवंतांनी व्यक्त केले. यशाच्या शिखरावर पोहचलेल्या नांमवंत व्यक्तीला सुध्दा प्रयत्नांची पराकाष्ठा करावी लागली. कारण त्या शिवाय प्रगती शक्य नसते.

मराठीतील सुप्रसिद्ध साहित्यिक पु.ल. देशपांडे विद्यार्थ्यांसमोर भाषण देतांना म्हणतात "विद्यार्थ्यांनी असंतुष्टच असायला हवे" त्यांचा हा संदेश फार महत्त्वपूर्ण आहे. कारण असंतुष्ट असण्यामुळेच प्रगती होत असते. राष्ट्रसंत देखील अशाच प्रकारचा संदेश युवकांना देतात. "भारताचा पोर तू तेजाची कोर तू, चाल पुढे सेवका । मोह सोडूनी." आज भारतात युवकांची संख्या प्रचंड आहे. राष्ट्रसंताच्या हा संदेश जर प्रत्येक युवकाने आत्मसात केला तर जागाच्या पाठीवर भारत 'महासत्ता' झाल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून सतत उद्योगी राहण्याचे आवाहन राष्ट्रसंत करतात.

व्यसने सगळी सोडूनी घाना

भारतात आधुनिक काळात युवकांमध्ये व्यसनाधिनतेचे प्रमाण सतत वाढत आहे. व्यसनमुळे युवा पिढीचे आयुष्य वाया जात आहे. व्यसन आणि त्याचे दुरगामी परिणाम माहीत असतांना देखील युवक त्यापासून परावृत्त न होता त्याच्या आहारी जात आहे. आजचा युवक हा देशाचे भविष्य आहे. पण असा युवक राष्ट्र कसे सांभाळणार? असा प्रश्न आज आपल्यासमोर उभा आहे. व्यसनाधिनते बाबत राष्ट्रसंत सांगतात, "व्यसनी जगाच्या भोवती, अपकीर्तीला राहू नको, गांजा, चरस आणि मद्यही, कधीही निशा घेऊ नको." व्यसन हे एक विनाशकारी वादळ आहे. मद्यपानामुळे अनेक कुटुंब उध्वस्त होत आहे. अनेकांचे संसार उघड्यावर पडलेले आहे. सिनेमा पाहण्याचे आजच्या युवकांमध्ये फार मोठे आकर्षण वाढलेले आहे. अनेक युवक-युवती कॉलेजला चाटा मारून सिनेमा बघायला जातात. प्रत्यक्ष जीवनात तसेच वागण्याचा प्रयत्न करतात. "तेरी प्यारी प्यारी सुरतको । किसीकी नजर ना लगे" अशा प्रकारच्या गाण्यांत तल्लीन होतात. याचे राष्ट्रसंताना आश्चर्य वाटले आणि त्या गाण्याच्या चालीवर त्यांनी भजन तयार केले. "मेरे प्यारे सुंदर भारत पर । दुष्मन की नजर ना लगे" राष्ट्रसंताना युवकांकडून अशा विचारांची अपेक्षा होती.

समाज जीवनातील व्यसनांचे वाढते प्रस्थ पाहून, आजुबाजूचे दुषित वातावरण पाहून राष्ट्रसंताना फार दुःख वाटत होते. हे वातावरण दूर करून, मंगलमय वातावरणाच्या निर्मितीकरिता राष्ट्रसंत युवकांना आवाहन करतात. "माझ्या तरुण मित्रांनो! तुम्ही या राष्ट्राचे आधारस्तंभ असल्याने तुमच्यावरच देशाची सारी भिस्त आहे. तुम्ही दुर्गुणी बनू नये, व्यसनांच्या आहारी जाऊन स्वतःचे व समाजाचे नुकसान करू नये असे राष्ट्रसंताना सारखे वाटत होते" शेवटी व्यसनापासून दूरच असायला पाहिजे, कारण व्यसन हे कोणतेही असो शेवटी ते व्यक्तीचे आयुष्य संपवून टाकते म्हणून प्रत्येक युवकाने व्यसनमुक्तीचा संकल्प करायला पाहिजे.

सारांश

महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात तुकडोजी महाराजांच्या भजन-भाषणांनी प्रेरित न झालेला युवक दिसणे ही अशक्य गोष्ट आहे. त्यांच्या प्रभावी वाणीचे पडसाद भारताच्या संपूर्ण कानाकोपऱ्यात उमटलेले होते. राष्ट्रसंतानी युवकांमध्ये राष्ट्रीय चेतना जागविण्याचे महान असे कार्य केले होते. युवा शक्तीचे महत्त्व ओळखून राष्ट्रसंतानी आदर्श मूल्य त्यांच्यापुढे ठेवलेली आहे. युवाशक्तीचा विधायक कार्यासाठी जर वापर केला तर राष्ट्रोध्दार झाल्याशिवाय राहणार नाही याची जाणीव राष्ट्रसंताना होती. युवकांकरिता राष्ट्रसंतानी आपल्या ग्रामगीतेमध्ये एक आदर्श आचारसंहिताच सांगितली आहे. राष्ट्रसंतानी दिलेली आदर्श मूल्ये प्रत्येक युवकांनी आत्मसात केली तर भारतात स्वर्गासारखे युग निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही.

साधन सूची

1. डॉ. घोडे राम, तरुणांचे तुकडोजी, राजीव प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, 1985.
2. संपा. सावरकर सुदाम, प्रकाशक श्री गुरुदेव ग्रामगीता प्रतिष्ठान, गुरुकुंज आश्रम, आठवी आवृत्ती, 1986.
3. संपा. मोहोड बाबा, राष्ट्रसंताची प्रवचने, श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, प्रथमावृत्ती, 1965.

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - III, Hindi & English

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	माणिक बंडुजी ब्रम्हभट्ट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवनप्रवास प्रा. नरेश पांडुरंगजी बोरकर	१-४
२	शब्दापलीकडील कर्मकृतीचे संपुर्ण विद्यापीठ : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज प्रा. बळीराम भांगे	५-९
३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व आचार्य विनोबा भावे प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले	१०-१२
४	वंदनीय राष्ट्रसंताच्या स्वप्नातील भारताची जडणघडण प्रा. धनराज डी. मुरकुटे	१३-१७
५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातून झालेला सांगीतिक प्रचार प्रा. डॉ. नीरज एस. लांडे	१८-२०
६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार प्रा. प्रसन्न बगडे	२१-२२
७	राष्ट्रसंतांची भजनावली : सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा प्रा. अरुणा हरले	२३-२६
८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची राष्ट्र जागृती व उभारणीची चळवळ प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड	२७-३१
९	माणिक बंडुजी ब्रम्हभट्ट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवनप्रवास डॉ. प्रवीण व. काळे	३२-३४
१०	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार प्रा. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले	३५-३८
११	ग्रामगांतेतील जीवनमूल्य प्रा. डॉ. निलिमा रा. शिंदेकर (गोगटे)	३९-४३
१२	राष्ट्रसंतांची भजनावली - सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा कु. श्रुती प्रवीण पांडवकर डॉ. साधना शिलेदार	४४-४७

७. राष्ट्रसंतांची भजनावली : सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा

प्रा. अरुणा हरले

संगीत विभाग प्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना

संगीत आणि समाज यांचा दृढसंबंध संस्कृतीच्या रूपाने नावलौकीकास आला. समाज जेवढा व्यापक तेवढेच संगीतही व्यापक आहे. निसर्गाच्या कणाकणात संगीत सामावलेले आहे. त्यामुळेच भारतीय संस्कृती ही देखील श्रेष्ठ समजली जाते. व्यक्तिगत विकासाबरोबर सामुहिक किंवा सामाजिक विकासासाठी संगीताचा उपयोग पूर्वीपासूनच होत आहे तो आजतागायत कायम आहे. सामाजिक विकासासाठी, सामाजिक ऐक्यासाठी, लोकप्रबोधनासाठी, लोकांच्या डोक्यातील वाईट विचार दूर करण्यासाठी, अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी, परंपरा नष्ट करण्यासाठी ब-याचशा समाजसुधारकांनी अथक प्रयत्न, परिश्रम केले आणि या समाजसुधारकांमध्ये आपल्याला देशातील संतानाही समाविष्ट करावे लागेल जसे - संत कबीरदास, संत रविदास, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव, संत गाडगेमहाराज, संत एकनाथ, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज इ. संतांनी त्यांच्या चरणांच्या, अभंगांच्या ओव्यांच्या, काव्याच्या माध्यमातून लोकप्रबोधन तर केलेच त्याचबरोबर भारतीय संगीतामध्ये त्यांच्या रचनांचा एक अमूल्य ठेवा पुढील पिढीच्या कल्याणासाठी, भवितव्यासाठी सांस्कृतिक साधन म्हणून दिला.

समाज प्रबोधनाचे माध्यम भजन

‘भजन म्हणजे अंतःकरणाची अत्यंत तळमळ’

‘भजन म्हणजे मनाला दैवशक्तीच्या बगीच्यात नेवून त्यावर भक्तिरूपी सुगंधाचं आवरण घालणे होय.

‘आपली मानमान्यता सोडून परमेश्वरापुढं बालकाप्रमाणे बेफाम होणं, मी प्रभुशीच वार्तालाप करीत आहे, या जाणिवेनं मस्त होवून हार्दिक वेदना शब्दांनी प्रकट करणं, हेच खरंखुरं भजन-गायन आहे! (अ. इ. १ संदेश)

साधुसंतांनी भजनपूजन, कीर्तन-प्रवचन इ. साधनं याकरीताच श्रेष्ठ ठरविलेली आहेत.

संगीताच्या माध्यमातून अशक्यप्राय गोष्ट शक्य होवू शकते, ईश्वरप्राप्तीचे असामान्य साधन म्हणजे काय अशी ख्याती असलेल्या या संगीतावाचून संत बरे कसे दूर राहू शकतील? आणि म्हणूनच संतांनी आपल्या संगीतमय वाणीनेच समाजामधील प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयाला स्पर्श करणारे भाव जागृत करून समाज जागृतीचे कार्य केले. महाराष्ट्र ही संतांची भुमी आहे. संत आपल्या भजनातून, काव्यातून उपदेश देत असतात. संतांनी त्यांच्या भारुड, अभंग, भजन, कीर्तन याद्वारे संगीत जनसामान्यांपर्यंत पोहचविले. संतांनी धर्म रक्षणार्थ

आणि जनजागृती करीता आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले. सर्व समाज एका विशिष्ट मार्गावर चालण्यासाठी त्यांनी आजन्म स्वतःला झोकून दिले. म्हणून संत महात्मे अजरामर आहेत.

राष्ट्रसंत आणि राष्ट्रधर्म :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी 'ग्रामगीता' हि अद्वितीय कलाकृती निर्माण केली व मानवामात जीव जगण्याचा मार्ग सुकर करण्यासाठीचा एक दिशादर्शक ग्रंथ दिला. दैनंदिन जीवन कसे जगावे? याबद्दल राष्ट्रसंतांनी आपल्या भजनातून संगीतामार्फत लोकांपर्यंत विचार पोहचविले. राष्ट्रसंतांच्या वाङ्मयात त्यांच्या जीवनाचे व्यक्तित्वाचे, साधनांचे, परिस्थितीचे, अनुभवाचे प्रतिबिंब वेळोवेळी उमटलेले दिसते. राष्ट्रसंत व्यक्ति, समाज, राष्ट्र आणि विश्व या सर्वांच्याच जीवनाला खरे संजीवन देणारे महापुरूष होते. निर्गुणाचे अधिष्ठानावरून विराट अशा सगुण जीवनाला समर्थपणे सामोरे जाणारे आणि जीवनाच्या प्रत्येक पैलूला समतल करित लोकजीवनावर आपला अविस्मरणीय आणि प्रेरणादायी ठसा उमटविणारे असामान्य युगपुरूष होते.

राष्ट्रधर्म कसा असावा? याविषयी ह. भ. प. त्र्यं. शि. भारदे म्हणतात - 'अध्यात्म आणि राष्ट्रियत्व देशभक्ति आणि देवभक्ती, सदाचार आणि प्रचार, भजनसेवा आणि जनसेवा, रामधून आणि ग्रामधून आत्मजागृती आणि लोकजागृती, वेदान्त आणि व्यवहार, भाव आणि प्रभाव, भक्ती आणि शक्ती यांचा अलौकिक संगम म्हणजे राष्ट्रधर्म होय.' राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज तर या राष्ट्रधर्माचे चालते-बोलते मूर्त स्वरूप! राष्ट्रसंत हे नाव यथार्थ असणारे असे हे महान विभूतिमत्त्व होत. भारतीय संत परंपरेचा परिपाकच या राष्ट्रसंतांच्या व्यक्तित्वात झाला होता. (महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई).

राष्ट्रसंतांच्या भजनावलीतून सामाजिक ऐक्य

राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेबरोबरच अनुभव सागर, सेवाधर्म, भजनावली, राष्ट्रीय भजनावली इ. ग्रंथांनी प्रसिध्द आहेत. हे ग्रंथ मराठी, हिंदी भाषेमध्ये उपलब्ध आहेत. अंधश्रद्धा, जातीभेद, धर्मभेद यासारख्या समाजविघातक गोष्टींवर त्यांनी आपल्या किर्तनातून टिका केली. ग्रामस्वच्छतेवर भर दिला, समाजाचे एकत्रिकरण, एकीकरण तेथील व्यक्तित्वाच्या कृतीतून दिसत असते. भारतीय संस्कृतीचा त्यांना अभिमान होता त्याचबरोबर कलेविषयी त्यांना आस्था होती, ते आपल्या काव्यातून म्हणतात की,

'एक तरी अंगी असुदे कला।

नाहीतर काय फुका जन्मला।।'

याओळीतून त्यांनी कलेला महत्व पटवून दिले. तुकडोजी महाराजांची संघटन शक्ती, तळमळ, निष्ठा, जनप्रभाव, लोकजागृती कार्य बघून भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेन्द्र प्रसाद ह्यांनी त्यांना 'राष्ट्रसंत' ही पदवी बहाल केली. तुकडोजी महाराजांच्या भजन किर्तनामध्ये देशप्रेमाची भावना जागृत करण्याची शक्ती होती. त्यांच्या खजेरी वादनाच्या प्रभावाने त्यांच्याकडे गोरगरीब भावडी जनता आकृष्ट होत होती, आणि त्यांनी दिलेल्या उपदेशाचे पालन करित होती. परस्परांमध्ये आपुलकी, जिक्हाळ असल्यामुळे सामाजिक ऐक्य अबाधित राहू शकले. राष्ट्रसंतांनी देशभरात आध्यात्मिक, सामाजिक आणि राष्ट्रिय एकात्मतेवर प्रबोधन केले. एकेश्वरवाद आणि महिलांची प्रगती याविषयीचे विचार प्रगत होते. कुटुंब व्यवस्था, समाज व्यवस्था.

राष्ट्रवाक्या ही खीवर करी अवलंबून असते हे त्यांनी आपल्या किर्तनाद्वारे समाजाला घटवून दिले. त्यामुळे त्यांच्यासाठी सामाजिक एकता, बंधुता, देशप्रेम, समाजात वाढीस लागलेल्या दिसतात.

हर देस मे तु, हर भेस मे तु। तेरे नाम अनेक तु एक ही है॥

तेरी रंगभूमी यह क्विब भरा। सब खेल में मैल में तु ही तु है॥

अशा भजनांमधून राष्ट्रसंतानी परमेश्वर एकच असून निसर्ग हे त्याचेच रूप आहे आणि प्रत्येक व्यक्ती ही एकसमान आहे अशी एकात्मतेची शिकवण दिली. राष्ट्रभक्ती त्यांनी भजन आणि उद्बोधनातून लोकांमध्ये रुजविली. नैतिक मूल्यांची जोपासना समाजात व्हावी, आपसातील मतभेद विसरून एकात्मता अबाधित राहावी यासाठी ते प्रार्थना करीत—

‘तन—मन—धन से सदा सुखी हो भारत देश हमारा।

विजयी हो, विजयी हो, विजयी हो, भारत देश हमारा॥’

अशा खडया आवाजातील गायनाने बहुजन समाजाला संजीवनी देणारे संत आणि खंजिरीच्या खणखणाटाने देशभक्तीची मशाल सांभाळणारे महाराज एक अद्वितीय संत होते, ‘धर्म म्हणजे समाजाला सुसंघटित ठेवणारी विचारधारा, महाराजांनी समाजसेवेलाच धर्म मानले. आयुष्याचा प्रत्येक क्षण त्यांनी समाजासाठी खर्च केला. समाजात चांगल्याप्रवृत्ती बरोबरच वाईट प्रवृत्ती सुध्दा असतात. अशा वाईट प्रवृत्तीला संघटितरित्या प्रतिकार करणे आवश्यक आहे, यादृष्टीने योग्य संघटितपणाची शक्ती आपल्यात वेळत राहावी म्हणून ही सामुदायिक प्रार्थना आहे असे महाराज सांगतात. सामाजिक ऐक्यासाठी सर्व संप्रदायातील आदर्श महात्म्यांची वचने आदराने म्हणून किंवा गाऊन आपणासह सर्वांमध्ये एकतानिर्माण करावी म्हणून ही सामुदायिक प्रार्थना आहे. मानवता भजनातून महाराज सांगतात.

ऐ दुनियावालो! जागो जरा, आपस में भेद न कर पाओ।

इस गिरी हुई मानवता को अब तोभी सब मिल अपनाओ॥

अशी राष्ट्रीय एकतेसाठी हिंदी भजनेही प्रेरणादायी आहे. राष्ट्रसंतानी मराठी भाषेत ११६० भजने तर २१०९ अभाग तसेच हिंदी भाषेत २३६९ भजने लिहिली याशिवाय ओव्या, श्लोक, सुविचार, पोवाडे, मंगलाष्टक, आरत्या इ. चे लिखाण केले. राष्ट्रसंताना सदैव मानवता हा एकच धर्म असावा बंधुभाव या जगात प्रस्थापित होवून समाज एकत्रितपणे एकात्मकतेने राहावा हि भारतीय संस्कृतीची ओळख असावी असे वाटत होते म्हणून ते ईश्वराकडे एकच वरदान खालील ओळीतून मागतात —

या भारतात बंधुभाव, नित्य वसू दे । दे वरचि असा दे ।

हे सर्व पंथ संप्रदाय एक दिसू दे । मदभेद नसू दे।

‘सर्वधर्मसमभाव’ हे राष्ट्रसंतांच्या विचारविश्वाचे एक वैशिष्ट्य होते.

निष्कर्ष

राष्ट्रसंताची भजने त्यातील विचार हा सांस्कृतिक वारसा भारताची ओळख आहे. सामाजिक एकता, सर्वधर्मसमभाव ही दृष्टी राष्ट्रसंतांच्या भजनांमुळे सामान्य जनतेला मिळाली आहे. वंदनिय राष्ट्रसंतांच्या

भजनावलीचे पडसाद केवळ खेड्या-पाडयातूनच नव्हे तर राष्ट्रपती भवनापासून ते जपान व इतर कित्येक देशापर्यंत उमटलेले आहे, त्यांच्या भजनातून लोकांच्या जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी राष्ट्रसंतांच्या विचारांनी भजनांनी प्रभावित होऊन आजचा सुशिक्षित युवक मार्गक्रमण करीत आहे, हे सामान्य राष्ट्रसंतांच्या विचारांचे, वाणीचे, साहित्याचे आणि संगीताचे म्हणजेच भजनांचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- सावरकर सुदाम - जीवनयोगी राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज चरित्र: खंड १ पान क्रं. २, ३७-११
- राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - ग्रामगीता
- कडवे रघुनाथ, (२०१०) मानवतेचे महापूजारी राष्ट्रसंत महाराज तुकडोजी, नागपूर, अनमोल प्रकाशन.
- नागतोडे डॉ. सौ. किरण, वैश्विक संत महात्म्यांचे जीवनदर्शन - ग्रामगीता, संपादक विद्या प्रकाशन नागपूर

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

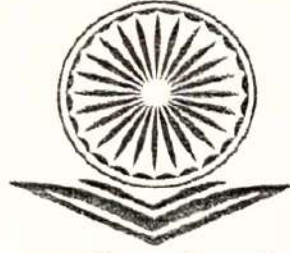
Issue - I

January - March - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA".
Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, 7030308239 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे राष्ट्रवादासंबंधी विचार प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर	१०५-१०
२८	राष्ट्रसंताच्या विचारातील भारताची जडण घडण : एक शोध व बोध प्रा. डॉ. हरिदास देविदास आखरे	१०८-११
२९	राष्ट्रसंताच्या ग्रामगीतेतील समतावाद प्रा. प्रमोद मारोती नारायणे	११२-११
३०	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे युवकांना आवाहन शिवाजी सुभाष खिराडे	११७-१२
३१	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्यविषयक विचार प्रा. डॉ. बिस्मिल्लाह खान सरफराजखान	१२२-१२
३२	राष्ट्रसंत तुकडोजी यांचे युवकांना आवाहन, राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेतील तत्वविचार प्रा. डॉ. अपर्णा पाटील	१२७-१३
३३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे साहित्यिक योगदान आणि त्यांची साहित्य व कलादृष्टी प्रा. डॉ. विजय रैवतकर	१३१-१३
३४	वर्दनीय राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नातील भारताची जडणघडण डॉ. वी. एस. कव्हर	१३५-१३
३५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भजन परंपरा डॉ. राजेश उमाळे	१३८-१४
३६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची साहित्यसृष्टी डॉ. गणेश भि. मोहोड	१४२-१४
३७	युवकांनो माणूस बना राष्ट्रसंत तुकडोजींचे आवाहन डॉ. सिद्धार्थ बुटले	१४८-१५
३८	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्ये विषयक विचार प्रा. वर्षा एम. मेत्राम	१५१-१५
३९	राष्ट्रसंतांचे युवकांना आवाहन प्रा. डॉ. हरिश्चंद्र माधवराव कामडी	१५७-१६
४०	वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा मानवीय दृष्टीकोण डॉ. अनिलकुमार दडमल	१६१-१६२
४१	राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टीकोण प्रा. डॉ. डी. आर. एल्लकार	१६३-१६७
४२	राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टीकोण प्रा. निकिता निर्मळ (शेळके)	१६८-१७०

४२. राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टिकोन

प्रा. निकिता निर्मळ (शेळके)

सहा. प्रा. यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना

राष्ट्रसंतांनी संगीताच्या माध्यमातून सर्व जनतेच्या मनावर राज्य केले आहे. आजही कुठे धार्मिकतेच्या संदर्भ कार्यक्रम होत असतील किंवा सप्ताह घेतल्या जात असतील तर त्यामध्ये संगीत हे आलेच, त्याशिवाय तो कार्यक्रम यशस्वीरित्या पार पडू शकत नाही. प्रत्येक कामामध्ये संगीताचा सहभाग आहे. मग राष्ट्रसंत कसे त्यातून वेगळे होऊ शकतात. राष्ट्रसंत असे नाव डोळ्यासमोर आले की त्यांनी कोणत्या माध्यमातून लोकांना जोडायचे काम केले. 'भक्त म्हटली की संगीत आले 'भक्ती' ही 'देवाला' प्राप्त करण्यासाठी केली जाते व देवाला 'संगीत' प्रिय आहे. देवापासून ही परंपरा चालू आहे. कृष्णाच्या हातात बासरी तर शंकरजीच्या हातात डमरू हे आपण एकत्र आलो आहे. तसे राष्ट्रसंतांनी भजनाद्वारे, अंभगाद्वारे आध्यात्मिक बाजू तर आहेच पण सोबतच त्यांनी आपल्या राष्ट्राविषयी लोकांना जोडण्याचे कार्य केले आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात, की तुमच्या शिक्षणाला महत्त्व नाही तुमच्या विचाराला फार महत्त्व आता तुमचे विचार शिकल्याने नाही तर ते समाजाविषयीच्या भावना करायला आहेत. फक्त शिक्षणाने माणूस मोठा होत नाही तर तो त्यांच्या विचाराने, वागणुकीने मोठा होत असतो. राष्ट्रसंतांनी भक्तीतून देशाची भक्ती, राष्ट्रसेवा साधून राष्ट्राविषयी जनतेला एका ध्येयाने एकत्र आणून स्वतंत्र होण्यासाठी त्यांनी आपल्या भजनाचा शस्त्र म्हणून वापर केले त्यांच्या भजनात ऐवढी ताकद होती की किती मोठा जनसमुदाय त्यांच्या पाठीशी होता व त्यांनी त्यातून राष्ट्राची सेवा जनतेकडून करून घेतली. त्यांचा उद्देश होता भक्तीमार्गाने परमार्थ साधने सोबतच राष्ट्राविषयी भक्ती समोर ठेवून त्यांच्या संगीताचा उपयोग करून लोकांना एकत्रीत आणणे व त्यामध्ये सगळ्या जातीच्या लोकांना सामावून घेतले.

राष्ट्रसंतांचे सांगेतीक धोरण

राष्ट्रसंतांनी आपल्या सांगेतीक धोरणातून हेच सिद्ध केले आहे की, त्यांना भक्तीमार्गातून राष्ट्राच्या एकात्मतेमध्ये आपला हातभार लावायचा आहे. त्यांनी हे वेळोवेळी सिद्ध केले आहे. विविध अडचणींच्या प्रसंगी त्यांनी आपल्या भजनातून समाजाला प्रबोधन करण्याचे कार्य केले आहे. त्यांना संघटीत होऊन कार्य करण्याला वेळोवेळी प्रोत्साहन दिले आहे. राष्ट्र संकटात आले असताना त्यांनी आपल्या लेखणीतून व वाणीतून राष्ट्राला धरून ठेवण्याचे कार्य केले आहे व त्यात ते यशस्वी झाले आहे. राष्ट्रसंतांवर असीम प्रेम जे जनतेनी केले आहे तर ते त्यांच्या संगीताच्या माध्यमाने त्यांना आणखी मजबुती प्रदान केली आहे. संगीत हे एक असे माध्यम आहे की, जे एकमेकांना जोडून ठेवण्याचे अतिशय सुंदर असे भाव आहेत जे फक्त संगीतच करू शकते, यामध्ये संगीताला भाषेचे बंधन नाही आपल्या भजनातून तुकडोजी महाराजांनी प्रचलित गाण्यांच्या चालीवर भजने रचून ती लोकांमध्ये लोकप्रिय केली. त्यांनी त्या गाण्याची चाल घेवून लोकांच्या मनामध्ये आपल्या कार्याचा मुख्य उद्देश साधून तो सामान्य जनतेपर्यंत

पोहचविण्याचे काम केले, हे त्यांचे कार्य महान आहे. हे सगळे एका व्यक्तीने इतिहासामध्ये घडवून आणले व त्याचे चित्र आपल्यासमोर उभे केले. त्यांच्या महान कार्याचा उद्देश काय असू शकतो. फक्त लोकांचा उद्धार, देशाचा उद्धार करणे, तरुण पिढीला देशासाठी प्रोत्साहित करणे, त्यांच्यामध्ये नवनिर्मितीची भावना जागृत करणे. त्यांना व्यसनापासून दूर ठेवण्यासाठी व्यसनावरती मजने रचली अरया महान राष्ट्रसंताला प्रत्येक गोष्टीची माहिती व त्याविषयीचे ज्ञान त्यांनी आपल्या मजनाद्वारे व्यक्त करून जनजागृती केली असा हा महान व्यक्ती व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज. ज्यांनी कशाकशावर मजने लिहिली नाही असा एकही विषय सुटला नाही ज्यामध्ये जनतेचे कल्याण व त्यांना योग्य त्या दिशेने जाण्यासाठी मजने हे माध्यम त्यांनी वापरले. लोकांच्या मनात काय आहे काय बसलं आहे हे पाहून त्यांनी प्रचलित हिंदी चित्रपट गाण्यांच्या चालीवर मजने रचून ती सामान्य माणसाच्या मनामध्ये रुजविली आणि त्यांची मजने जनतेच्या हृदयामध्ये घर करून राहिली म्हणूनच त्यांच्या मजनाचा व्याप खुप मोठा आहे.

मजने आणि खंजरीचा प्रथम सुर हा मुंबई आकाशवाणी केंद्रावरून निघाला आणि तो थेट जनतेपर्यंत येऊन पोहचला. त्यानंतर महाराजांच्या खंजरी मजनाने नागपूर आकाशवाणी केंद्राचे उद्घाटन मधुरतेने जाले. राष्ट्रसंत यांना बऱ्याच कला अवगत होत्या त्यामध्ये मजने, गायन, वादन हे तर आहेतच या व्यतिरिक्त चित्रकला, मुर्तीकला, शिल्पकला व हस्तकला या कलाही अवगत होत्या परंतु त्यांना गायन, वादन व मजने हे त्यांच्या जवळचे होते. कलाकाराला ते शिकण्यासाठी प्रवृत्त करत होते. तबला, ढोलक, खंजरी हे वाद्य ते वाजवित परंतु खंजरी त्यांच्या जास्त जवळची होती. मजनामध्ये लयीसोबत ते खेळायचे गाण्याचा स्वर सुरुवातीला त्यांचा खालचा होता परंतु नंतर त्यामध्ये सुधारणा होऊन तो काळी दोन झाला. संगीत जाणकार श्री अण्णाजी माहुलकर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांविषयी असे म्हणतात की, त्यांचा शास्त्रीय संगीतावरचा अभ्यास दिसून येतो. महाराजांच्या मजनामध्ये काही रागांचे स्वर घेतले आहेत. त्यामध्ये बिहाग, मांड, पहाडी, सोरठ इत्यादी सांगता येतील. 1947 साली मजनांतर्गत रितसर शिक्षण श्रीगुरुदेव सेवाश्रमात सुरु करण्यात आले.

भारताच्या एकात्मतेमध्ये राष्ट्रसंताचे कार्य

'राष्ट्रसंत' हे भुषण डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांनी महाराजांना दिले. त्यांना दिलेले हे भुषण त्यांना त्यांच्या कार्यासाठी आहे व ते योग्यच आहे. त्याही पलिकडे जाऊन व महाराजांनी कार्य केलेले आहे. मुख्य उद्देश महाराजांचा देशभक्ती होता. परंतु त्यांनी तो भक्तीमार्गातून अवलंबिला. त्यांचे विचार राष्ट्राच्या हितासाठीच, कार्यही याच वाटचालीसाठी त्यांच्या विचारांमध्ये राष्ट्र, मजनामध्ये राष्ट्र फक्त राष्ट्र असे दिसून येते. 'विर तानाजी' यांचे चित्र पाहून त्यांनी त्यांच्यावर पोवाडा रचला म्हणजे सतत त्यांच्या मनामध्ये देशाविषयीचेच विचार चालत होते. तसेच त्यांनी अनेक महान ऐतिहासिक विमुक्तींवर मजने रचून आपल्याला राष्ट्र भक्त म्हणून सिद्ध केले. राष्ट्रीय मजने रचून त्यांनी लोकांना बांधून ठेवण्याचे कार्य केले.

महाराजांनी संपूर्ण विश्वाचा विचार करून ही मजने लिहिली. त्यांच्या या कल्पकतेला काय म्हणावे. राष्ट्रासाठी त्यांनी आपला संपूर्ण विचार समर्पित केला आहे. विश्वधर्म परिषदेमध्ये महाराजांनी म्हटलेले मजने पहा

'हर देश में तू हर भेष में तू
तेरे नाम अनेक तू एकही है'

सावरुन त्यांची समाजाबद्दलची भावना पाहू कोणत्याही देशात, कोणत्याही देशात तुझे नाव खुप आहेत पण तू एकच आहे ही भावनाच किती मनाला सुखायून घेवून जाते काही वेगळ्याच विश्वात. चीनचे भारतावर आक्रमण पाहून महाराजांनी देशातल्या नवयुवकांसाठी रफुर्तीदायक असे लिहिले. 'बच्चा बच्चा खडा हुआ है' महाराजांनी देशावर येणाऱ्या प्रत्येक संकटावर गीत लिहिले व त्यातून लोकांना एकत्र येऊन लढा द्यायला शिकविले. इंग्रजांविरुद्धात त्यांनी भजनाद्वारे लढा दिला. लोकांना भजनाच्या माध्यमातून मोठा जमाव घेऊन स्वातंत्र्याचा लढा त्यांनी आपल्या भजनातून दर्शविला. महाराजांनी तमाशा संमेलनामध्ये आपली उपस्थिती दर्शवून संमेलनाचे उद्घाटन केले तर ते अट घालून, तमाशा हा मनोरंजनात्मक नसून त्यातून देशासाठी काहीतरी नव पिढीला कार्य करण्याची चालना प्राप्त होईल व तुमचा उदरनिर्वाह पण होईल. तमाशागीरांनी हे मान्य सुद्धा केले. अशी ही महान विमुक्ती आपल्या कार्याने सर्वांच्या मनामध्ये जीवंत आहे. त्यांचे राष्ट्राविषयीचे कार्य फार मोठे आहे ते शब्दांमध्ये गुंफण्यासारखे नाही त्याहीपलिकडे जाऊन त्यांचे देशावरचे अस्मि प्रेम आपल्याला त्यांच्या प्रत्येक भजनामध्ये दिसून येते. असे हे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आपल्यामध्ये त्यांच्या भजन रूपाने वास करतात व राष्ट्रासाठी त्यांची भजने सुगंध पसरविण्याचे काम करीत आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- कडगे, रघुनाथ. मानवतेचे महापुजारी राष्ट्रसंत तुकडोजी (जीवन व कार्य) (प्रथमावृत्ती). नागपूर : अमोल प्रकाशन.
- सावरकर, सचिन (2006). विसाव्या शतकातील महान कर्मयोगी वैराग्यमूर्ती गाडगे बाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज (प्रथमावृत्ती). वर्धा : सुधीर प्रकाशन.
- सावरकर, सुभाष. राष्ट्रसंत आणि ग्रामगीता. अमरावती : मराठी जनसाहित्य परिषद.

|| Shree Gurudev ||

Vandaniya Rashtrasant Shri Tukdoji Maharaj Seva Samiti, Akola.
Register No. Mh/340/AF/1798

State Level Rashtrasant Shri Tukdoji Maharaj
Vichar Sahitya Sammelan

1 & 2 February 2020

CERTIFICATE

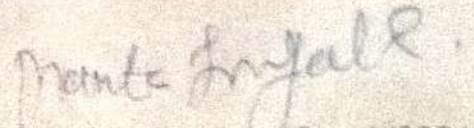

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. Nikita Nirmal
of Asst. Professor, Yashwant Mahavidyalaya, Wardha
has Participated and Presented a paper title "Rashtrasantancha Sangect Vishayak
Dhustikon."

in the Two Days State Level Rashtrasant Shri Tukdoji Maharaj Vichar Sahitya Sammelan on 1 & 2 February 2020.

His / her paper has been included in the conference proceedings bearing the AJANTA -ISSN - 2277 - 5730 with 6.399
Impact Factor.

Convener & Vice President
(RTMSSS)

Chairman, Marathi & Language Board (SGBAU)
DR. MAMTA INGOLE

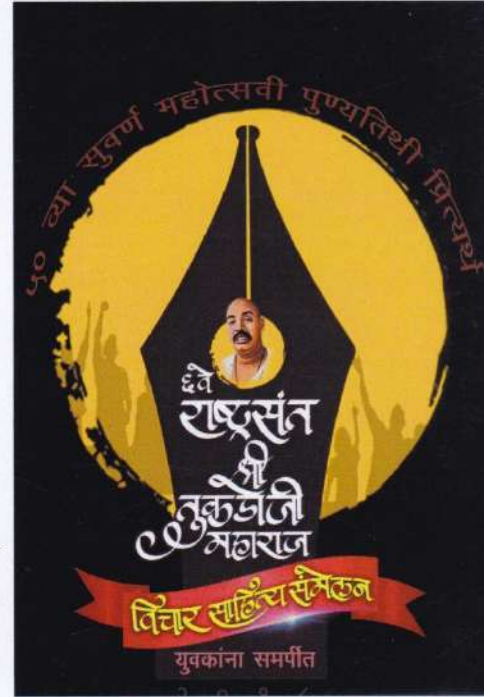

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - III, Hindi & English

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - I

January - March - 2020

MARATHI PART - III / HINDI / ENGLISH
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	माणिक बंडुजी ब्रम्हभट्ट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवनप्रवास प्रा. नरेश पांडुरंगजी बोरकर	१-४
२	शब्दापलीकडील कर्मकृतीचे संपुर्ण विद्यापीठ : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज प्रा. बळीराम भांगे	५-९
३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व आचार्य विनोबा भावे प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले	१०-१२
४	वंदनीय राष्ट्रसंताच्या स्वप्नातील भारताची जडणघडण प्रा. धनराज डी. मुरकुटे	१३-१७
५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातून झालेला सांगीतिक प्रचार प्रा. डॉ. नीरज एस. लांडे	१८-२०
६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार प्रा. प्रसन्न बगडे	२१-२२
७	राष्ट्रसंतांची भजनावली : सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा प्रा. अरुणा हरले	२३-२६
८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची राष्ट्र जागृती व उभारणीची चळवळ प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड	२७-३१
९	माणिक बंडुजी ब्रम्हभट्ट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवनप्रवास डॉ. प्रवीण व. काळे	३२-३४
१०	राष्ट्रसंताचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार प्रा. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले	३५-३८
११	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्य प्रा. डॉ. नलिमा रा. शिरेकर (गोगटे)	३९-४३
१२	राष्ट्रसंताची भजनावली - सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा कु. श्रुती प्रवीण पांडवकर डॉ. साधना शिलेदार	४४-४७

३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व आचार्य विनोबा भावे

प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले

सहाय्यक प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना

भारत एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करीत आहे. भारतीय समाजाला व ग्रामीण जनजीवनाला सुयोग्य मार्गावर नेण्यासाठी विचारवंताची समाजसुधारकाची तसेच संतांच्या विचाराची गरज असते. भारताची जडणघडण खेड्यांपासून झाली आहे किंबहुना भारत देशाचा प्राण खेड्यात आहे. कारण एकूण लोकसंख्येच्या 70 टक्के जनता गावामध्ये राहणारी आहे. 2001 च्या जनगणनेनुसार भारतात 6,38,387 खेडी आहेत. भारतातील ग्रामीण विकास ज्याच सरळ संबंध आर्थिक विकास व सामाजिक न्यायाशी आहे. त्यादृष्टीने 'ग्राम' हीच देवता मानून आपल्या अमोघ वाणीने आणि लेखणीने हातात खंजिरी घेऊन गावोगावी जनजागृतीचे, समाज परिवर्तनाचे कार्य करणारे 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज' हे खऱ्या अर्थाने समाजसुधारक होते. एकीकडे औद्योगिक व आर्थिक विकासात भारत अग्रेसर होण्याच्या वाटेवर असला तरी दुसरीकडे गरिबी, दारिद्र्यता, बेरोजगारी, आर्थिक विषमता या समस्या तशाच कायम आहे. लघुउद्योग व ग्रामोद्योग ह्यांना जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात धोका उत्पन्न झाला आहे. अशावेळी महात्मा गांधींनी 'खेड्याकडे चला' हा दिलेला मूलमंत्र उपयोगाचा वाटतो. तुकडोजी महाराजांचे प्रबोधनाचे कार्य बघून महात्मा गांधी प्रभावित झाले, त्यांनी 31 मार्च 1936 मध्ये राष्ट्रसंतांना सेवाग्रामला भेटिला बोलाविले होते. महात्मा गांधींच्या मृत्यूनंतर रचनात्मक कार्याच्या माध्यमातून 'सर्वोदय' विचाराला पुढे नेण्याचा प्रयत्न आचार्य विनोबा भावे यांनी केला. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी भूदान यज्ञ मोहिमेत सहभागी होऊन ग्रामीण उन्नतीच्या मार्गाला दिशाच दिली असे म्हणावे लागेल.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज केवळ वाणीद्वारे प्रबोधन करणारे नव्हते तर रचनात्मक कार्यातून समाजाला दिशा देणारे होते. आचार्य विनोबांनी सर्व सामान्य जनतेला गीतेचा सार समजावा यासाठी 'गिताई' लिहिली. राष्ट्रसंतांनी ग्रामोन्नती, ग्रामोद्धार व ग्रामविकास करण्याच्या दृष्टीने 'ग्रामगीता' हा अद्भुत ग्रंथ लिहिला. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशाचा आधार खेड्यात आहे हे ओळखूनच राष्ट्रसंतांनी गावाची महती गाताना म्हटले आहे.

गाव हा विश्वाचा नकाशा। गावावरून देशाची परीक्षा।

गावची भंगता अवदशा। येईल देशा।।

गावाच्या विकासात देशाचा विकास आहे हे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ओळखले होते. महाराजांच्या ग्रामगीतेत अध्यात्म आणि विज्ञानावर आधारलेल्या व्यवहारांचा मिलाप झाला आहे. खेड्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी एकीकडे शेकडो एकर जमीन तर दुसरीकडे भूमिहिन अशी पराकोटीची विषमता नष्ट होणे गरजेचे होते. यावर आचार्य विनोबा भावे यांनी चालविलेली भूदान चळवळ महत्त्वपूर्ण होती. विनोबांच्या भूदान यज्ञाच्या प्रभावी प्रचारासाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी भजने रचली व भूदानाच्या कार्याला गती दिली. त्याच प्रमाणे या चळवळीत राष्ट्रसंतांनी प्रत्यक्ष

सहभाग घेऊन अकरा दिवसात 11410 एकर जमीन प्राप्त करून दिली. ग्रामस्वराज्याचा विचार विनोबा भावेंनी मांडला, तर ग्रामोन्नती व ग्रामकल्याण हा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. ग्रामीण व्यवस्थेविषयीची दोघांचीही तळमळ एकच होती. भारताचा आधार गाव आहे, त्यासाठी गावातील गरीब-श्रीमंत, भूमिहीन-जमीन मालक या सर्वांचे मिळून एक कुटुंब बनले पाहिजे. जोपर्यंत गावातील सर्व शक्ती एकत्र येत नाही, तोपर्यंत ग्रामस्वराज्यची संकल्पना साध्य होणार नाही असा विचार आचार्य विनोबा भावेंचा होता. त्याचप्रमाणे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांना ग्राम सुशिक्षित व्हावे, सुसंस्कृत व्हावे, ग्रामोद्योग संपन्न व्हावेत, किंबहुना गावानेच देशाच्या गरजा भागवाव्यात, ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन मिळावे असे वाटत होते.

विनोबांनी खादी हे सर्वोदय रचनात्मक कार्यक्रमाचे मुख्य ध्येय मानले होते. याविषयी विनोबाजी म्हणतात, "सूताची एक गुंडी म्हणजे सर्वोदयाचे एक मत आहे, पण त्यात अडचण एकच आहे की, ते घरोघरी व गावागावात पोहचवावे लागेल". राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी खादी परिधान करून जनतेला खादी वापरण्यासाठी प्रोत्साहित केले. सूतकताई प्रत्येक उपासकाने, प्रत्येक सेवकाने केलीच पाहिजे असा नित्यक्रम वरखेड संस्थानाबरोबरच मोझरी आश्रमात सुरू केला. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील संघर्ष संपूर्ण जगाला भेडसावत आहे. तो समाप्त करावयाची शक्ती चरख्यात आहे हे या उभयतांनी ओळखले होते.

गावातील लोकांना स्वच्छतेचा मूलमंत्र विनोबांनी दिला होता. तसेच गावखेड्यात समृद्धी आणायची असेल, तर प्रत्येक युवकाने आपली सेवा गावात देण्यासाठी तत्पर असावे राष्ट्रसंतांनी युवक हे राष्ट्राचे भावी आधारस्तंभ आहेत, म्हणून ते नीतिमान व सुसंस्कृतयुक्त कसे होतील याविषयी मार्गदर्शन केले. तसेच ग्रामस्वच्छतेचा संदेश दिला. गावाने आपले आरोग्य सांभाळले, स्वच्छता, सुंदरता जपण्याचा प्रयत्न केला, तर शहरापेक्षा उत्तम अशी वस्ती निर्माण करता येईल. असे विनोबा व राष्ट्रसंतांचे मत होते.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा स्वच्छतेवर अधिक भर होता. प्रातःकाळी ध्यान करण्यापूर्वी आपल्या घरासमोरील परिसर स्वच्छ केलाच पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. गावांचे आरोग्य स्वच्छतेच्या अस्त्राने अबाधित राहिल असा विचार आचार्य विनोबा भावेंचा होता. गावातील लोकांना स्वच्छतेची जाणीव असावी व आपआपली जबाबदारी समजून प्रत्येकाने त्यात आपला वाटा उचलावा अशी उदात्त विचारसरणी या दोन्ही महामानवांची होती.

महिलोन्नती हा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचा एक महत्त्वपूर्ण पैलू होता. कुटुंब व्यवस्था समाजव्यवस्था, राष्ट्रव्यवस्था कशी स्त्रीवर अवलंबून असते हे त्यांनी किर्तनाद्वारे समाजाला पटवून दिले. आचार्य विनोबा भावेंनाही स्त्रिला अबला म्हणने मान्य नव्हते, तर स्त्री ही सबला आहे. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांनाही समान शिक्षण दिले जावे या मताचे आचार्य विनोबा भावे होते. स्त्रियांच्या उन्नतीचा व सक्षमीकरणाचा विचार दोन्ही महामानवांनी व्यक्त केलेला दिसून येतो.

समारोप

राष्ट्रसंतांनी गरीब-श्रीमंत भेद नष्ट करू शकणारी व सर्वांना आत्मबोध घडवणारी विचारसरणी ग्रामगीतेद्वारे मांडली. तर सर्वांच्या उदयाने म्हणजे लहान-मोठे, दुर्बल-सबल, जड-बुद्धीमान सर्वांचा उदय होईल असे सर्वोदयाचे ध्येय मानणारे आचार्य विनोबा भावे यांची दोघांचीही विचारसरणी सामान्यजनांचे जीवनमान उंचावणारी आहे यात तिळमात्र शंका नाही. सर्वोदयाच्या विचाराने व भूदान चळवळीने महात्मा गांधींच्या प्रति आदरभाव व्यक्त करण्याची

भावना या दोन्ही महामानवांची होती. सर्वोदय हेच महात्माजींचे स्मारक मानून दोघांनी जीवनाचे श्रेष्ठ तत्त्व शिकविणारे हे दोन्ही मानवतेचे नव्हे, तर समाजजागृतीचे लोकशिक्षक म्हणावे लागेल. म्हणूनच विनोबाजींना आठ तर तुकडोजी महाराज दिलेली 'राष्ट्रसंत' ही उपाधी सार्थ ठरते. भारतासारख्या देशाची स्थिती सुधारायची असेल, ग्रामसुधारणा महत्त्वाची आहे, याचेच मर्म ओळखून दोन्ही महात्म्यांनी विचारांच्या माध्यमातूनच नव्हे, तर प्रत्यक्ष कृती ग्राम स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवली असे म्हणणे वावगे ठरू नये. खेड्यांचा सर्वांगीण विकास या एका ध्येयाने राष्ट्र तुकडोजी महाराज व आचार्य विनोबा भावे यांना एकत्र आणले. भारताच्या राष्ट्र उभारणीसाठी राष्ट्रसंतांचे वि उपयुक्त आहेत. राष्ट्रसंतांनी विश्वबंधुत्वाची शिकवण सांगितली, तर आचार्य विनोबा भावे यांनी 'जय जगत' चा सं दिला. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांनीही समाजव्यवस्थेत स्थान मिळावे हा विचार दोघांचाही होता. या दोन्ही महान विभूत एकमेकांशी तुलना करता येणार नाही. दोघांचेही स्थान अद्वितीय आहे, म्हणूनच दोघांमधल्या स्नेहसंबंधाचा, विचार व आचरणाचा विचार समजून घेणे अगत्याचे ठरते. तसेच या दोघांनाही एकमेकांशी जोडणारा दुवा म्हणजे मह गांधींचे तत्त्वज्ञान होय असे म्हणणे योग्य ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ

१. प्रा. कडवे रघुनाथ, 2010, मानवतेचे महापुजारी, राष्ट्रसंत तुकडोजी (जीवन व कार्य) अमोल प्रका नागपूर.
२. विनोबा, 2005, ग्राम स्वराज्य, परंधाम प्रकाशन, पवनार जि. वर्धा.
३. चोलकर पराग, 2010, सबै भूमि गोपाल की, गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद-380014
४. लोकराज्य, नोव्हेंबर 2000
५. <https://www.wikiwand.com>
६. <https://www.esakal.com>

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

AJANTA

Volume - IX, Issue - I, January - March - 2020
ISSN - 2277 - 5730

Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्र. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले

In Recognition of the Publication of the Paper Entitled

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व आचार्य विनोबा भावे

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 8390984760 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com, www.ajantaparakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

ISSN/NO. 2249-6661 (P-R-I-S-T-I)

SAMBODHI

A Quarterly Peer Reviewed, Referred Research Journal
Volume: 43, Number: 4 (V) (October-December) Year: 2020
UGC Care Listed Journal

Labhaal Dalpatbhai Institute of Indology

SAMBODHI

ISSN : 2249-6661

Impact Factor (IF) : 5.80

Editor in Chief

Dr. J.B. Shah

Published By

Lalbahai Dalpatbhai Institute of Indology, Ahmedabad

indologysambodhi.org@gmail.com

EFFECT OF NICKEL OXIDE FILLER ON THE OPTICAL AND MORPHOLOGICAL PROPERTIES OF NANOCRYSTALLINE NICKEL OXIDE REINFORCED POLYANILINE NANOCOMPOSITES

Bharti S. Anerao

Department of Physics, D.R.B. Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur – 440017, India

Arti M. Chaudhari

Department of Physics, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha – 442001, India

Subhash B. Kondawar

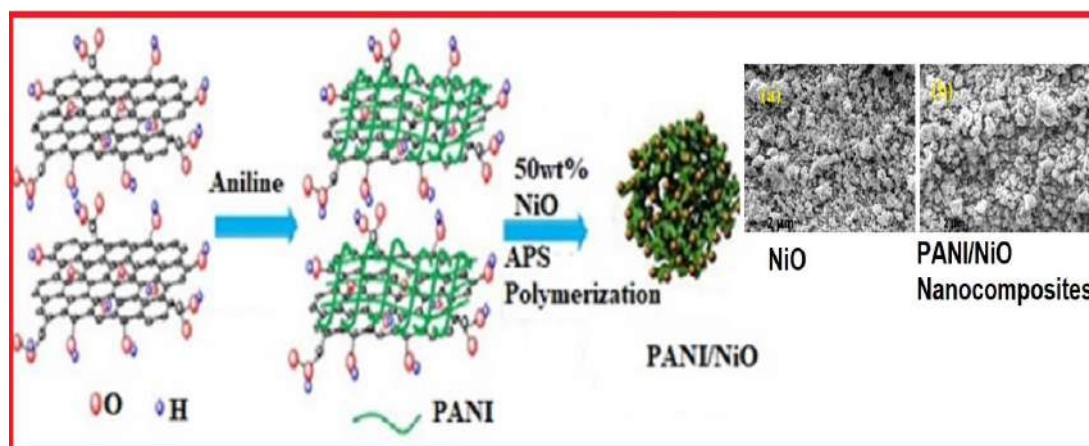
Department of Physics, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur – 440033, India

Abstract

Spherical nickel oxide (NiO) nanoparticles were prepared by using chemical precipitation method in which nickel carbonate hexahydrate ($\text{NiCO}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$) used as precursor and starch as capping agent. During in-situ chemical oxidative polymerization of aniline, NiO nanoparticles (50 Wt%) were incorporated into polyaniline (PANI) matrix at 4°C using ammonium persulphate as an oxidant. The synthesized PANI/NiO nanocomposites have been characterized by means Ultraviolet (UV)-Visible spectra and scanning electron microscopy (SEM) for studying optical and morphological properties. UV-Visible absorption spectroscopy of PANI/NiO nanocomposites was studied to investigate optical behavior after doping NiO nanoparticles into polyaniline matrix. The addition of NiO nanoparticles gives to the red shift of $\pi-\pi^*$ transition of PANI. SEM image of PANI/NiO nanocomposites reveals the presence of NiO in polyaniline which is homogeneously distributed throughout the polymer sample.

Keywords: NiO, PANI/NiO nanocomposites, UV-Visible spectra, Energy band gap, SEM.

GRAPHICAL ABSTRACT

INTRODUCTION

In recent years, the development of inorganic/polymer hybrid materials on nanometer scale have been receiving significant attention due to a wide range of potential applications in optoelectronic devices and in field effect transistors. The nanoscale inorganic fillers exhibit high surface to volume ratio and thus expected to enhance drastically the optical, electrical and dielectric properties of conducting polymer. In general, synthesis of hybrid of polymer/inorganic material has the goal of obtaining a new composite material having synergetic or complementary behaviors between the polymer and inorganic material [1].

Composites based on conducting polymers have recently emerged as a new class of potentially useful materials leading to the wide range of technological applications. Conducting polymers provide fabulous scope for tuning of their electrical conductivity from semiconducting to metallic region by way of doping [2]. Among the available conducting polymers, Polyaniline (PANI) is found to be the most promising because of its unique electrical and optoelectronic properties due to extended π -conjugated electron systems, its low-cost monomer, exceptional solution processability, good thermal and environmental stability and the ability to switch reversibly from its insulating to conducting state via either electrochemical or chemical doping[3]. Therefore, the most promising electrically conducting PANI used in electronic devices [4], sensors [5], batteries [6], supercapacitors [7] and corrosion protection in organic coatings.

Nanocomposites material composed of conducting polymers and metal oxides have open more field of applications such as photocatalytic devices, photovoltaics, gas sensors and piezoelectric energy harvester etc. [8]-[10]. The nanoscale fillers exhibit quite different optical and electrical properties from those of their bulk state. Various studies concerning metal oxides nanoparticles like ZnO, TiO₂, SnO₂, MnO₂ etc. Among the metal oxide nanoparticles, NiO is an antiferromagnetic transition metal oxide which is considered to be a semiconductor with p-type conductivity and band gap 3.51 eV [11]. NiO nanoparticles also have excellent thermal stability and capable of improving the thermal stability of PANI. There are few reports on the synthesis, morphological, electrical and optical studies of PANI/NiO nanocomposites. B.S. Singu, S. Palaniappan, and K.R. Yoon [12] reported about polyaniline–nickel oxide nanocomposites for supercapacitors. B. Sun and et.al.[13] synthesized Flower-like polyaniline–NiO structures: a high specific capacity supercapacitor electrode material with remarkable cycling stability. P. Singh and et.al. studied about Synthesis and humidity sensing properties of NiO intercalated polyaniline nanocomposites [14]. Hence, the preparation of PANI/NiO nanocomposites has attracted considerable interest owing to its impact on governing their ultimate performance and applications.

With this background, we have prepared NiO nanoparticles by simplest chemical precipitation route and the novel PANI/NiO nanocomposites by encapsulating the NiO nanoparticles with PANI matrix by an in-situ polymerization. These composites were characterized by using UV-VIS analysis and Scanning Electron Microscopy (SEM) to study the optical and morphological properties.

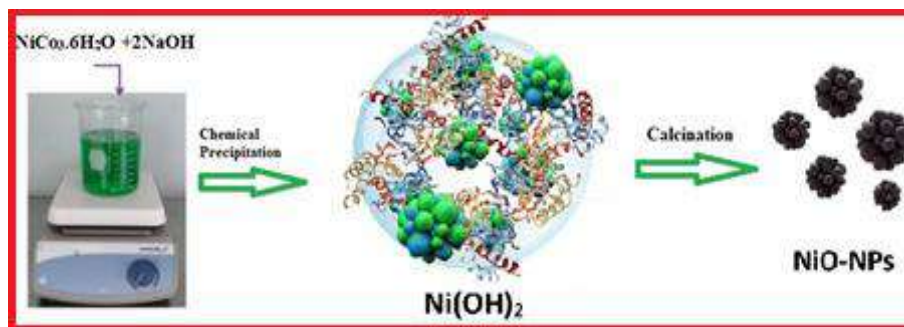
EXPERIMENTAL

A. Materials and Methods

Aniline hydrochloride was purchased from the Merck and purified by distillation before use. Nickel carbonate hexahydrate (NiCO₃.6H₂O) (99%), ethanol (99.9%), N, N-dimethyl formamide (DMF) were bought from S. D. Fine-Chem. Ltd. and used as received without further purification. Ammonium persulphate (NH₄)₂S₂O₈(APS(99%)) were purchased from Qualigens Fine chemicals.

B. Synthesis of NiO Nanoparticles

Use the chemical precipitation method with starch as a capping agent to complete the nano-NiO preparation [15]. Firstly, 3.76gm of NiCO₃.6H₂O was dissolved in 100ml of water and were added to the 100ml starch solution and ultrasonically dispersed until the solution became transparent. Then 3.99gm of sodium hydroxide (NaOH) prepared in 100ml distilled water was added drop wise in the prepared solution under the constant stirring for 3h. The nano-NiO precursor was washed several times with water and ethanol, dried at 70°C for 24h, followed by calcined at 700°C for 1 h. Schematic presentation of NiO nanoparticles are given in scheme 1.

Scheme 1: Schematic presentation of NiO nanoparticles

C. Synthesis of PANI/NiO Nanocomposites 50(wt %)

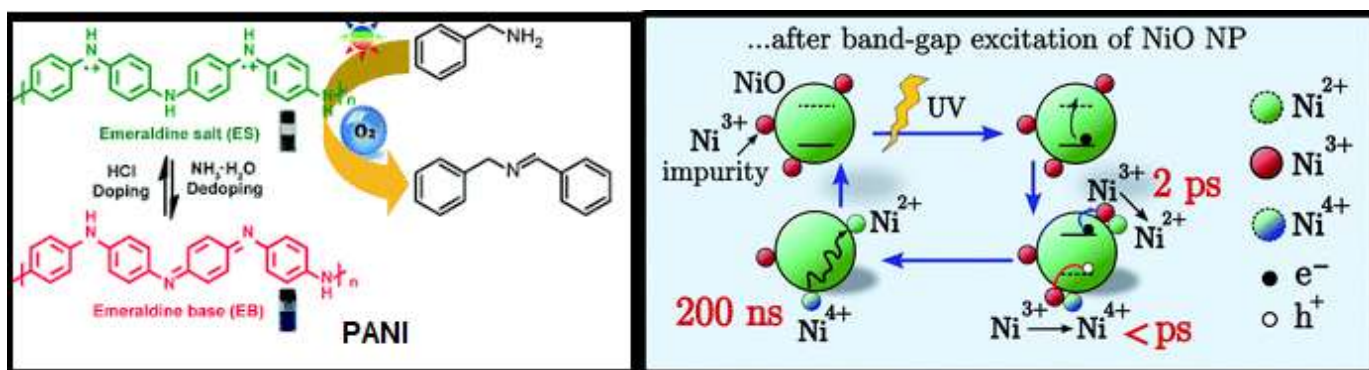
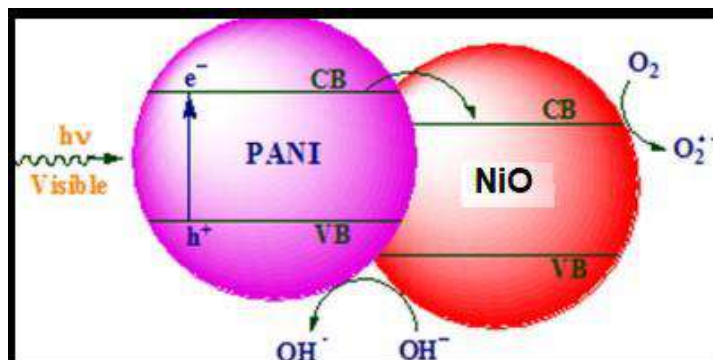
PANI/NiO nanocomposites were prepared by adopting a Chemical polymerization method [16]. Briefly, 50 wt% of the NiO prepared above was dispersed into 5 gm of aniline hydrochloride under vigorous magnetic stirring for 3h, into which was then added in a dropwise fashion containing 10 gm of APS (NH₄)₂S₂O₈). The obtained solution was placed in an ice bath (4°C) under mechanical stirring for 5h to allow the polymerization process to complete. The final products were collected by centrifugation, rinsed with ethanol and de-ionized water to remove the impurities, and dried at 80°C for 24h.

RESULTS AND DISCUSSIONS

A. Optical Analysis

The optical absorption spectra of prepared samples were carried out using UV-5000 Shimadzu double beam UV-VIS spectrophotometer. The mechanism of UV-radiation in NiO and PANI/NiO nanocomposites are given in scheme 2. UV- visible absorption spectrum of the NiO and PANI/NiO nanocomposites obtained at room temperature and dispersed in Dimethyl formamide are shown in Fig. 1(a) and 1(b). The values of the absorption edge of NiO were 266nm and 716nm and that of PANI/NiO nanocomposites were 278nm, 359nm, 609nm and 666nm respectively. These peaks correspond to the formation of

NiO and PANI/NiO nanocomposites. The peak of PANI/NiO nanocomposites at 359nm is based on the $\pi-\pi^*$ transition of the phenyl ring whereas corresponding peak at 609nm due to transition of benzenoid rings into quinoid rings respectively [17]-[18].

Scheme 2: Schematic presentation of mechanism of UV-radiation in NiO and PANI/NiO nanocomposites

The peak of PANI/NiO nanocomposites show red shift in formal peak and blue shift in latter peak as compared to NiO. The peak of nanocomposites is at 278nm is based on the $\pi-\pi^*$ transition of the phenyl ring whereas corresponding peak of pure NiO nanoparticle at 266nm while the peak at 716 nm of NiO nanoparticles is attributed to the transition of benzenoid ring to quinoid ring, the corresponding peak in nanocomposites is at 666nm showing a blue shift of 50nm for PANI/NiO nanocomposites respectively. The red and blue shift indicates that, there may be some interaction between NiO nanoparticles and polyaniline [19]. This suggests that PANI has a lower delocalization of electrons in the polymer chains and/or a lower doping level after the interaction with the NiO nanoparticles forming nanocomposites.

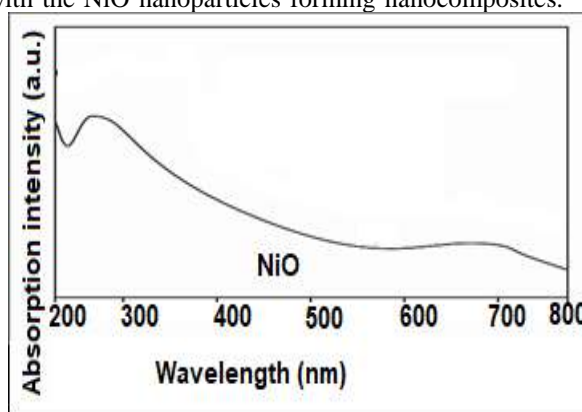

Fig. 1(a): UV-Visible spectra of NiO

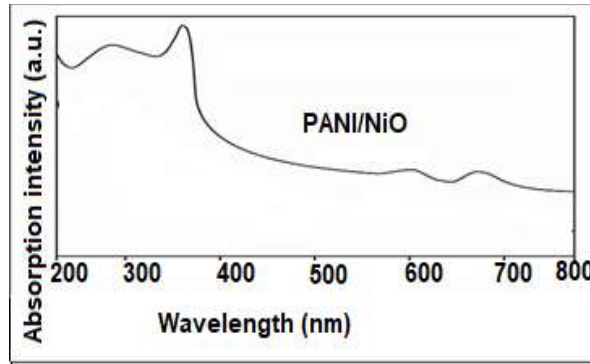

Fig. 1(b): PANI/NiO nanocomposites

Band gap of NiO and PANI/NiO nanocomposites have been calculated from the absorption spectrum using energy wavelength relation is given by equation “(1)”.

$$E = \frac{hc}{\lambda} \quad (1)$$

Where, E-Energy and λ -Wavelength. The corresponding band gap energies of NiO and PANI/NiO nanocomposites at different wavelength are shown in table 1.

TABLE I: WAVELENGTH FOR MAXIMUM ABSORBANCE AND CORRESPONDING OPTICAL BAND GAPS FOR NiO AND PANI/NiO NANOCOMPOSITES

Sr.No.	Sample Name	Wavelength (nm)	Band Gap (eV)
1.	NiO	266	4.6
2.	NiO	716	1.7
3.	PANI/NiO	278	4.4
4.	PANI/NiO	359	3.4
5.	PANI/NiO	609	2.0
6.	PANI/NiO	666	1.8

The increasing trends of the band gap energy upon the decreasing particles size is likely due to the defects or vacancies present in the intergranular regions generating new energy level to reduce the band gap energy [20]. Optical band gap of NiO and PANI/NiO nanocomposites have been calculated by absorbance coefficient data as a function of wavelength using Tauc plot [21]. Fig. 2(a) and 2(b) shows the Tauc plot of NiO and PANI/NiO nanocomposites. The extrapolated value at $\alpha=0$ gives the value of the optical band-gap energy.

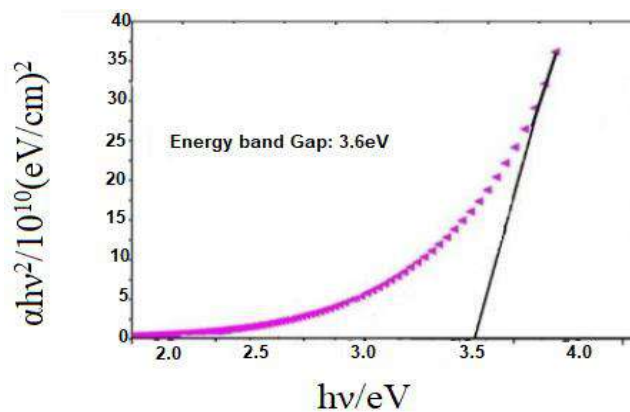

Fig. 2(a): Tauc plot of NiO

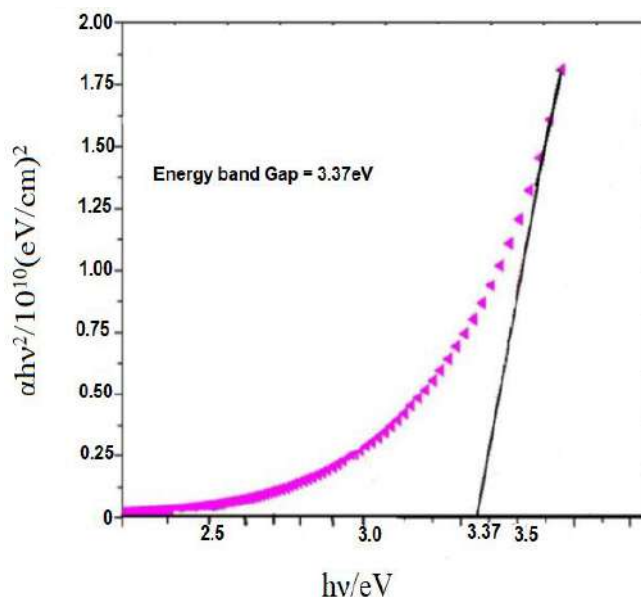

Fig. 2(b): PANI/NiO nanocomposites

Figure indicates the decrease in the optical band gap with the addition of nickel oxide nanoparticles which actually supports the idea of increase in conductivity. The band gap of PANI/NiO nanocomposites is found to be 3.37eV less than that of pure NiO having value 3.6eV. This indicates that optical band gap has been decreased with the addition of nickel oxide nanoparticles which reflects successfully the formation of PANI/NiO nanocomposites and thereby increases in conductivity.

B. Morphological Analysis

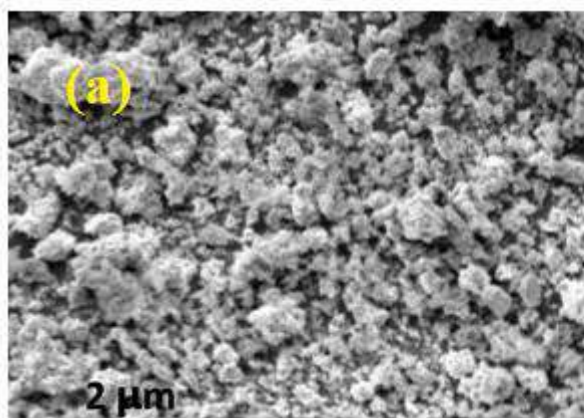

Fig. 3(a): SEM micrograph of NiO

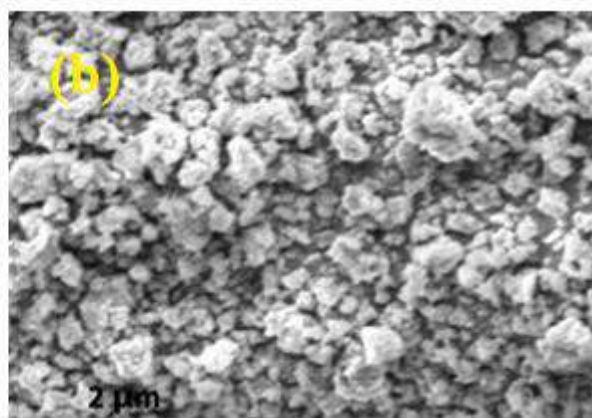

Fig. 3(b): PANI/NiO nanocomposites

Surface morphology of all synthesized samples was investigated by scanning electron microscopy (SEM EVO-18).

Fig. 3(a) and 3(b) illustrates the SEM micrograph of the NiO and PANI/NiO nanocomposites. SEM image of NiO shows agglomerated and clustered nanoparticles. During growth process, PANI act as substrate can conduct NiO nanoparticles assembly growing by electrostatic adsorption in aqueous solution. Then strong synergic effect can direct the nanoparticle-oriented growth. The oriented attachment mechanism describes spontaneous self-organization a common crystallographic orientation of adjacent particles, so that they share a common crystallographic orientation followed by the joining of these particles at the planer interface. The process is specially connected with the nanocrystalline regime where the bonding between the particles reduces the overall energy by removing the surface energy associated with the unsatisfied bond [22].

It can be seen that from SEM micrograph of the PANI/NiO nanocomposites, interconnected NiO nanoparticles are uniformly coated on the PANI matrix. It is clear to see that the almost PANI is fully exfoliated and anchored homogenously with NiO nanoparticles having an average particle size of about 20nm. The SEM image of PANI/NiO nanocomposites is spherical and aggregated globules. In the PANI/NiO nanocomposites, NiO nanoparticles seemed to be embedded in the polymer matrix and started coalescing (a tendency to coalesce and form agglomerates) due to the surface

absorption property of PANI. The change in morphology can be explained by the absorption and intercalation of PANI on the surface of NiO. The aniline monomer is likely to be absorbed the surface of NiO through electrostatic attraction and by the formation of weak charge transfer complexes between aniline monomer and the structure of NiO [23]-[25]. We have find that, NiO particles in the range of 20nm have been encapsulated in the PANI matrix which can be efficiently prevent the aggregation of NiO particles. Such nanocomposites framework could enhance the interface contact and suppress the dissolution and agglomeration of particles thereby promoting electrochemical activity and stability of PANI/NiO nanocomposites. SEM image of nanocomposites reveals that strong interaction in between PANI matrix and Ni²⁺ have an important effect on the crystal growth of NiO nanocrystals.

Ni²⁺ ion might bind to more than one nitrogen site in a PANI chains or form inter-chain linkage among several adjacent PANI chains by coordination, and both intra-chain and inter-chain connections might lead to a more coil-like conformational change or a more twisted aggregation of PANI chains [26]. It is deduced that the interaction between Ni²⁺ and PANI chains may be favorable to form magnetic domain.

CONCLUSIONS

NiO nanoparticles were prepared by chemical precipitation method and PANI/NiO nanocomposites have been successfully prepared by in-situ chemical oxidization polymerization respectively. From UV-Visible spectra of PANI/NiO nanocomposites revealed that, the former peaks show red shift and latter peak shows blue shift which indicates the formation of polaron lattice from extended interaction of semi-quinone units. SEM pattern of PANI/NiO nanocomposites reflects good interaction between NiO nanoparticles and PANI.

Declaration of competing interest

Authors report no conflicts of interest. The authors alone are responsible for the content and writing of this article.

REFERENCES

- [1] S.B. Zhu, W. Wei, X.N. Chen, M. Jiang, Z.W. Zhou, "Hybrid structure of polyaniline/ZnO nanogress and its application in dye-sensitized solar cell with performance improvement," *J. Solid State Chem.* 190, 174-179, 2012.
- [2] J. Stejskal, P. Kratochvíl, A.D.Jenkins, "The formation of polyaniline and the nature of its structures," *Polym.* 37, 367 - 369, 1996.
- [3] V. Eskizeybek, F.Sarı, H. Gülce, A.Gülce, A. Avcı, "Preparation of the new polyaniline/ZnO nanocomposite and its photocatalytic activity for degradation of methylene blue and malachite green dyes under UV and natural sunlight irradiations," *Appl. Catal. B* 119-120, 197-206, 2012.
- [4] J. Gong, Y. Li, Y. Deng, "UV and visible light controllable depletion zone of ZnO-polyaniline p-n junction and its application in a photo responsive sensor," *Phys. Chem. Chem. Phys.* 12, 14864-14867, 2010.
- [5] N. Patni, N. Jain, S.Pilai, "Polyaniline-based sensors for monitoring and detection of ammonia and carbon monoxide gases," *Trends and Applications in Advanced Polymeric Materials*, pp.145-162, 2017.
- [6] Z. Zheng, Y. Xi, P. Dong, H. Huang, J. Zhou, L. Wu, Z. Lin, "The enhanced photoluminescence of zinc oxide and polyaniline coaxial nanowire arrays in anodic oxide aluminum membranes," *Phys. Chem. Comm.* 5, 63-65, 2002.
- [7] A. Olad, R. Nosrati, "Preparation characterization and photocatalytic activity of polyaniline/ZnO nanocomposite," *RES. CHEM. INTERMEDIAT.* 38, 323-336, 2012.
- [8] M.G.Nair, M. Nirmala, K.Rekha, A.Anukaliani, "Structural, Optical, photo catalytic and antibacterial activity of ZnO and Co Doped ZnO nanoparticles," *Mater. Lett.* 65, 1797-1800, 2011.
- [9] M. Izaki, T.Shinagawa, K.Mizuno, Y.Ida, M.Inaba, A. Tasaka, A. "Electrochemically constructed P- Cu₂O/N-ZnO hetero junction diode for photovoltaic device," *J. PHYS. D. APPL. PHYS.* 40, 3326-3329, 2007.
- [10] H.U. Ko, S. Mun, S.K.Min, G.W.Kim, J. Kim, "Fabrication of cellulose ZnO hybrid nanocomposite and its strain sensing behavior," *Materials*, 7, 7000-7009, 2014.
- [11] G.Song, J.Han, R.Guo, "Synthesis of polyaniline/NiO nanobelts by self-assembly process," *Synth. Met.* 157, 4-5, 2007.
- [12] B.S.Singu, S.Palaniappan, K.R. Yoon, "Polyaniline-nickel oxide nanocomposites for supercapacitors," *J. Appl. Electrochem.* 46, 1039-1047, 2016.
- [13] B.Sun, X.he, X.Leng, Y.J.he, "Flower-like polyaniline-NiO structures: a high specific capacity supercapacitor electrode material with remarkable cycling stability," *RSC Adv.* 6, 43959-43963, 2016.
- [14] P.Singh, C.S.Khushwaha, S.K.Shukla, G.C.Dubey, "Synthesis and humidity sensing properties of NiO intercalated polyaniline nanocomposites," *J. POLYM-PLAST TECHNOL.* 58, 139-147, 2019.
- [15] M.A.Sharanabamma, K.I.Hajeebaba, V.T.Manjula, "Synthesis, characterization and electrical properties of polyaniline/nickel oxide nanocomposites," *Int. J. Eng. Res.* 5, 119-22, 2016.
- [16] S.D.Patil, S.C.Raghavendra, M.Revansiddappa, P.Narsimha, M.V.N.Ambika Prasad, "Synthesis, transport and dielectric properties of polyaniline/Co₃O₄ composites," *Bull. Mater. Sci.* 30, 89-92, 2007.
- [17] S. Mohseni Meybodi, S.A. Hosseini, M. Rezaee, S.K. Sadrnezhaad, D. Mohammadyani, "Synthesis of wide band gap nanocrystalline NiO powder via a sonochemical method," *ULTRASON SONOCHEM.* 19, 841-845, 2012.

- [18] S.L.Goyal, S.Sharma, D.Jain, D.Kumar, N.Kishore, "In situ synthesis and characterization of polyaniline / nickel oxide composites," *Adv Appl. Sci. Res.* 6, 89-98,2015.
- [19] M. El. Kemaary, N.Nagy, I.El.Mehasseb, "Nickel oxide nanoparticles: Synthesis and spectral studies of interactions with glucose," *Mater. Sci. Semicond. Process* 16,1747-52, 2013.
- [20] S.P.Kamatchi, S.Sivakumar, S.Selvaraj, "NiO-PANI composite as potential inhibitor for mild steel in acidic corrosion environment," *Int. J. Chem. Sci.* 16, 268,2018.
- [21] H.Kumar, A. Boora, A.Yadav, Rajni, Rahul, "Polyaniline metal oxide nanocomposite as nanoelectronics, optoelectronics, heat resistance and anticorrosive material," *Results Chem.*2,1-7, 2020.
- [22] W.Chu, Y.Zhu, N.Wang, "Self-assembled Ni/NiO/RGO hetero structures for high-performance supercapacitors," *RSC. Adv.*5, 77958-77964,2015.
- [23] K. Anandan, V. Rajendran, "Morphological and size effects of NiO nanoparticles via solvothermal process and their optical properties," *Mater. Sci. Semicond. Process* 14, 43-47, 2011.
- [24] M. Mohammadjoo, Z. NaderiKhorshidi, S.K. Sadrnezhad V. Mazinani, "Synthesis and characterization of nickel oxide nanoparticle with wide band gap energy prepared via thermochemical processing," *J. NANOSCI. NANOTECHNO.* 4, 6-9,2014.
- [25] P. E. Saranya, and S. Selladurai, "Facile synthesis of NiSnO₃/graphene nanocomposite for high-performance electrode towards asymmetric supercapacitor device," *J. Mater. Sci.* 53,16022–16046, 2018.
- [26] S.Tao, B.Hong, Z.Kerong, "An infrared and Raman spectroscopic study of polyaniline co-doped with metal ions and H⁺," *SPECTROCHIM. ACTA .A.* 66,1364–1368,2007.

Impact Factor: 5.646

ISSN No: 2455-6

Meerayaar

July 2020

Volume -11, Issue - 2

UGC APPROVED JOURNAL

UGC- Care Listed - Multi-disciplinary

		अमळनेर तालुक्यातील राजकीय नेतृत्वाने लॉक डाऊन काळात केलेल्या कार्याचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून अभ्यास	
29.	श्रीनिवास मोहोड	संगीतातील ध्वनिमुद्रण क्षेत्राच्या (Recording Studio) अर्थ चक्रावर कोविड-19 चा झालेला परिणाम	144-151
30.	प्रा.लक्ष्मण बापुराव नैताम.	कोविड 19 चे समाजातील विविध घटाकांवर झालेले परिणाम एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	152-155
31.	डॉ. नितिन बी. कावडकर	कोरोना - 19 च्या लॉकडाऊनचा भारतीय शेती क्षेत्रावर झालेला परिणाम	156-159
32.	प्रा. विवेक संतोषराव चापके	करोना काळाआधीची भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती व करोना काळानंतरची तंत्रज्ञानाधिष्ठीत संभाव्य भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती	160-165
33.	स्वप्निल चंद्रकांत चाफेकर	कोविड-१९ चे हिंदुस्थानी संगीताच्या शिक्षणावरील परिणाम	166-173
34.	अशोक कुमार	कोरोना महामारी एवं लोक संगीत	174-175
35.	प्रा. डॉ. प्रतिभा एस. काळमेघ	कोव्हीड - 19 चा कृषिक्षेत्रावरील परिणाम	176-180
36.	प्रा. संदीप डी. चव्हाण	"महाराष्ट्रातील उपभोक्ताच्या वर्तनावर लॉकडाऊनचा परिणाम"	181-188
37.	डॉ. अनंत मदन आवटी,	कोविड 19 आणि राजकारणातील डिजीटल प्रचार माध्यमे	189-193
38.	डॉ.राधा सवजीयाणी	कोविड-19:अकोला शहर की स्थिती एवं जागरूकता	194-202

'महाराष्ट्रातील उपभोक्तांच्या वर्तनावर लॉकडाऊनचा परिणाम' यावर एक सर्वेक्षण

प्रा. संदीप डी. चव्हाण

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

सारांश : कोविड-19 च्या प्रसारामुळे सध्या संपूर्ण देश महामंदीच्या उंबरठ्यावर उभे आहे त्यात भारत देश सुद्धा अपवादक नाही. कोविड-19 चा प्रादुर्भाव इतका जास्त होता त्यामुळे मा. पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी संपूर्ण देशात 24 मार्च 2020 पासून देशभरात लॉकडाऊन चा स्वीकार केला आहे. कोविड-19 मुळे आपल्या दैनंदिन जीवनातील प्रत्येक पैलूत बदल झाला आहे , आणि त्यात आपला खर्च त्याला अपवादक नाही. कोविड-19 मुळे उपभोक्तांच्या दृष्टीकोनात, आचरणात आणि त्यांच्या खरेदीत बदल झाला आहे. मी 'महाराष्ट्रातील उपभोक्तांच्या वर्तनावर लॉकडाऊनचा परिणाम ' यावर एक सर्वेक्षण केले. लॉकडाऊनचा उपभोक्तांच्या वर्तनावर संभाव्य काय परिणाम झाला या संदर्भात त्यांची मते जाणून घेतली आणि पुढील निष्कर्ष दिसून आले. लॉकडाऊनच्या काळात अन्न आणि भाजीपाला व किराणा यावर होणार्या खर्चात घट कमी प्रमाणात झाली आहे. रेस्टॉरंट आणि हॉटेलमधून खाण्यासाठी ऑर्डरवर होणार्या खर्चात आणि कपडे आणि पादत्राणे यावर होणार्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात घट झाली आहे. प्रवास (पेट्रोल, देखभाल) आणि मादक पेये , तंबाखू आणि व्यसनाधीन पदार्थ तसेच फर्निचर, घरगुती उपकरणे आणि घराची नियमित देखभाल या सर्व बाबीवर होणार्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात घट झाली आहे. शिक्षण (शिक्षण शुल्क व संबंधित खर्च) व वैयक्तिक खर्च यावर होणार्या खर्चात घट कमी प्रमाणात झाली आहे. करमणूक (टीव्ही , मोबाइल आणि इंटरनेट रिचार्ज बिले) यावर होणार्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात वाढ झाली आहे.

प्रस्तावना:

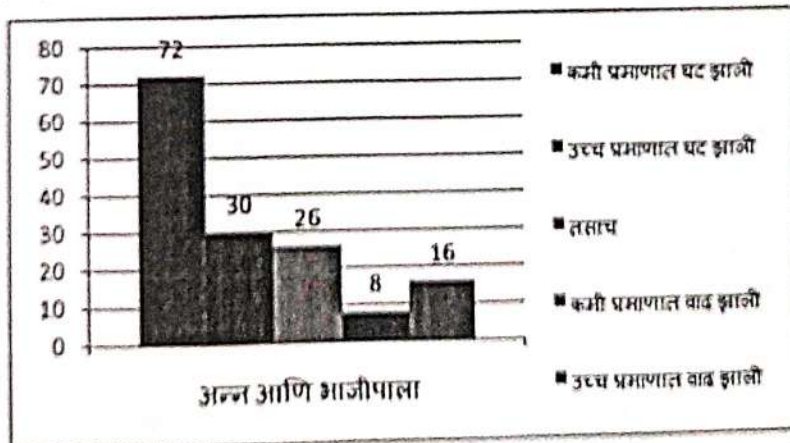
कोविड-19 चा जन्म नोव्हेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात चीनमधील वुहान शहरात झाला, आणि हळूहळू कोविड -19 चा प्रसार संपूर्ण जगात होऊ लागला. कारण प्रत्येक देशांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापारात उदार धोरणेचा स्वीकार केलेला आहे. कोविड -19 च्या प्रसारामुळे सध्या संपूर्ण देश महामंदीच्या उंबरठ्यावर उभे आहे त्यात भारत देश सुद्धा अपवादक नाही. या कोविड -19 पासून अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी प्रत्येक देशांनी लॉकडाऊनचा पर्याय स्वीकारलेला आहे. लॉकडाऊनचा स्वीकार केल्याने देशातील कोट्यावधीचा व्यवहार ठप्प झाले. कोविड -19 चा प्रादुर्भाव इतका जास्त होता त्या मुळे मा. पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी संपूर्ण देशात 24 मार्च 2020 पासून देशभरात लॉकडाऊन चा स्वीकार केला आहे.

कोविड-19 चा सामना करण्यासाठी सुरु असलेल्या लॉकडाऊनमुळे उपभोक्तांच्या व्यवहारातील निर्णय प्रक्रियेत बदल झाला आहे. कोविड -19 मुळे आपल्या दैनंदिन जीवनातील प्रत्येक पैलूत बदल झाला आहे , आणि त्यात आपला खर्च त्याला अपवादक नाही. कोविड -19 मुळे उपभोक्तांच्या रूटीकोनात, आचरणात आणि त्यांच्या खरेदीत बदल झाला आहे. नवीन परिस्थितीची मुळवुन घेण्याचा प्रयत्न करित असताना देशातील नागरिक घाबरले आहे. ज्यामुळे उपभोक्तांच्या व्यवहारावर त्याचा परिणाम झाला आहे.

मी 'महाराष्ट्रातील उपभोक्तांच्या वर्तनावर लॉकडाऊनचा परिणाम ' यावर एक सर्वेक्षण केले. सर्व क्षेत्रातील विविध उपभोक्ताकडून प्रश्नावलीच्या सहाय्याने भारत सरकारने आणि महाराष्ट्र सरकारने कोविड-19 ला प्रतिबंध घालण्यासाठी जे उपाय केले त्यात लॉकडाऊन हा महत्वाचा उपाय आहे. त्याचा उपभोक्तांच्या वर्तनावर संभाव्य काय परिणाम झाला या संदर्भात त्यांची मते जाणून घेतली. या सर्वेक्षणात विविध उपभोक्ताकडून प्रश्नावलीच्या सहाय्याने माहिती संकलित केले आहे. ही माहिती 10 जून ते 15 जून या कालावधीच्या दरम्यान गोळा करण्यात आली आहे. माहिती गोळा करत असताना लॉकडाऊनच्या पूर्वीचा खर्च आणि लॉकडाऊनच्या काळातील खर्च यातील तफावतीचा विचार करून प्रश्न विचारण्यात आले आहे. संपूर्ण देशात आणि राज्यात लॉकडाऊनची घोषणा केल्यानंतर देशातील सर्वच आर्थिक व्यवहार पुर्णपणे ठप्प झाले. या स्थितीचा उपभोक्तांच्या वर्तनावर निश्चित काय परिणाम होईल? हे जाणून घेणे हा या संशोधानाचा मुख्य उद्देश आहे.

या सर्वेक्षणासाठी 152 उत्तरदात्यानी आपला प्रतिसाद दिला आहे. या सर्व प्रतिसादांच्या आधारे प्रतिसदाचा सारांश खालीलप्रमाणे

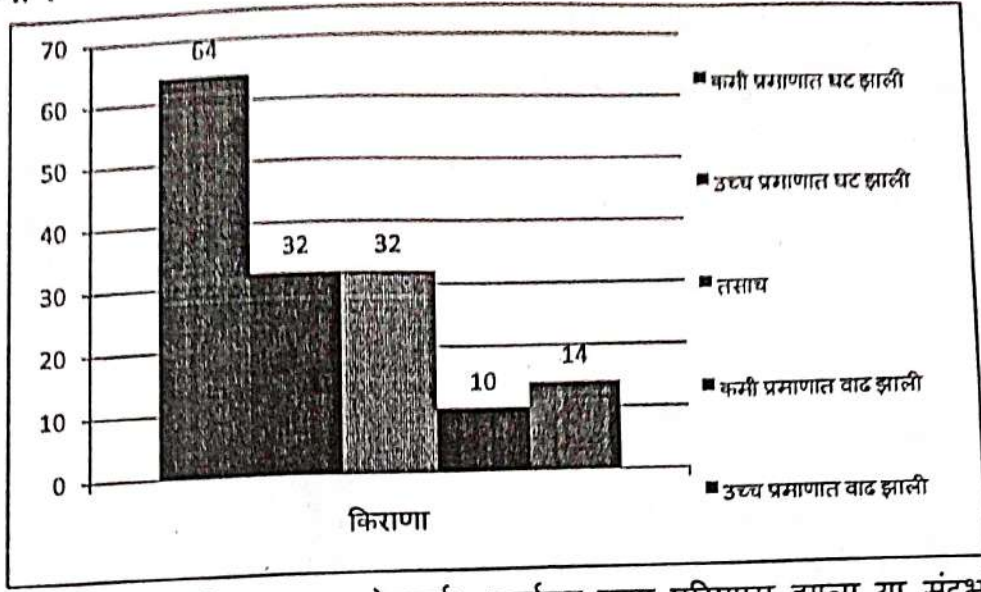
1. अन्न आणि भाजीपाला :

या लॉकडाऊनच्या काळात अन्न आणि भाजीपाला यावर होणार्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यांपैकी 72 उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 30 उत्तरदात्यांच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 26 उत्तरदात्यानी काहीच बदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 8 उत्तरदात्यांच्या मते

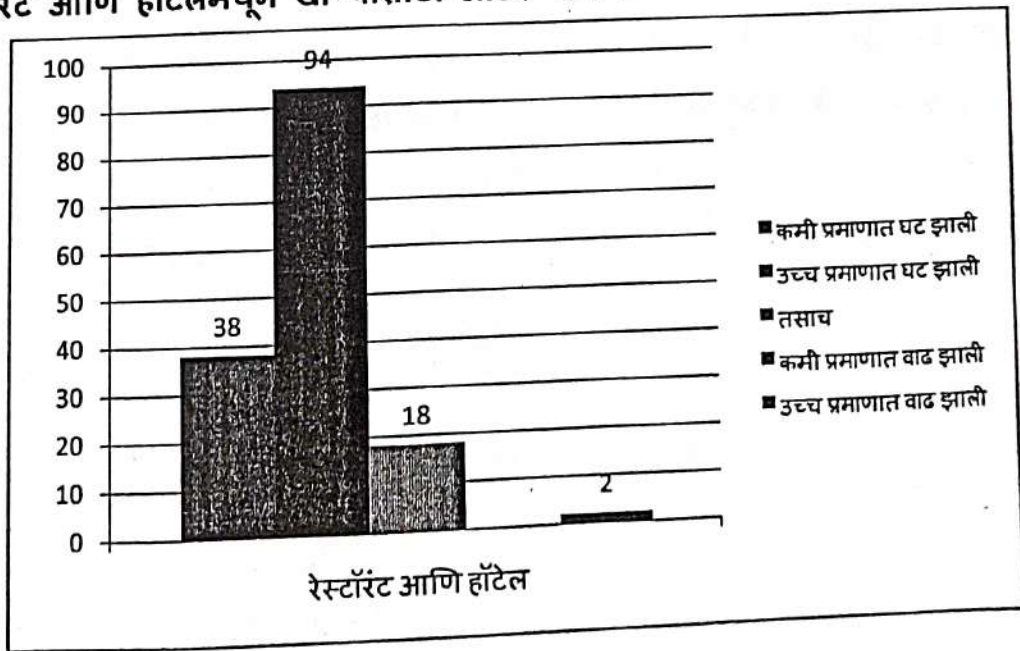
खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 16 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

2. किराणा :

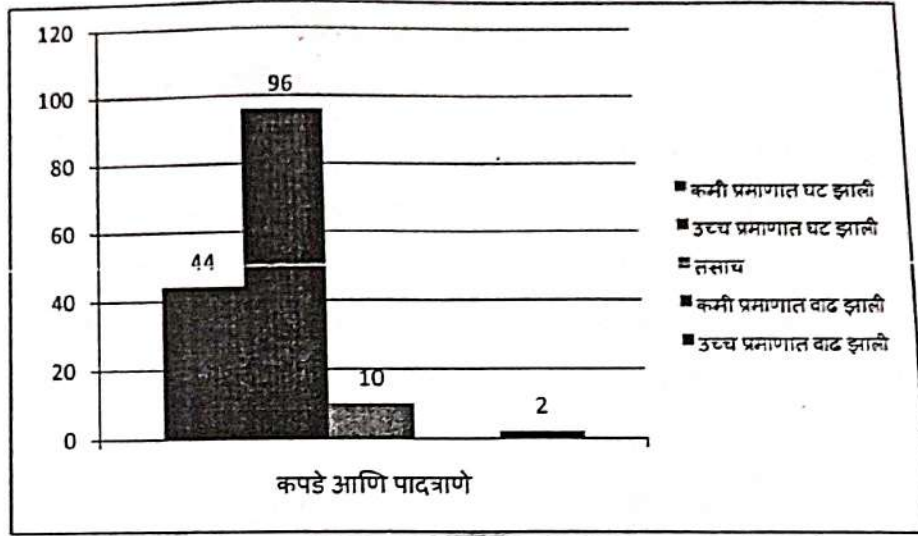
या लॉकडाऊनच्या काळात किराणा वर होणार्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यांपैकी 64 उत्तरदात्यांनी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 32 उत्तरदात्यांच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 32 उत्तरदात्यांनी काहीच बदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 10 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 14 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

3. रेस्टॉरंट आणि हॉटेलमधून खाण्यासाठी ऑर्डर देणे :

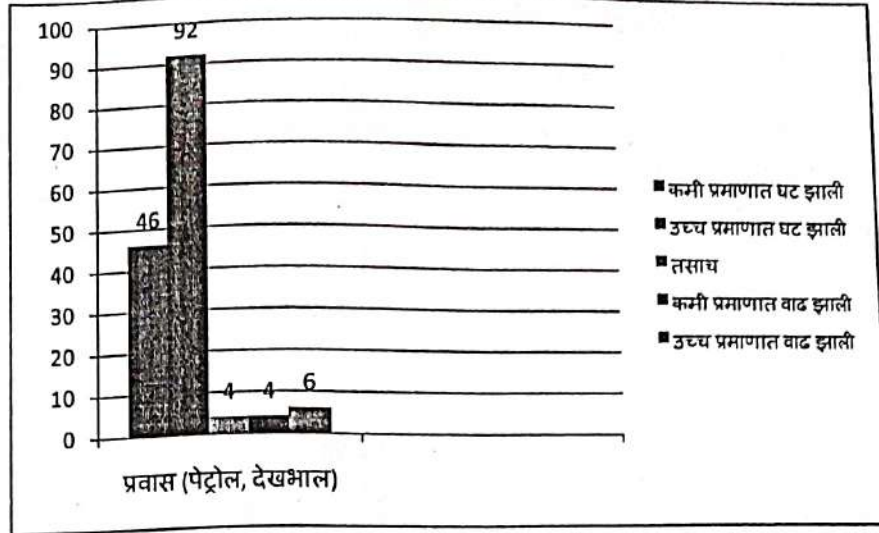
या लॉकडाऊनच्या काळात रेस्टॉरंट आणि हॉटेलमधून खाण्यासाठी होणार्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यांपैकी 38 उत्तरदात्यांनी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 94 उत्तरदात्यांच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 18 उत्तरदात्यांनी काहीच बदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 0 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 02 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

4. कपडे आणि पादत्राणे :

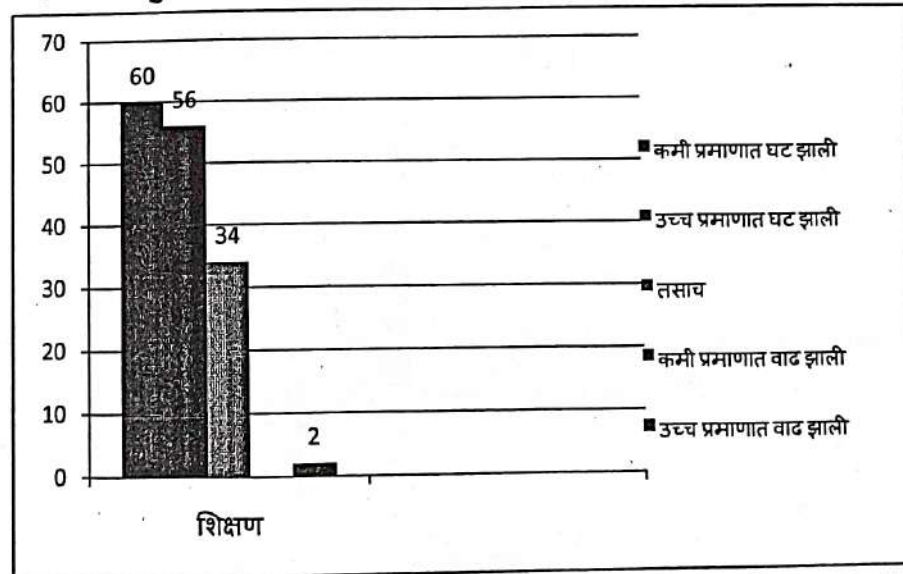
या लॉकडाऊनच्या काळात कपडे आणि पादत्राणे यावर होणार्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यांपैकी 44 उत्तरदात्यांनी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 96 उत्तरदात्यांच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 10 उत्तरदात्यांनी काहीच झाला होणार नाही असे म्हटले आहे. 0 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ आणि 02 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

5. प्रवास (पेट्रोल, देखभाल) :

या लॉकडाऊनच्या काळात प्रवासा वर होणार्या) खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यांपैकी 46 उत्तरदात्यांनी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 92 उत्तरदात्यांच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 04 उत्तरदात्यांनी काहीच बदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 04 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 06 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

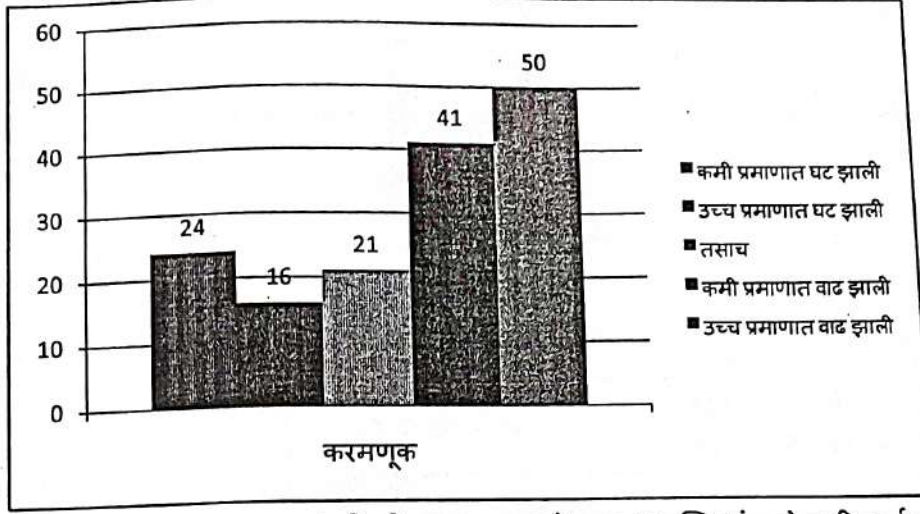
6. शिक्षण (शिक्षण शुल्क व संबंधित खर्च) :

या लॉकडाऊनच्या काळात शिक्षण (शिक्षण शुल्क व संबंधित खर्च) यावर होणार्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यांपैकी 60 उत्तरदात्यांनी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 56 उत्तरदात्यांच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 34 उत्तरदात्यांनी काहीच बदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 0

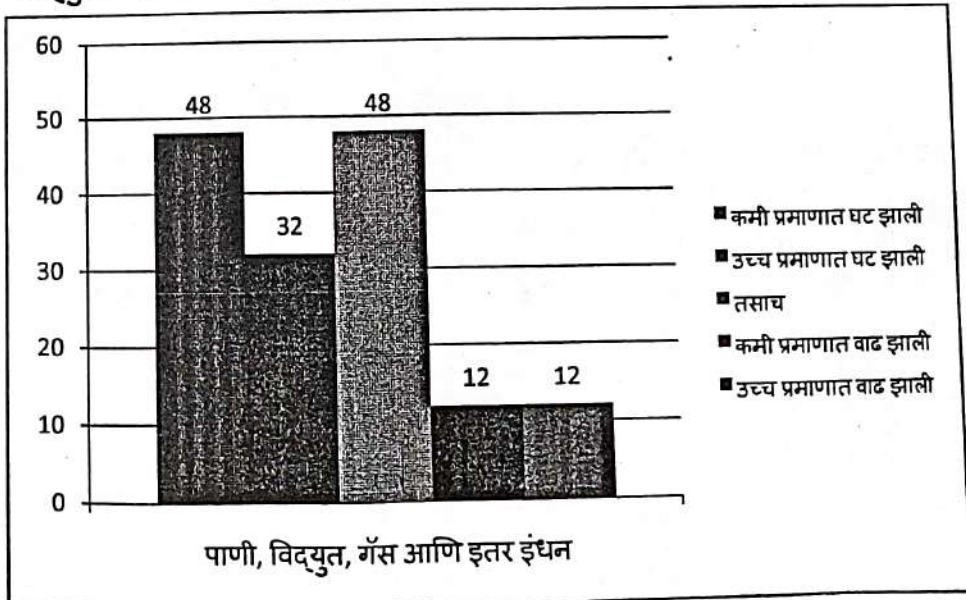
उत्तरदात्याच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ आणि 02 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

7. करमणूक (टीव्ही, मोबाइल आणि इंटरनेट रिचार्ज बिले) :

या लॉकडाऊनच्या काळात करमणूक (टीव्ही , मोबाइल आणि इंटरनेट रीचार्ज बिले) या वर होणार्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यांपैकी 24 उत्तरदात्यांनी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 16 उत्तरदात्यांच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 21 उत्तरदात्यांनी काहीच बदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 41 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 50 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

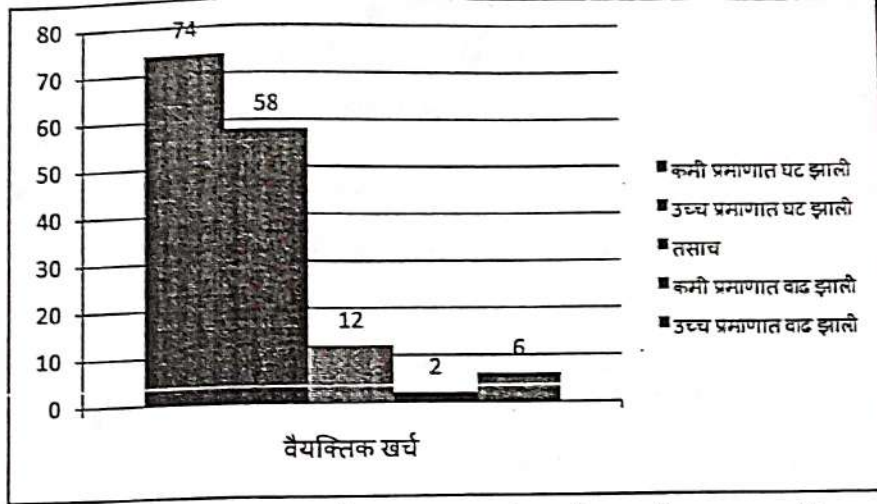
8. पाणी, विद्युत, गॅस आणि इतर इंधन :

या लॉकडाऊनच्या काळात पाणी , विद्युत, गॅस आणि इतर इंधन यावर होणार्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यांपैकी 48

उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 32 उत्तरदात्यांच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 48 उत्तरदात्यांनी काहीच बदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 12 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 12 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

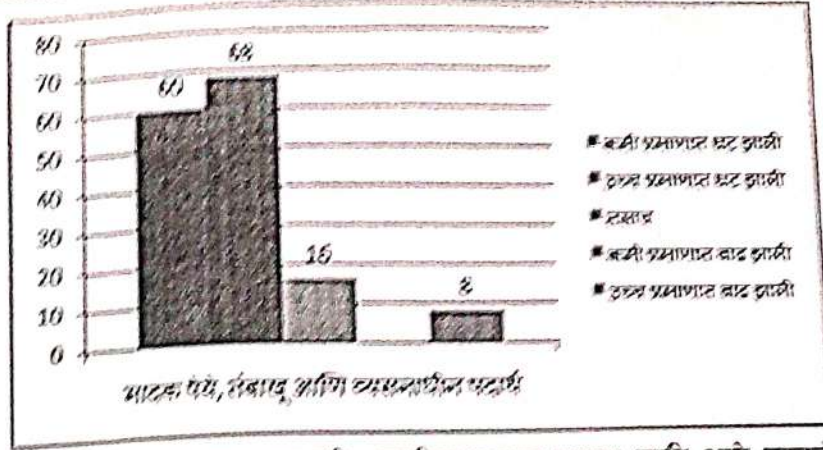
9. वैयक्तिक खर्च :

या लॉकडाऊनच्या काळात वैयक्तिक खर्चा वर होणार्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यांपैकी 74 उत्तरदात्यांनी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 58 उत्तरदात्यांच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 12 उत्तरदात्यांनी काहीच बदल होणार नाही असे म्हटले आहे. 02 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 06 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

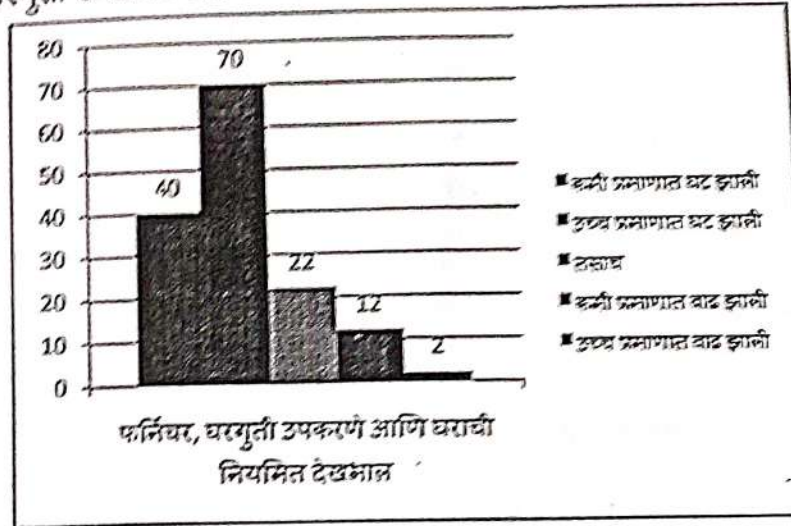
10. मादक पेये, तंबाखू आणि व्यसनाधीन पदार्थ :

या लॉकडाऊनच्या काळात मादक पेये, तंबाखू आणि व्यसनाधीन पदार्थ या वर होणार्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यांपैकी 60 उत्तरदात्यांनी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 68 उत्तरदात्यांच्या मते उच्च

प्रमाणात खर्चात घट झाली. 16 उत्तरदात्यांनी काहीच बदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 0 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ आणि 08 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

11. फर्निचर, घरगुती उपकरणे आणि घराची नियमित देखभाल :

या लॉकडाऊनच्या काळात फर्निचर, घरगुती उपकरणे आणि घराची नियमित देखभाल खर्च होणार्या. खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यांपैकी 40 उत्तरदात्यांनी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 70 उत्तरदात्यांच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 22 उत्तरदात्यांनी काहीच बदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 12 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 02 उत्तरदात्यांच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

निष्कर्ष :

- लॉकडाऊनच्या काळात अन्न आणि भाजीपाला व किराणा यावर होणार्या खर्चात घट कमी प्रमाणात झाली आहे.
- लॉकडाऊनच्या काळात रेस्टॉरंट आणि हॉटेलमधून खाण्यासाठी ऑर्डरवर होणार्या खर्चात आणि कपडे आणि पादत्राणे यावर होणार्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात घट झाली आहे.
- लॉकडाऊनच्या काळात प्रवास (पेट्रोल, देखभाल) आणि मादक पेये, तंबाखू आणि व्यसनाधीन पदार्थ तसेच फर्निचर, घरगुती उपकरणे आणि घराची नियमित देखभाल या सर्व बाबींवर होणार्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात घट झाली आहे.
- लॉकडाऊनच्या काळात शिक्षण (शिक्षण शुल्क व संबंधित खर्च) व वैयक्तिक खर्च यावर होणार्या खर्चात घट कमी प्रमाणात झाली आहे.
- लॉकडाऊनच्या काळात करमणूक (टीव्ही, मोबाइल आणि इंटरनेट रिचार्ज बिले) यावर होणार्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात वाढ झाली आहे.

संदर्भ सूची :

1. डॉ. झामरे, जी., एन., (2008), भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र , (चवथी आवृत्ती), पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपुर.
2. डॉ. झामरे, जी., एन., (2007), सूक्ष्म अर्थशास्त्रीय विश्लेषण , (प्रथम आवृत्ती), पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपुर.
3. प्रा. जिभकाटे, बी. एल. , (2015), सूक्ष्म अर्थशास्त्राचे सिध्दांत- I, (प्रथम आवृत्ती) विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, नागपुर.
4. डॉ. आगलावे, प्रदीप., (2020), सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे , (सातवी आवृत्ती), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
5. विविध वर्तमान पत्रे
6. त्रिनिध मासिके

“भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा लॉकडाऊनचा परिणाम” यावर एक सर्वेक्षण

प्रा.संदीप डी. चव्हाण
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा
sdchavhan@gmail.com

प्रस्तावना:

अमेरिका आर्थिकदृष्ट्या महाशक्ति तर चीन निर्यात करणारी महासत्ता अशा दोन महाशक्ति दरम्यान व्यापारयुद्धामुळे जागतिक मंदी निर्माण झाली होती. यातच नोव्हेंबरच्या शेवटच्या दिवसांमध्ये कोरोना वायरसचा चिनमध्ये झालेला शिरकाव झाल्यामुळे मंदीत आणखीन भर पडली व याचा जागतिक अर्थव्यवस्था व बाजारपेठेला मोठा धोका निर्माण झाला. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अंदाजानुसार गेल्या डिसेंबरमध्ये चीन मधील वुहान शहरात पहिल्यांदा आढळलेल्या या विषाणुमुळे जगभरात 70 लाखांपेक्षाही जास्त लोक कोरोनाबाधित झालेले आहे.

या कोरोना विषाणुच्या संक्रमनामुळे जगातील अनेक देशांनी "लॉकडाऊन" निवडून कोट्यावधींच्या हालचालींना प्रतिबंधित केले आहे. व्यावसायिक कामकाज निलंबित केले. हा विषाणु इतक्या वेगाने सर्वत्र पसरत आहे की त्यामुळे अमेरिका सारख्या विकसित व सामर्थ्यशाली देशही नतमस्तक झालेले आहे. याचाच परिणाम म्हणून जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या बाजारपेठा थरथर कापू लागलेल्या आहेत. विश्लेषकांच्या मतानुसार, एप्रिल ते जून या तिमाहीत (2020-21) प्रचंड कपात दिसून येईल असा अंदाज होता व पुन्हा त्यात कोरोना वायरसच्या प्रादुर्भावामुळे आणखी कपात होण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही.

लॉकडाऊन पुढेही सुरु राहिल्यास कोरोनामुळे नाही तर उपासमारीने भारतात जास्त मृत्यू होतील. लॉकडाऊन मुळे काही प्रमाणात जीवित हानि टळली असली तरी एन. आर. नारायण मूर्ति यांचे मत भारताला निश्चितच लागू पडेल.

भारतात जवळजवळ 45 दिवसांचा लॉकडाऊन करण्यात आला परंतु त्यामुळे बऱ्याच मजूर, श्रमिक, वेतनधारी, शेतकरी यांना आपला रोजगार गमवावालागला. परिणामी आपल्या प्राथमिक गरजा कशा पूर्ण कराव्या? हा प्रश्न निर्माण होत आहे. उत्पन्नच नसेल तर गरीबीत आणखी भर पडून गरीबीचे उच्चाटन करण्यास समस्या निर्माण होईल. भारत हा एक कृषिप्रधान देश असून इथे श्रमिक व मजूरांची संख्या जास्त आहे. परन्तु सर्व क्षेत्रातील लॉकडाऊन मुळे मोठ्या प्रमाणावर समस्या निर्माण होऊन देशातील शांतता व अखंडता यावर विपरीत परिणाम होवू शकतो.

कोणताही देश ह्या कचाट्यातून सुटलेला नाही. याचाच परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवरही मोठ्या प्रमाणावर झालेला दिसून येतो व या जागतिक महामंदीची झळ भारतालाही पोहोचलेली आहे. कोरोना वायरसच्या प्रादुर्भावामुळे अर्थव्यवस्था ठप्प होण्याच्या मार्गावर आहे. मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 24 मार्च 2020 पासून देशभरात लॉकडाऊनची घोषणा केली होती. ज्यामुळे कोरोनाचा संसर्ग टाळता येईल परन्तु लॉकडाऊनमुळे निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीला सावरता येईल का असे प्रश्नचिन्ह निर्माण होते.

या संसर्गजन्य रोगामुळे भारतात बेरोजगारीच्या प्रमाणात वाढ, शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला बाजारपेठा उपलब्ध न झाल्यामुळे मालाची मोठ्या प्रमाणावर नासाडी, वाहतूक व दळणवळणाची साधने बंद केल्याने औद्योगिक क्षेत्र डबघाईस आले आहे, बऱ्याचशा उद्योगांना सील करण्यात आलेले आहे, व सेवाक्षेत्रहि विस्कळीत झाले आहे. या सर्वांचा परिणाम म्हणून सरकारला मिळणारा महसूल, उत्पन्नाची साधने यांत कपात झाली आहे. तसेच जागतिक व्यापार संघटनेच्या अंदाजानुसार जागतिक व्यापार हा 13

ते 32 टक्के घटेलअसा अंदाज व्यक्त केल्याने भारताला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागेल.कारण भारत हा प्रचंड लोकसंख्या असलेला देश असून गरीबी, अन्नधान्याचा तुटवडा, इ. समस्या इथे दिसून येतात.

मी "भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा लॉकडाऊनचा परिणाम"यावर एक सर्वेक्षण केले. विविध लोकांकडून प्रश्नावलीच्या साहाय्याने भारत सरकारने कोरोना विषाणूला प्रतिबंध घालण्यासाठी जे उपाय केले त्यात लॉकडाऊन हा महत्वाचा उपाय आहे. त्याचा अर्थव्यवस्थेवर संभाव्य परिणाम काय होईल या संदर्भात त्यांची मते जाणून घेतली. हा सर्वेक्षण 27 ते 29 एप्रिल 2020 च्या दरम्यान करण्यात आले.

कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव कायम राहत असेल तर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर निश्चित प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता आहे. या परिणामामाला टाळण्यासाठी भारत सरकारने 24 मार्च 2020 पासून संपूर्ण देशात लॉकडाऊन ची घोषणा केली. या स्थितीत सर्वच व्यवहार ठप्प झाल्याने त्याचा अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम होईलका?हेच जाणून घेणे या सर्वेक्षणाचे उद्देश आहे.

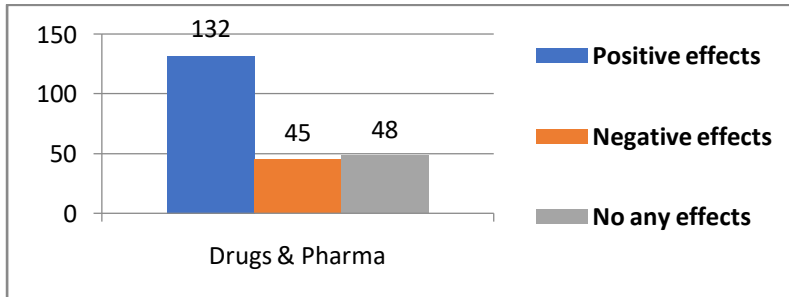
सर्वेक्षणात लॉकडाऊनचा उद्योगावर, वस्तूच्या किमतीवर, महागाईवर, बेरोजगारीवर, आयात-निर्यातीवर, कृषी, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर आणि आर्थिक विकासावर काय परिणाम झाला यांचा अभ्यास करण्यात आला.

या सर्वेक्षणासाठी 225 उत्तरदात्यानी आपला प्रतिसाद दिला. या प्रतिसादाच्या आधारे प्रतिसादाचा सारांश खालील प्रमाणे:

1. लॉकडाऊन चा देशातील उद्योगावर कसा परिणाम होईल?

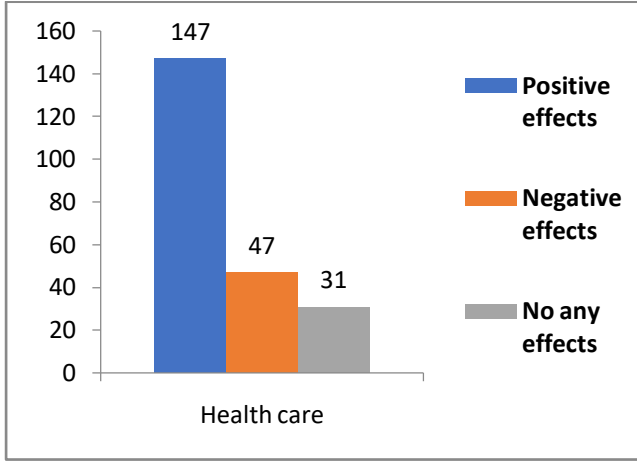
वरील सर्वेक्षणामुळे असे दिसून येते की, लॉकडाऊनचा देशांतर्गत उद्योगावर जसे औषधी आणि फार्मा, आरोग्यसेवा, FMCG, उत्पादित वस्तू, IT, रसायनिक वस्तू, ग्राहकोपयोगी वस्तू, कापड, तेल व नैसर्गिक वायु, विमान, रेल्वे आणि बससेवा, इलेक्ट्रॉनिक्स, पायाभूत सुविधा, अन्न व पेये इत्यादीवर कसा परिणाम होईल? या संदर्भात 225 उत्तरदात्याना प्रश्न विचारले असता त्यांच्या मते, औषधी आणि फार्मा व आरोग्यसेवा उद्योग सोडता बाकी सर्व उद्योगावर लॉकडाऊन विपरीत परिणाम होईल.

1.1. औषधी आणि फार्मा :

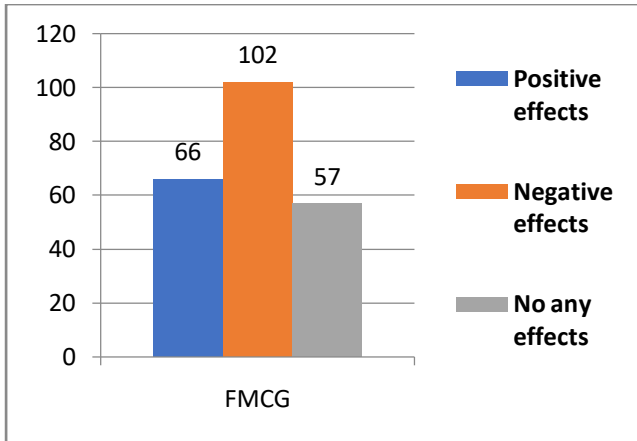
औषधी आणि फार्मा या उद्योगावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात प्रश्न विचारला असता 225 उत्तरदात्यापैकी 132 (58.67%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम होईल आणि 45 (20%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम होईल तर 48 (21.33%) उत्तरदात्यानी कोणताही परिणाम नाही असे मत व्यक्त केले.

1.2. आरोग्यसेवा :

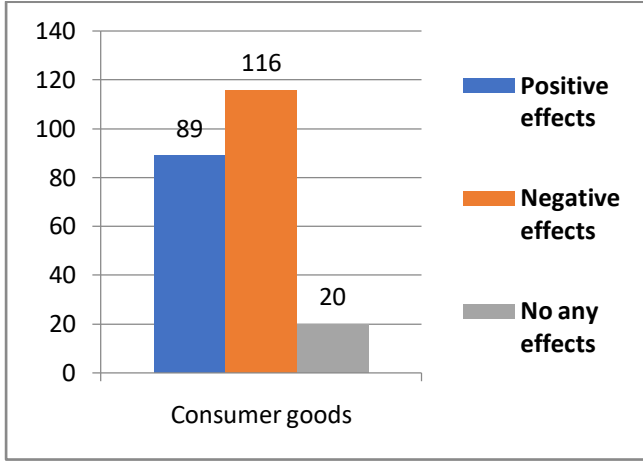
225 उत्तरदात्यापैकी 147 (65.33%) उत्तरदात्यांच्या मते आरोग्यसेवा उद्योगावर सकारात्मक परिणाम होईल आणि 47 (20.89%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम तर 31 (13.78%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही असे मत मांडले आहे.

1.3. FMCG:

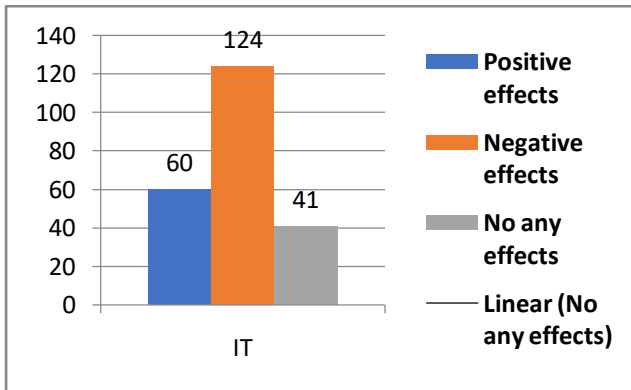
वेगवान उपभोक्ता वस्तू उद्योगावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात प्रश्न 225 उत्तरदात्यांना विचारले असता 102 (45.33%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम होईल, 66 (29.33%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम आणि 57 (25.33%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही असे मत व्यक्त केले आहे. एकूणच या उद्योगावर नकारात्मक परिणाम होईल अशा निकर्ष निघतो.

1.4. ग्राहकोपयोगी वस्तु:

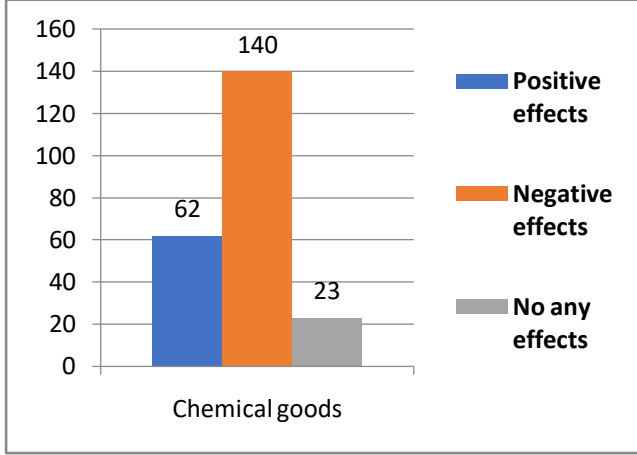
या वस्तूच्या उद्योगावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात 225 उत्तरदात्यांपैकी 116 (51.56%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम, 89 (39.55%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम आणि 20 (8.89%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होत नाही असे मत मांडले आहे.

1.5. आयटी:

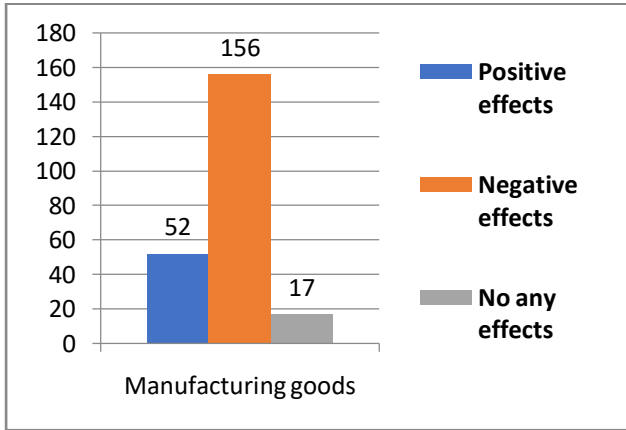
लॉकडाऊनचा माहिती व तंत्रज्ञान या उद्योगावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात 225 उत्तरदात्यांकडून माहिती गोळा केली असता 124 (55.11%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम, 60 (26.67%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम आणि 41 (18.22%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही.

1.6. रसायनिक वस्तु:

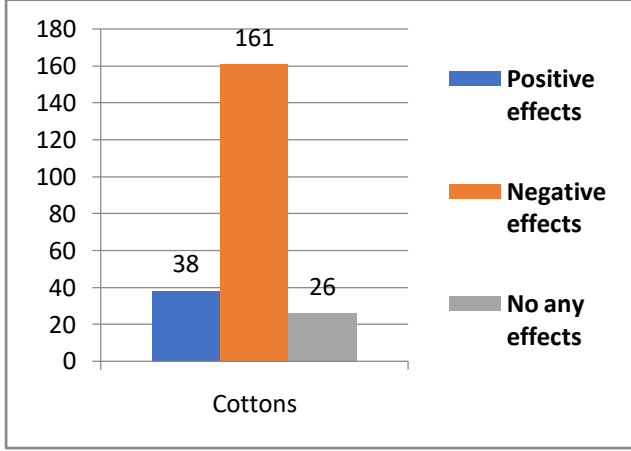
रसायनिक वस्तु या उद्योगावर कसा परिणाम होईल अशा प्रश्न विचारला असता 140 (66.22%) उत्तरदात्यानी नकारात्मक परिणाम होईल असे म्हटले आहे, 62 (27.65%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम होईल आणि 23 (10.22%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही.

1.7. उत्पादित वस्तु:

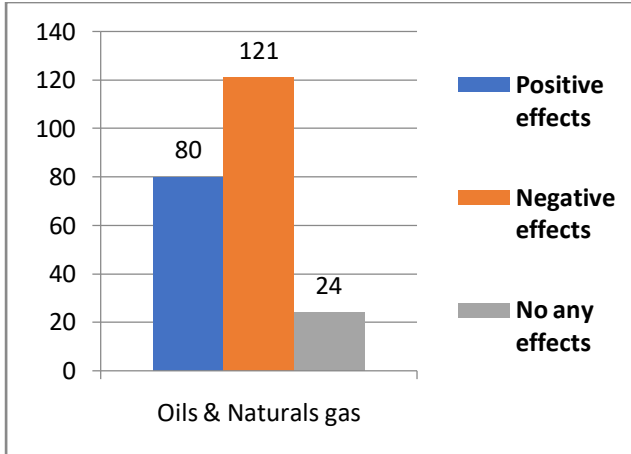
225 उत्तरदात्यांपैकी 156 (69.33%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम, 52 (23.11%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम आणि 17 (7.56%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होत नाही असे म्हटले आहे. एकूणच या उद्योगावर नकारात्मक परिणाम होईल असे दिसून येते.

1.8. कापड :

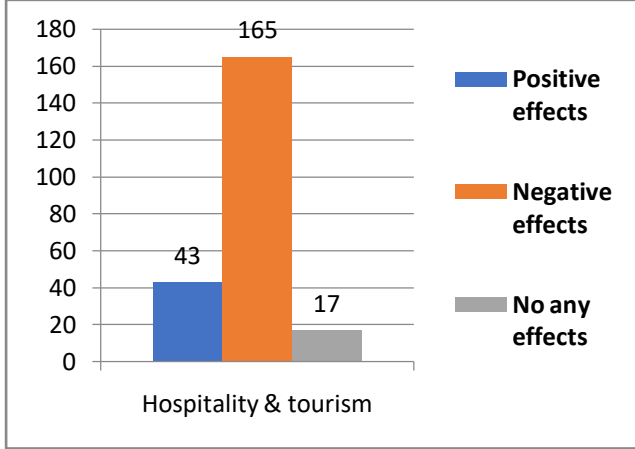
कापड उद्योगावर लॉकडाऊनचा कसा परिणाम होईल अशा प्रश्न विचारला असता 225 उत्तरदात्यांपैकी 161 (71.56%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम होईल, 38 (16.89%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम आणि 26 (11.55%) कोणताही परिणाम होणार नाही असे मत मांडले आहे.

1.9. तेल आणि नैसर्गिक वायु :

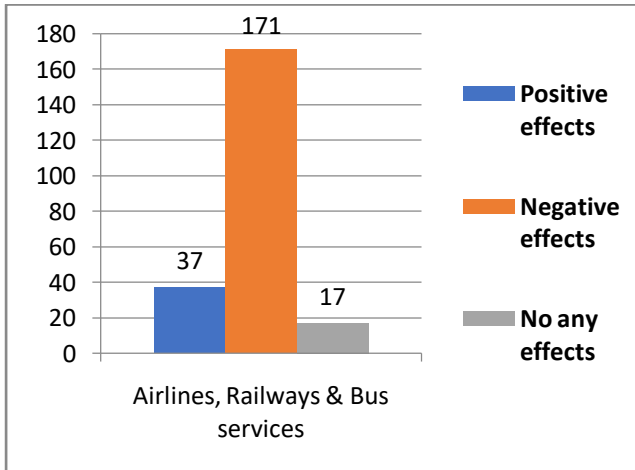
या उद्योगावर लॉकडाऊनचा कसा परिणाम झाला या संदर्भात 255 उत्तरदात्यांना प्रश्न विचारले असता त्यापैकी 121 (53.78%) उत्तरदात्यांनी नकारात्मक परिणाम, 80 (35.56%) उत्तरदात्यांनी सकारात्मक परिणाम आणि 24 (10.66%) उत्तरदात्यांनी कोणताही परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

1.10. आतिथ्य व पर्यटन :

आतिथ्य व पर्यटन यावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात 225 उत्तरदात्यांपैकी 165 (73.33%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम, 43 (19.11%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम आणि 17 (7.56%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही एकूणच यावरही नकारात्मक परिणाम होईल असे दिसून येते.

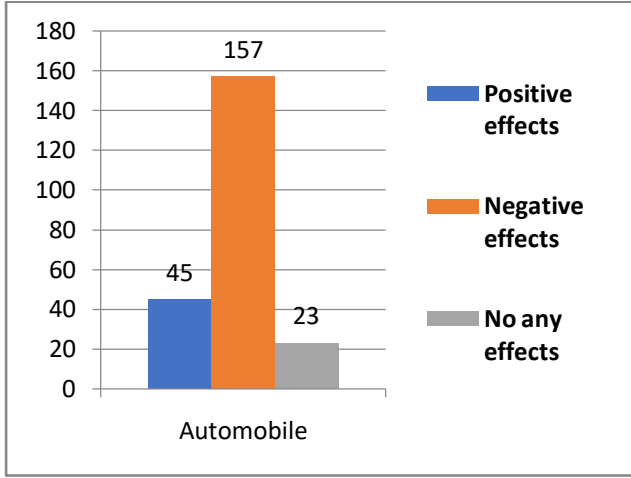
1.11. विमान,रेल्वेआणिबससेवा:

यावर 225 उत्तरदात्यांपैकी 171 (76%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम होईल, 37 (16.44%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम होईल तर 17 (7.56%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार असे दिसून आले.

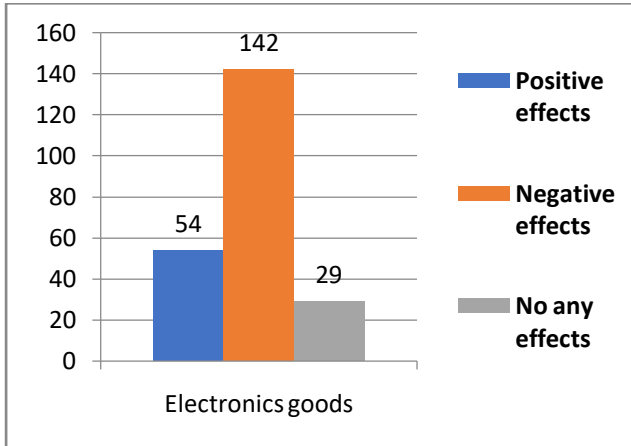

1.12. ऑटोमोबाईल :

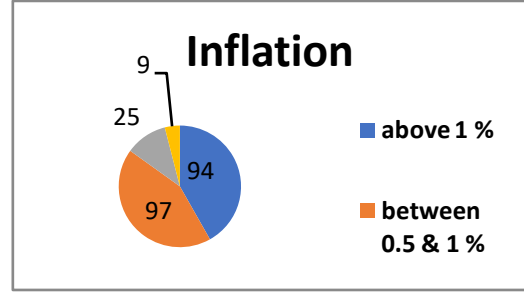
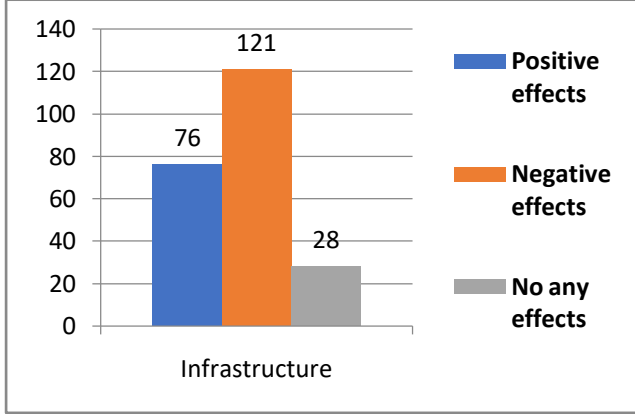
225 उत्तरदात्यापैकी 157 (69.78%) उत्तरदात्यांनी नकारात्मक परिणाम होईल असे म्हटले आहे आणि 45 (20%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम तर 23 (10.22%) कोणताही परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

1.13. इलेक्ट्रॉनिक वस्तू :

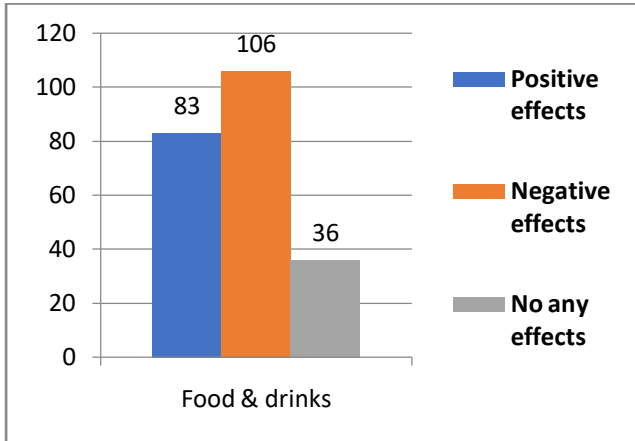
इलेक्ट्रॉनिक वस्तू या उद्योगावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात 225 उत्तरदात्यापैकी 142 (63.11%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम, 54 (24%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम तर 29 उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही असे मत मांडले आहे.

1.14. पायाभूत सेवा :

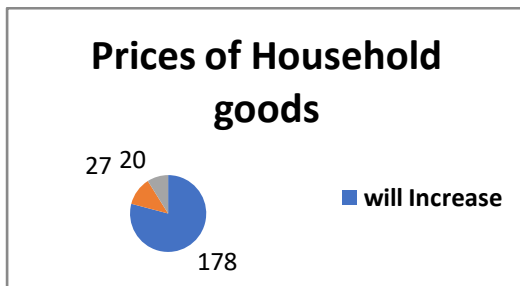
यावर कसा परिणाम होईल असा प्रश्न विचारले असता 121(53.78%)उत्तरदात्यांनी नकारात्मक परिणाम होईल असे म्हटले आहे. 76 (33.78%) उत्तरदात्यांनी सकारात्मक परिणाम आणि 28 (12.44%) उत्तरदात्यांनी कोणताही परिणाम होणार नाही असे मत मांडले आहे.

1.15. अन्न आणि पेये :

225 उत्तरदात्यांपैकी 106 (47.11%) उत्तरदात्यांनी अन्न आणि पेये उद्योगावर नकारात्मक परिणाम होईल असे म्हटले आहे. 83 (36.89%) उत्तरदात्यांनी सकारात्मक परिणाम आणि 36 (16%) उत्तरदात्यांनी कोणताही परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

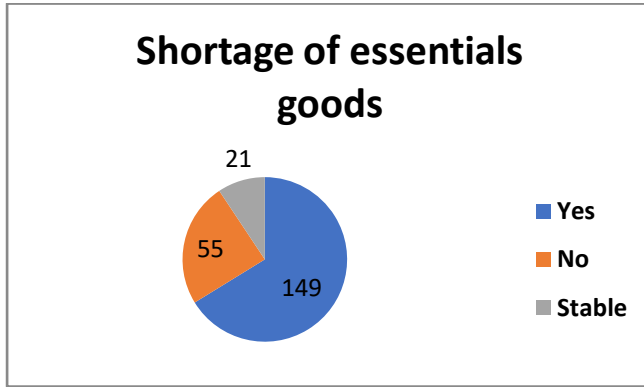
2. लॉकडाऊननंतर पुढील सहा महिन्यात घरगुती वस्तूच्या किमतीवर काय परिणाम होईल?

लॉकडाऊननंतर पुढील सहा महिन्यात घरगुती वस्तूच्या किमतीवर काय परिणाम होईल अशा प्रश्न 225 उत्तरदात्यांना विचारले असता त्यापैकी 178 (79.1%) उत्तरदात्यांनी घरगुती वस्तूच्या किमतीत वाढ होईल असे म्हटले आहे आणि 27 (12%) उत्तरदात्यांच्या मते वस्तूच्या किमतीत घट होईल तर 20 उत्तरदात्यांच्या मते वस्तूची किमत स्थिर राहिल असे म्हटले आहे.

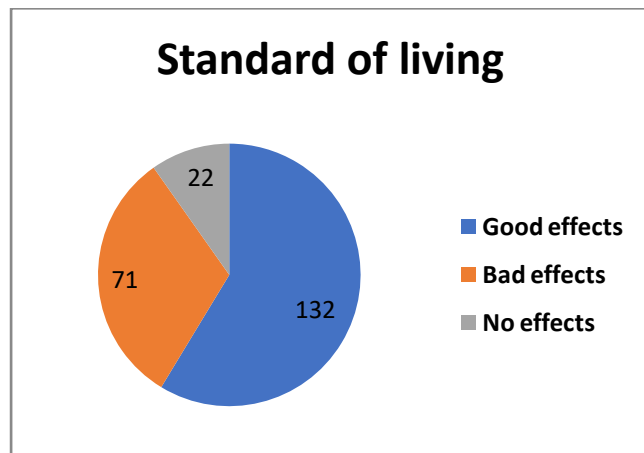
लॉकडाऊनच देशांतर्गत (किरकोळ / घाऊक) महंगाईवर कसा परिणाम होईल? असा प्रश्न विचारल्यावर 225 उत्तरदात्यांपैकी 94 (41.8%) उत्तरदात्यांच्या मते, महंगाई 1% च्यावर जाईल तर 97 (43.1%) उत्तरदात्यांच्या मते, महंगाई 0.5 ते 1% च्यावर जाईल म्हणजे महंगाईत वाढ होईल असे निर्देशात दिसून आले.

3. लॉकडाऊनमुळे जीवनाश्यक वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होईल का?

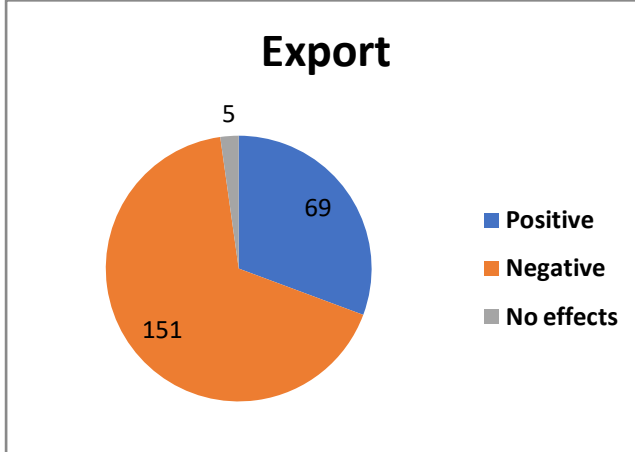
लॉकडाऊनमुळे जीवनाश्यक वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होईल का? असा प्रश्न विचारले असता 225 उत्तरदात्यांपैकी 149 (66.2%) उत्तरदात्यांच्या मते, वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होईल आणि 55 उत्तरदात्यांच्या मते, जीवनाश्यक वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होणार नाही तर 21 उत्तरदात्यांच्या मते, कोणताही बदल होणार नाही.

4. लॉकडाऊनचा व्यक्तीच्या राहणीमानावर कसा परिणाम होईल?

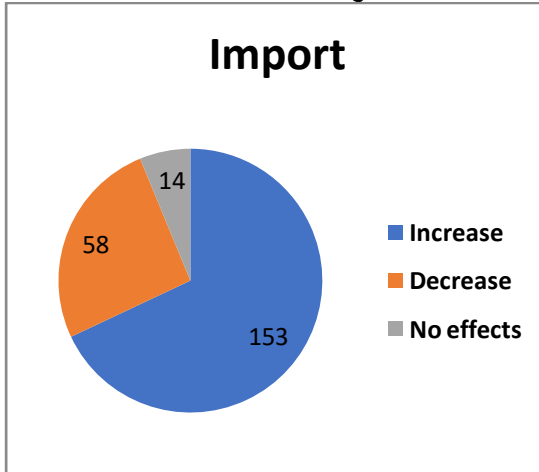
असा प्रश्न विचारल्यास 225 उत्तरदात्यांपैकी 132 (58.7%) उत्तरदात्यांनी वाईट परिणाम होईल असे म्हटले आहे. 71 उत्तरदात्यांनी चांगला परिणाम होईल असे म्हटले आहे तर 22 उत्तरदात्यांनी कोणताही परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

5. 2020-21 मध्ये 2019-20 च्या तुलनेत भारताच्या निर्यातीवर लॉकडाऊनचा कसा परिणाम होईल?

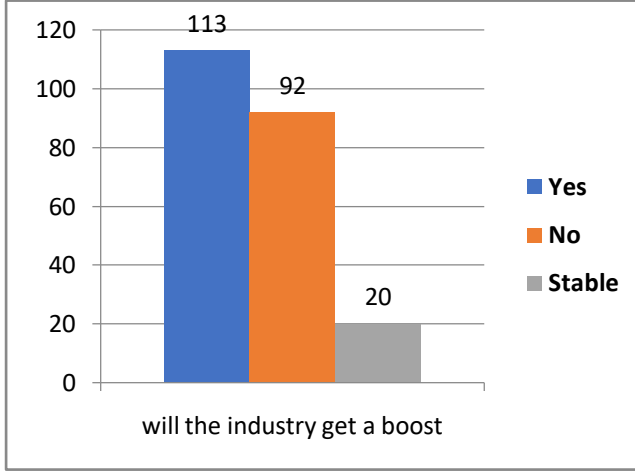
यासंदर्भात प्रश्न विचारले असता 151 (67.1%) उत्तरदात्यांनी नकारात्मक परिणाम होईल असे म्हटले आहे आणि 69 उत्तरदात्यांनी सकारात्मक तर 5 उत्तरदात्यांनी काहीच परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

6. 2020-21 मध्ये 2019-20 च्या तुलनेत भारताच्या आयातीवर लॉकडाऊनचा कसा परिणाम होईल?

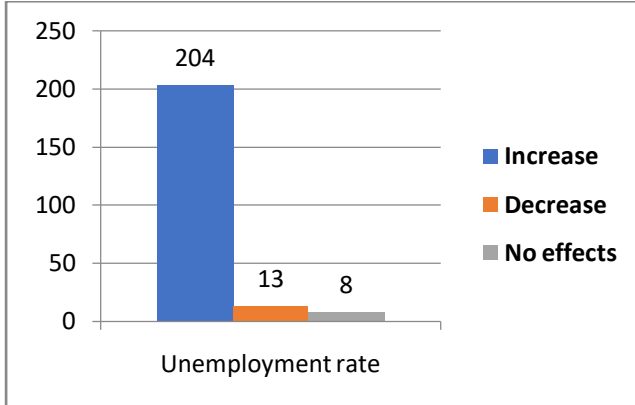
यासंदर्भात प्रश्न विचारले असता 225 उत्तरदात्यांपैकी 153 (68%) उत्तरदात्यांनी आयातीत वाढ होईल असे म्हटले आहे. 58 उत्तरदात्यांनी आयातीत घट होईल तर 14 लोकांनी आयातीत काहीच परिणाम होणार असे म्हटले आहे.

7. लॉकडाऊनमुळे देशांतर्गत उद्योगांना आयात प्रतिस्थापणामुळे किंवा निर्यात प्रोत्साहनाशिवाय चालना मिळेल का?

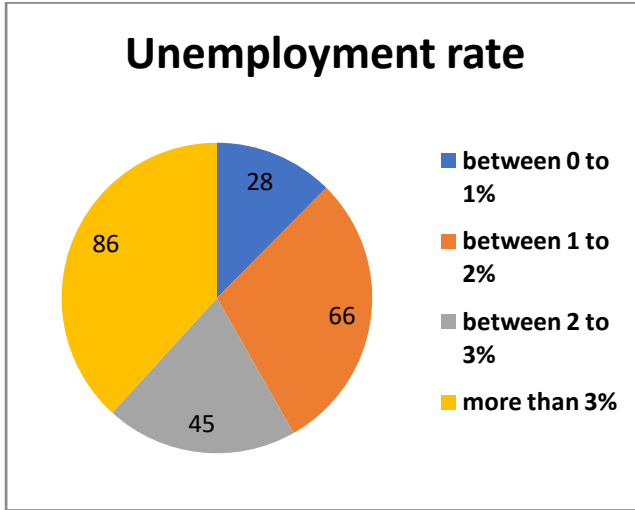

लॉकडाऊनमुळे देशांतर्गत उद्योगांना आयात प्रतिस्थापणामुळे किंवा निर्यात प्रोत्साहनाशिवाय चालना मिळेल का? असा प्रश्न विचारलं असता 113 (50.2) उत्तरदात्यांनी उद्योगांना चालना मिळेल असे म्हटले आहे तर 92 लोकांनी चालना मिळणार नाही असे मत व्यक्त केले तर 20 लोकांनी कोणतेही मत व्यक्त केले नाही.

8. लॉकडाऊनच्या दरम्यान वास्तविक बेरोजगारीच्या तुलनेत संभाव्य बेरोजगारीचा दर वाढेल का?

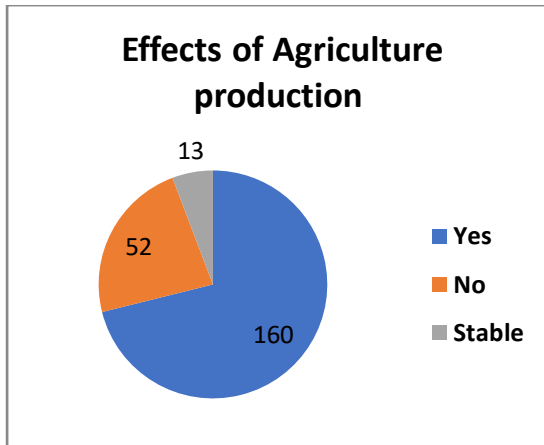
लॉकडाऊनच्या दरम्यान वास्तविक बेरोजगारीच्या तुलनेत संभाव्य बेरोजगारीचा दर वाढेल किंवा नाही याबाबत 225 उत्तरदात्यांकडून माहिती गोळा केली त्यापैकी 204 (90.7%) उत्तरदात्यांनी बेरोजगारीच्या दरात वाढ होईल असे म्हटले आहे. 13 उत्तरदात्यांच्या मते बेरोजगारीच्या दरात वाढ होणार नाही आणि 8 उत्तरदात्यांच्या मते बेरोजगारीचा दर स्थिर राहिल असे म्हटले आहे.

जर बेरोजगारीच्या प्रमाण वाढत असेल तर (7.5%) पेक्षा किती टक्क्याने वाढेल असा प्रश्न विचारला असता 225 उत्तरदात्यांपैकी 86 (38.2%) उत्तरदात्यांच्या मते बेरोजगारीचा दर 3 टक्क्यांहून जास्त वाढेल, 66 (29.3%) उत्तरदात्यांच्या मते बेरोजगारीचा दर 1 ते 2% दरम्यान वाढेल, 45 उत्तरदात्यांच्या मते 2 ते 3% दरम्यान बेरोजगारीच्या दरात वाढ होईल आणि 28 लोकांनी 0 ते 1% दरम्यान बेरोजगारीचा दर वाढेल असे म्हटले आहे. याचा अर्थ बेरोजगारीत निश्चित वाढ होईल.

9. लॉकडाऊनच कृषि उत्पादनावर विपरीत परिणाम होईल का?

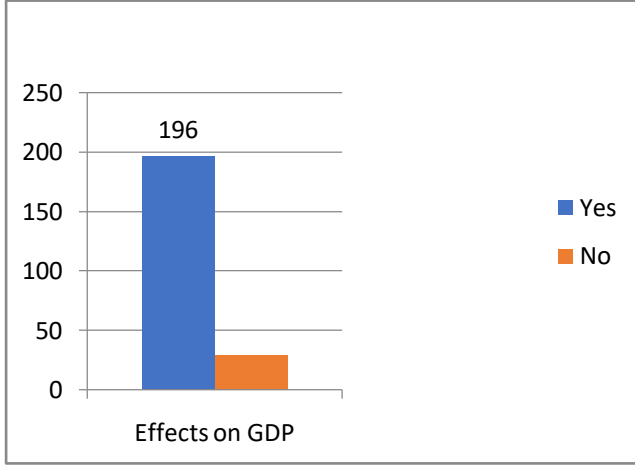
लॉकडाऊनच कृषि उत्पन्नावर विपरीत परिणाम होईल का? या संदर्भात 225 उत्तरदात्यांकडून माहिती गोळा केली असता असे दिसून आले की, 160 (71.1%) उत्तरदात्यांनी कृषि उत्पादनावर विपरीत परिणाम होईल असे म्हटले आहे. 52 उत्तरदात्यांच्या मते कृषि उत्पादनावर विपरीत परिणाम होणार नाही तर 13 लोकांनी कृषि उत्पादनावर कोणताही परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

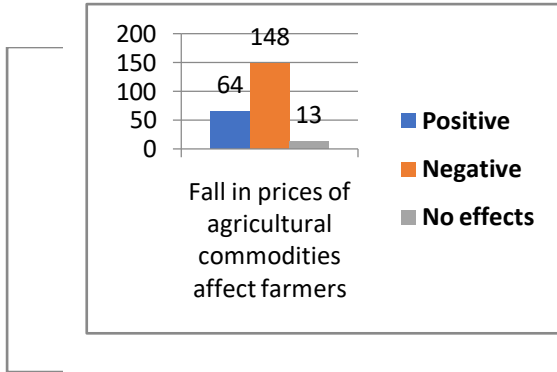
10. कृषि वस्तूच्या किमतीतील घसरणीच शेतकरी वर्गावर कसा परिणाम होईल?

या संदर्भात प्रश्न विचारले असता असे दिसून आले की, 225 उत्तरदात्यांपैकी 148 (65.8%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम होईल, 64 उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम होईल आणि 13 उत्तरदात्यांच्या मते शेतकरी वर्गावर काहीच परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

11. 2020-21 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा संभावित विकास दर हा 2019-20 या वर्षाच्या अंदाजित GDP चा वृद्धी दर (4.5%) पेक्षा कमी होईल का?

225 उत्तरदात्यापैकी 196 (87.1%) उत्तरदात्यांच्या मते संभावित जीडीपी वृद्धी दर हा 2019-20 या वर्षाच्या अंदाजित GDP चा वृद्धी दर (4.5%) पेक्षा कमी राहिल आणि 29 उत्तरदात्यांच्या मते संभावित जीडीपी वृद्धी दर हा 2019-20 या वर्षाच्या अंदाजित GDP चा वृद्धी दर (4.5%) पेक्षा जास्त राहिल.

एकूणच लॉकडाऊनचा जीडीपी वर प्रतिकूल परिणाम दिसून येत असेल तर 4.5% पेक्षा किती प्रमाणात कमी होईल यासंदर्भात प्रश्न विचारला असता असे दिसून आले की 225 उत्तरदात्यापैकी 77 (34.2%) उत्तरदात्यांच्या मते जीडीपी मध्ये 0.5 ते 1 % दरम्यान घट होईल, 71 (31.6%) उत्तरदात्यांच्या मते जीडीपी मध्ये 1 ते 2 % दरम्यान घट होईल तर 50 उत्तरदात्यांच्या मते जीडीपी मध्ये 2 % दरम्यान पेक्षा घट होईल आणि 27 उत्तरदात्यांच्या मते जीडीपी मध्ये 0 ते 0.5 % न घट होईल.

निष्कर्ष:

- औषधी व फार्मा आणि आरोग्यसेवा हे उद्योग सोडता बाकी सर्व उद्योगावर प्रतिकूल परिणाम होईल.
- देशात घरगुती वस्तूच्या किमतीत वाढ होईल सोबत महंगाईत सुध्दा वाढ होईल.
- लॉकडाऊनमुळे जीवनावश्यक वस्तूचा तुटवडा निर्माण होईल आणि राहणीमनच्या पातळीवर सुध्दा परिणाम होईल.
- निर्यातीत घट आणि आयातीत वाढ होईल ज्यामुळे आपल्या देशाचा व्यापारशेष प्रतिकूल होईल.
- आपल्या देशात बेरोजगारीच्या दरात वाढ होईल.
- कृषि क्षेत्रावर आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर लॉकडाऊनचा प्रतिकूल परिणाम होईल.
- देशाच्या जीडीपी दरात घट होईल आणि ही घट जवळपास 1% पेक्षा जास्तीने घट होईल.

संदर्भ सूची :

1. भारतीय अर्थशास्त्र –I -प्रा. बी एल जिभकाटे, डॉ. सुधाकर शास्त्री
2. भारतीय अर्थशास्त्र –II - प्रा. बी एल जिभकाटे, डॉ. सुधाकर शास्त्री
3. सामाजिक संशोधन पद्धती – डॉ. प्रदीप आगलावे
4. लोकसत्ता वर्तमान पत्र
5. लोकमत वर्तमान पत्र
6. सकाळ वर्तनाम पत्र
7. इकनॉमिक्स टाइम्स वर्तमान पत्र
8. अन्य वर्तमान पेपर

वर्धा जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या कार्याक घनतेतील बदलाचा अभ्यास
(2001-2011)

प्रा. बुद्धघोष मधुकरराव लोहकरे

सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

budhaghosh@rediffmail.com

सारांश :-

लोकसंख्या घनतेवरून प्रती चौरस कि.मी. क्षेत्रावरील लोकसंख्येचा असणारा भार कळतो. लोकसंख्या घनतेचे विविध प्रकार आहे. त्यातील अंकगणितीय घनतेपेक्षा कार्याक घनता हा प्रकार अत्यंत महत्त्वाचा आहे. याचे कारण म्हणजे अंकगणितीय घनतेवरून प्रति व्यक्ती उपलब्ध असणाऱ्या भूमीचे क्षेत्र चौ. कि.मी. मध्ये कळते. परंतु कार्याक घनतेवरून प्रति व्यक्ती साठी किती चौ. कि.मी. लागवडी खालील जमिनीचे क्षेत्र उपलब्ध आहे हे कळते. लागवडी खालील जमिनीचे क्षेत्र अधिक असल्यास लोकांचे भरण पाषण योग्य पद्धतीने करता येते. अन्न धान्याची टंचाई भासत नाही. याऊलट हे क्षेत्र कमी असल्यास दुसऱ्या देशावर अवलंबून राहण्याची वेळ येते. भारत तर प्रचंड लोकसंख्येचा देश आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या भरणपोषणाचा अधिक दबाव भारतातील शेतीवर आहे. “भारतीय शेती मान्सूनचा जुगार आहे” असे म्हणतात. अशा स्थितीत भारतीय शेतीवर वाईट परिणाम झाल्यास त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम अन्नधान्याच्या उपलब्धतेवर पहावयास मिळतो. त्यामुळे भारतासारख्या देशाला कार्याक घनतेचा अधिक विचार करावा लागतो. प्रस्तुत संशोधनपत्रात लघुस्तरावर याच अनुषंगाने वर्धा जिल्हाच्या कार्याक घनतेतील बदलाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या संशोधनपत्रात 2001 आणि 2011 ही दोन वर्षे अभ्यासण्यासाठी निवडलेली असून लोकसंख्येच्या कार्याक घनतेतील बदलाचा अभ्यास करण्यासाठी द्वितीयक आकडेवारीचा आधार घेतला आहे. वर्धा जिल्हाच्या 2001 आणि 2011 या दोन वर्षातील कार्याक घनतेचे वितरण व वितरणातील बदल अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत संशोधनपत्रात केलेल्या अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, 2001 च्या तुलनेत 2011 च्या लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ झाल्याने वर्धा तालुक्यात कार्याक घनतेत वाढ झाली असून ही वाढ 20 टक्के पेक्षा अधिक आहे तर सगळ्यात कमी वाढ ही कारंजा तालुक्यातील असल्याचे दिसते.

प्रस्तावना :-

भारताची अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान आहे. भारतातील शेतीवर वाईट परिणाम झाल्यास त्याचा अर्थव्यवस्थेवरही नकारात्मक परिणाम पहावयास मिळतो. भारतातील बहुतांश शेती ही उदरनिर्वाहक स्वरूपाची आहे. याचे कारण म्हणजे भारतातील अधिक असलेली लोकसंख्या होय. भारतातील लोकांचे

भरणपोषण शेतीतून होण्यासाठी सखोल शेती केल्या जाते. त्याचप्रमाणे भूमीच्या जास्तीत जास्त भागाचा वापर शेतीसाठी केली जातो. वाढत्या लोकसंख्येची अन्नाची गरज भागविण्यासाठी अधिकाधिक जमिन लागवडी खाली आणावी लागत आहे. ज्या देशात भूमीचे क्षेत्र कमी आहे अशा देशात हा प्रकार महत्त्वाचा आहे. कारण कायीक घनतेवरून प्रति चौरस कि.मी. लागवडी खालील भूमीच्या क्षेत्रावर लोकसंख्येचा असणारा भार कळतो.

देशातील साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या यांचा परस्परसंबंध देशातील किंवा विशिष्ट प्रदेशातील विकासाच्या दृष्टीकोनातून महत्त्वाचा असतो. देशातील किंवा प्रदेशातील साधनसंपत्तीवर लोकसंख्येचा भार पडल्यास विकास खुंटतो. याऊलट देशातील साधनसंपत्तीचा पुरेसा व संतुलित वापर न केल्यास त्याचाही परिणाम विकासावर होतो. त्यामुळे लोकसंख्या आणि साधनसंपत्ती यांचा मेळ घालणे आवश्यक ठरते. भारताच्या संदर्भात विचार केल्यास भारताची लोकसंख्या वेगाने वाढत असल्याने भारतातील वने, जमिन, पाणी, खनिजे इ. विविध प्रकारच्या पर्यावरणीय साधनसंपत्तीवर दबाव वाढत आहे. अशा परिस्थितीत साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या यांच्या बाबतीत वर्तमान काळात आकलन करून समस्या शोधणे महत्त्वाचे झाले आहे. याच अनुषंगाने या संशोधन पत्रात वर्धा जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा लागवडी खालील भूमीवर पडत असणाऱ्या दबावाचा अभ्यास कायीक घनतेच्या स्वरूपात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कायीक घनता याचा अर्थ असा की, एखाद्या प्रदेशातील लागवडीखालील जमिनीवर प्रति चौरस कि.मी. क्षेत्रफळाच्या प्रदेशात असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण होय. पीटर मुलर यांनी 2000साली केलेल्या या कायीक घनतेच्या जागतिक अभ्यासात त्यांना असे आढळून आले की, जगात सर्वात जास्त कायीक घनता सिंगापूर या देशाची असून येथे प्रति चौ. कि.मी. ला 8,33,333 इतकी दिसून आली. याशिवाय बहरीनची 2,22,222 गाझाची 92,307, सेशेल्सची 25,000 इतकी आढळते. हे देश कमी क्षेत्रफळाचे आहेत. परंतु विस्तृत क्षेत्रफळाच्या देशाच्या गटाच्या विचार केल्यास उत्तर अमेरिकेची 380, ब्राझीलची 1021, चीनची 3521, तर बांगलादेशची हिच घनता 3487 इतकी आढळते. तर भारताची घनता 1594 इतकी आढळते. सर्वात कमी घनता आस्ट्रेलियाची 107 आणि कॅनडाची 174 इतकी आहे. यामुळे म्हणता येते की, ज्या देशाचे क्षेत्रफळ अधिक तेथे कायीक घनता कमी याऊलट कमी क्षेत्रफळाच्या प्रदेशात हिच घनता जास्त आढळते. कायीक घनता कमी असल्यास लोकसंख्येचा लागवडीखालील जमिनीवर भार कमी याऊलट कायीक घनता अधिक असल्यास लोकसंख्येचा लागवडीखालील जमिनीवर भार देखील अधिक असतो हे यावरून स्पष्ट होते.

प्रस्तूत संशोधनपत्रात वर्धा जिल्ह्याचा कायीक घनतेच्या संदर्भात अभ्यास करण्यासाठी या विषयाची निवड केलेली आहे.

बीज संज्ञा :- कायीक घनता, लोकसंख्येची घनता

अभ्यासाचा उद्देश :-

प्रस्तूत संशोधनपत्रात खालील अभ्यासाचे उद्देश निश्चित करण्यात आले आहे.

1) वर्धा जिल्हातील लोकसंख्येच्या कायीक घनतेच्या वितरणाचा अभ्यास करणे.

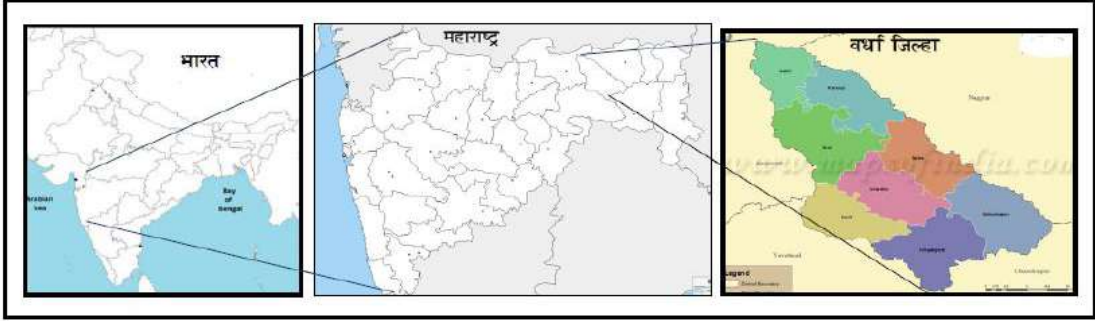
2) वर्धा जिल्ह्यातील 2001 ते 2011 या काळात कार्याक घनतेत झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पद्धती :-

प्रस्तूत संशोधनपत्रात वर्धा जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या कार्याक बदलाचा अभ्यास करण्यासाठी द्वितीयक आकडेवारीचा आधार घेतला आहे. लोकसंख्या आणि लागवडीखालील क्षेत्राची आकडेवारीची माहिती वर्धा डिस्ट्रीक्ट सेन्सेक्स हॅन्डबुक 2001 आणि 2011 यातून प्राप्त केलेली आहे. याशिवाय वर्धा जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, संशोधनपत्र इ. उपयोग केलेला आहे. कार्याक घनता काढण्यासाठी खालील सूत्राचा उपयोग केला आहे.

$$\text{कार्याक घनता} = \frac{\text{एकूण लोकसंख्या}}{\text{लागवडी खालील भूमीचे क्षेत्र}}$$

अभ्यासक्षेत्र : स्थान व विस्तार :

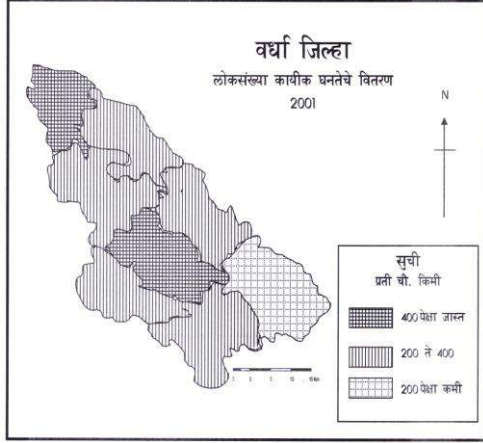

वर्धा जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्वेकडील एक लहान आकाराचा आणि कमी क्षेत्रफळाचा जिल्हा आहे. प्रशासनिक दृष्टीकोनातून महाराष्ट्राचे ज्या पाच भागात विभाजन करतात त्या भागातील विदर्भात या जिल्हाचा सामावेश होतो. वर्धा जिल्हाचा अक्षवृत्तीय विस्तार 20°18' मिनिट उत्तर ते 21°21' मिनिट उत्तर आणि रेखावृत्तीय विस्तार 70°30' मिनिट पूर्व ते 79°15' मिनिट पूर्व असा आहे. वर्धा जिल्हाचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 6309 चौ. कि.मी. असून ते महाराष्ट्र राज्याच्या 2.05 टक्के इतके भरते. तसेच या जिल्हाची समुद्रसपाटीपासूनची सरासरी उंची 300 ते 400 मीटरच्या दरम्यान आढळते.

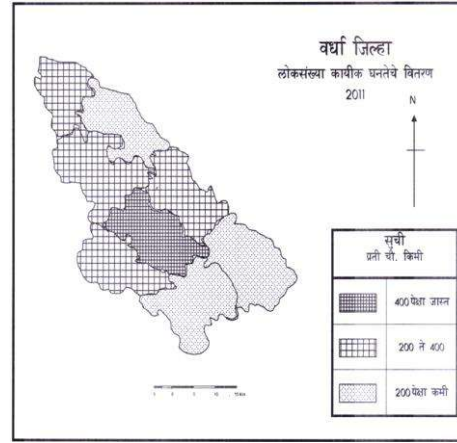
वर्धा जिल्हाची लोकसंख्या 2011 च्या जनगणनेनुसार 13,00,774 इतकी असून या लोकसंख्येची घनता प्रती चौ. कि.मी. ला 206 इतकी आहे. वर्धा जिल्हात एकूण आठ तालुके असून त्यात हिंगणघाट, समुद्रपूर, आर्वी, आष्टी, कारंजा, सेलू, देवळी आणि वर्धा या तालुक्यांचा सामावेश होतो. वर्धा जिल्हाची पश्चिम आणि उत्तर सीमा अमरावती जिल्ह्याने, पूर्व सीमा नागपूर जिल्ह्याने, दक्षिण-पश्चिम सीमा चंद्रपूर जिल्ह्याने तर दक्षिण सीमा यवतमाळ जिल्ह्याने वेढलेली आढळते.

वर्धा जिल्ह्यातील कार्याक घनतेचे वितरण :-

सोबतच्या नकाशात वर्धा जिल्ह्यातील 2001 आणि 2011 या दोन वर्षातील कायीक घनतेचे वितरण दाखविलेले आहे.

नकाशा क्र. : 1

नकाशा क्र. : 2

वर्धा जिल्ह्यातील कायीक घनतेच्या वितरणाचा अभ्यास केला असता नकाशामध्ये (नकाशा क्र - 1) दाखविल्याप्रमाणे असे दिसून येते की, 2001 मध्ये वर्धा आणि आष्टी तालुक्यात कायीक घनता सर्वाधिक म्हणजे प्रती चौ.कि.मी. ला अनुक्रमे 704 आणि 402 इतकी आहे. तर सर्वात कमी कायीक घनता कारंजा, देवळी, हिंणघाट, समुद्रपूर येथे अनुक्रमे 232, 345, 349 आणि 341 इतकी आहे.

2011 च्या आकडेवारी प्रमाणे आणि नकाशामध्ये (नकाशा क्र - 2) दाखविल्याप्रमाणे सर्वाधिक कायीक घनता वर्धा तालुक्यातील 555 इतकी असून आष्टी, आर्वी, सेलू या तालुक्याची कायीक घनता अनुक्रमे 247, 211, तर सेलू या तालुक्याची 226 इतकी आहे. याचा अर्थ असा की, वर्धा जिल्ह्याच्या संदर्भात विचार केल्यास लागवडी खालील क्षेत्रावर असणारा लोकसंख्येचा भार कमी ढालेला दिसून येतो.

वर्धा जिल्ह्यातील कायीक घनतेतील बदल :-

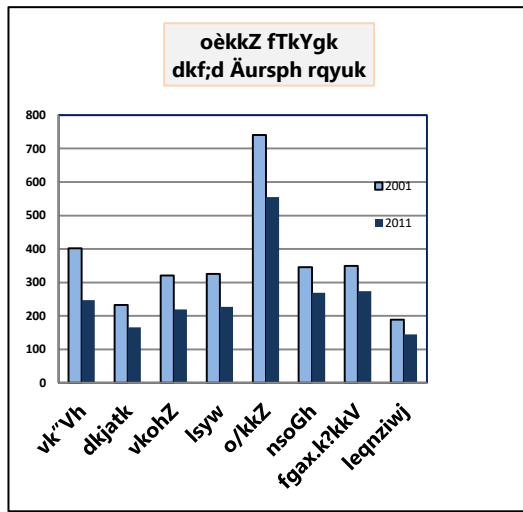
सोबतच्या तक्त्यात वर्धा जिल्ह्यातील 2001 आणि 2011 या दोन वर्षातील कायीक घनतेतील बदल दाखविलेला आहे.

अ.क्र.	तालुका	2001 ची कायीक घनता प्रती चौ.कि.मी.	2011 ची कायीक घनता प्रती चौ.कि.मी.	कायीक घनतेतील बदल	कायीक घनतेतील शेकडा बदल
1	आष्टी	402.24	247.26	154.97	19.28
2	कारंजा	232.83	165.38	67.44	08.90
3	आर्वी	321.03	219.46	101.56	12.63
4	सेलू	325.79	226.82	98.97	12.31
5	वर्धा	740.17	555.40	184.76	22.99
6	देवळी	345.20	269.05	76.14	09.47

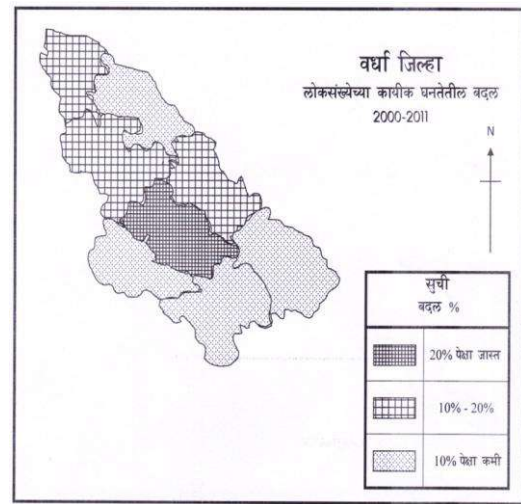
7	हिंगणघाट	349.67	273.78	75.88	09.44
8	समुद्रपूर	188.60	144.79	43.80	05.45
9	एकूण	341.60	262.43	803.52	100.00

त%००ा क्र - 1 : स्रोत:- Wardha, District Census Handbook – 2001 & 2011

वर्धा जिल्होातील कायीक घनतेचा विचार वर सांगितल्याप्रमाणे स्पष्ट होतो. परंतु या घनतेतील 2001 ते 2011 या कालावधीत कायीक घनतेच्या बदलाचा अभ्यास केल्यास वर्धा जिल्होातील कायीक घनतेच्या प्रदेशांना नकाशामध्ये (नकाशा: 3) दाखविल्याप्रमाणे पुढील तीन भागात विभागता येते.

आकृती क्र. 1

नकाशा क्र. : 3

1) अधिक बदल (20: पेक्षा अधिक) :-

वर्धा जिल्होात लोकसंख्येच्या कायीक बदलाचा अभ्यास केल्यास (आकृती क्र. 1) असे दिसून येते की, सर्वाधिक बदल वर्धा तालुक्यात झालेला असून हा बदल 20 टक्के पेक्षा अधिक आढळतो.

2) मध्यम बदल (10:ते 20:) :-

या गटात वर्धा जिल्होातील तीन तालुक्यांचा यात समावेश होतो ते तालुका म्हणजे आष्टी, आर्वी आणि सेलू होय. कायीक घनतेतील बदल अनुक्रमे आष्टी, (19.28 :) आर्वी (12.63 :) आणि सेलू (12.31 :) याप्रमाणे दिसून येते. या गटात सर्वात कमी बदल सेलू तालुक्यात दिसून येतो. या शिवाय या गटात सर्वात कमी घनता आर्वी या तालुक्याची दिसून येत असून ती 219.46 इतकी आढळते.

3) कमी बदल (10: पेक्षा कमी) :-

वर्धा जिल्होाच्या या गटात लोकसंख्येची कायीक घनतेतील सर्वात कमी बदल समुद्रपूर तालुक्यात (5.45 :) दिसतो. याशिवाय या गटात कारंजा, देवळी, हिंगणघाट या तालुक्यांचा देखील यात

समावेश होतो. व यांची कायीक घनता कायीक घनतेतील बदल अनुक्रमे 8.9 :, 9.47 आणि 9.44 याप्रमाणे दिसून येतो.

निष्कर्ष :-

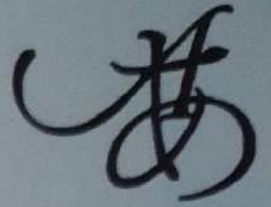
वर्धा जिल्हातील लोकसंख्येच्या कायीक घनतेच्या केलेल्या अभ्यासावरून एक बाब लक्षात येते की, 2001 च्या तुलनेत 2011 मध्ये लागवडीखालील जमिनीच्या क्षेत्रात वाढ झालेली आहे. 2001 ते 2011 या काळात लोकसंख्येच्या प्रमाणात 5 टक्के ने वाढ झालेली आहे. मात्र लागवडी खालील जमिनीच्या क्षेत्रात 27 टक्के ने वाढ झालेली दिसून येते. त्यामुळे कायीक घनताही कमी झालेली दिसून येते. ही कायीक घनता 30 टक्के ने घटलेली आहे. याचाच अर्थ असा की, वर्धा जिल्हातील लोकसंख्येचा लागवडी खालील भूमीवर दबाव घटलेला दिसून येतो आणि ही समाधानाची बाब आहे. एकीकडे वाढत्या लोकसंख्येचा दबाव संसाधनावर वाढत असतांना वर्धा जिल्ह्यात मात्र ही परिस्थिती नक्कीच दिलासा देणारी आहे असे केलेल्या अभ्यासावरून लक्षात येते.

संदर्भ सूची :-

- 1) डॉ. मामोरिया चतुर्भूज, मानव भूगोल' (2012) साहित्य भवन पब्लीशर्स, आगरा.
- 2) सिंह बी.एन. सिंह मनीषकुमार, मानव भूगोल' (1999), प्रयाग पुस्तक भवन, इलाहाबाद.
- 3) डॉ. धारपुरे विठ्ठल, 'लोकसंख्या भूगोल' (1999) पिंपळापुरे अँड कं. पब्लीशर्स, नागपूर.
- 4) डॉ. धारपुरे विठ्ठल, 'साधन संपत्ती भूगोल' (2000) पिंपळापुरे अँड कं. पब्लीशर्स, नागपूर.
- 5) वर्धा जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन (2011) महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- 6) वर्धा जिल्हा, महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, (1992), महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- 7) Muller Peter : "Physiologic Population Density for Each of the World's States", Year 2000, January, 2000
- 8) Wardha, District Census Handbook – 2001 & 2011

**Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)**

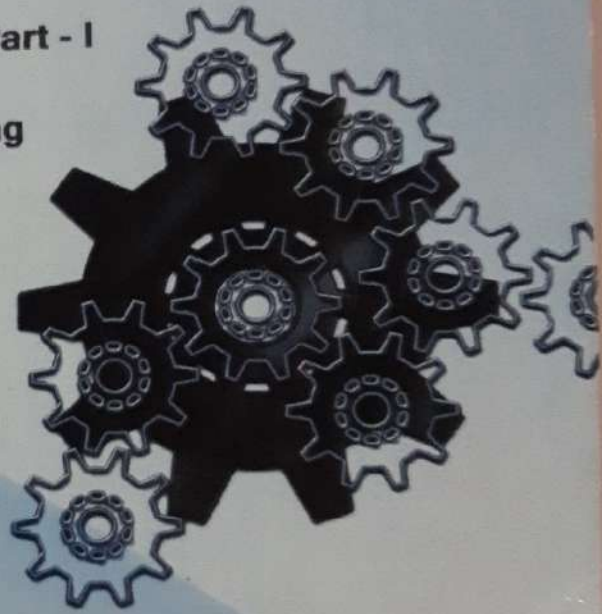

ISSN 2277 - 5730
**AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL**

AJANTA

**Volume - IX, Issue - II,
April - June - 2020
Marathi Part - II / English Part - I**

**Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com**

AJANTA PRAKASHAN

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - II

APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - II / ENGLISH PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि आष्टी - चिमुर्त्यावलीचा स्वातंत्र्य संग्राम प्रा. डॉ. राजेंद्र मुंढे	५९-६३
१५	स्त्री सुधारणेची काळानुरूप मांडणी करणारे संत-तुकडोजी महाराज प्रा. सौ. एस. एस. पाटील	६४-६८
१६	क्रांतिकारी राष्ट्रसंत - तुकडोजी महाराज प्रा. श्री. एस. एन. पाटील	६९-७३
१७	माणिक बंडूजी ब्रह्मभट्ट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवन प्रवास कु. योगिता प्रभूजी तास्के	७४-७९
१८	राष्ट्रसंतांच्या श्रीगुरुदेव सेवा मंडळाची संकल्पना आणि विश्वशांती ज्ञानेश्वर दुर्गादास रक्षक	८०-९१
१९	राष्ट्रसंत तुकडोजी व विश्वधर्म परिषद गजेन्द्र कुवारे	९२-९४
२०	राष्ट्रसंतांचे सामाजिक विचार प्रा. डॉ. अनिता देशमुख	९५-१०२
२१	राष्ट्रसंत व युवकांचे जिवन शिक्षण प्रा. डॉ. सिध्दार्थ शिवाजी वाठोरे	१०३-१०६
२२	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे कार्य डॉ. रागिणी मोटघरे	१०७-१०९
२३	राष्ट्रसंतांना अपेक्षित आदर्श खेड्याची संकल्पना प्राचार्य डॉ. राजेंद्र जाणे	११०-११४
२४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और राष्ट्रपिता महात्मा गांधी डॉ. संजय एस. धोटे	११५-११९

२४. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और राष्ट्रपिता महात्मा गांधी

डॉ. संजय एस. घोटे

हिंदी विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

सारांश (Abstract)

भारत में ऐसे अनेक संत, महात्मा विद्वान हुए हैं, जिन्होंने अपने विचारों का मंथन कर ऐसे साहित्य का निर्माण किया, जो मनुष्य को मानव सिंहासन पर विराजित करा कर, मानवीय गुणों से आपूरित कर सकें। ऐसे ही साहित्य को संत-साहित्य के नाम से संबोधित किया जाता है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भारत के आधुनिक संत-परंपरा के अत्यंत लोकप्रिय एवं सम्मानित प्रतिनिधि हैं, जिनके स्वर में भारत का संपूर्ण ग्राम-जीवन बोलात-सा नजर आता है। सालबड़ीं यज्ञ ने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की प्रसिद्धि संपूर्ण देश में फैली दी। कुछ लोगों ने इस कार्य की निंदा कर महात्मा गांधीजी से शिकायत की कि एक युवा साधु ने हजारों-लाखों रुपये किसानों, मजदूरों से जमा कर यज्ञ के नाम पर उडा दिए हैं। यह तुकडदास कौन है? और कैसा है? महात्मा गांधीजी के आदेश पर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की जाँचकर्ता कमेटी ने चुपचाप निरीक्षण किया और संपूर्ण जानकारी बापू को दी गई। तुकडोजी महाराज को इस बात की प्रसन्नता हुई कि महात्माजी ने उन्हे याद किया। तुकडोजी महाराज ने जवाब दिया - मैं यथा समय हाजिर हो जाऊँगा। गांधीजी के साथ तुकडोजी महाराज ने जो एक माह का समय बिताया, उसने उनकी संपूर्ण दृष्टि ही बदल डाली। अब वे लोकसेवा के कार्य में लग गए थे।

प्रस्तावना

संसार की सर्वश्रेष्ठ शक्ति का नाम विचार है। जैसे हमारेह विचार होते हैं उसी के अनुकूल हमारी स्थिति एवं मनोदशा होती है। आंतरिक स्थिति का निर्माण भी है। कोई व्यक्ति चाहे कि हमारी स्थिति इसके विपरीत हो तो यह संभव नहीं। निश्चयात्मक विचारों से ही निर्माण शक्ति का विकास होता है, विचारों की ही अनुरूप होता है। गुण, कर्म व स्वभाव की त्रिवेणी में भी विचारों का यही जल बहता है। कोई व्यक्ति चाहे कि हमारी स्थिति इसके विपरीत हो तो यह संभव नहीं। निश्चयात्मक विचारों से ही निर्माण शक्ति का विकास होता है, विचारों की योग्यता मनुष्य में साहित्य के माध्यम से आती है। साहित्य में विचारों के मंथने की शक्ति होती है। समाज की रूपरेखा बदलने में इस शक्ति का महत्व सर्वोपरि होता है। विचारों को उँचा उठानेवाला साहित्य यदि समाज में उपलब्ध हो सकें तो आत्मोन्नति का प्रथम-सोपान सफल समझना चाहिए।

साहित्य का अर्थ यहाँ ऊस साहित्य से है जिससे मनुष्य का चरित्र उँचा उठ सकें और ऊसमें नैतिक सद्गुणों का समावेश हो। जीवन-निर्माण के लिए ऐसे साहित्य की नितांत आवश्यकता होती है जा हमारी भावनाओ को उँचा उठाने की क्षमता रखता हो। हमें उसे साहित्य कहने से संकोच होता है जिससे हमें आध्यात्मिक और मानसिक तृप्ति नहीं होती। जो

साहित्य व्यक्ति और समाज में गति और शक्ति का निर्माण न कर सकें वह साहित्य नहीं होती प्रवचन मात्र है। यहाँ हमारा आशय उस साहित्य से है जो सच्चा संकल्प और कठिनाइयों पर विजय पाने की दृढ़ आस्था का विनिर्मित करता हो।

भारत में ऐसे अनेक संत, महात्मा विद्वान हुए हैं, जिन्होंने ऐसे ही साहित्य का निर्माण किया है, जो मनुष्य को मानव सिंहासन पर विराजित करा कर, मानवीय गुणों से आपूरित कर सकें। ऐसे ही साहित्य को संत-साहित्य के नाम से संबोधित किया जात है। संत साहित्य भारतीय जन-जीवन के लिए एक गौरवमया भाव-कोश रहा है, इसी से जनता अवसादमय यथोदशा से विमुक्त हो सकी है, यह निर्विवादित रूप से कहा जा सकता है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भारत के आधुनिक संत-परंपरा के अत्यंत लोकप्रिय एवं सम्मानित प्रतिनिधी हैं, जिनके स्वर में भारत का संपूर्ण ग्राम-जीवन बोलता-सा नजर आता है। इस मत की पुष्टि हेतु डॉ. नत्थुराम गुप्त का अभिमत देखना अत्यंत समीचीन प्रतीत होता है। व लिखते हैं - "आधुनिक युग में जिन संतों ने सांस्कृतिक चेतना का जन-मानस में संचार कर, राष्ट्रनिर्माण में योगदान दिया, उनमें तुकडोजी महाराज का स्थान सर्वोपरि माना जा सकता है। तुकडोजी उन संतों में भी अग्रणी रहें, जिन्होंने आधुनिक काल में प्राचीन और अर्वाचीन का समन्वय कर, भारत की सांस्कृतिक परंपरा को समृद्ध किया।"

विषय - विश्लेषण

सालबड़ीं यज्ञ ने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की प्रसिद्धि संपूर्ण देश में फैली दी। यह बात कुछ लोगों का अच्छी नहीं लगी थी। उन्होंने महाराज की निंदा करने का कार्य किया। इन्हीं नागपुर में "हिंदी-हिंदुस्थानी परिषद" की सप्ति आयोजित की गई थी, जिसमें महात्मा गांधी भी सहभागी होने नागपुर आए थे। तब अॅड. अकते ने महात्मा गांधीजी से शिकायत की कि एक युवा साधु ने हजारों - लाखों रूपये किसानों, मजदूरों से जमा कर यज्ञ के नाम पर उडा दिए है। यह बात सुनकर राष्ट्रपिता महात्मा गांधी बोले 'साधु ही अगर ऐसा करेंगे तो देश का क्या होगा?' इस बात की पुष्टि करने के लिए महात्मा गांधीजी ने एक जाँच की कमेटी का गठन किया था। जिसमें श्री शंकरराव टिकेकर एवं श्री बाबुरव हरकरे की नियुक्ति की और कहा गया जाँच करो। यह तुकडोजीदास कौन है? महात्मश गांधीजी के आदेश पर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की जाँचकर्ता कमेटी ने चुपचाप निरीक्षण किया और संपूर्ण जानकारी बापू को दी गई। इस संबंध में श्री बाबुराव हरकरे आए और उनके बापूजी से कहने लगे कि तुकडोजी महाराज बड़े ही साधु पुरुष है। उनके विचार राष्ट्रीय है और उनके भजनों का प्रभाव ग्रामीण जनता पर बड़ा अच्छा पड़ता है। मैं चाहता हूँ कि वे थोड़े दिन आपके पास रह जाए तो उनके विचार और भी परिपक्व हो जायेंगे और देहात में वे बड़ा लाभकारी काम कर सकेंगे।" २

इस मत को ध्यान में रखकर बापू ने जाँच कमेटी से विचार-विमर्श करने के पश्चात कमेटी को आदेश किया कि तुकडोजी को मुझसे मिलने को निमंत्रण दिया जाए। दोनों महानुभावों कमेटी का आदेश किया कि तुकडोजी को मुझसे मिलने का निमंत्रण दिया जाए। दोनों महानुभावों ने गांधीजी का संदेश तुकडदास को दिया। तुकडोजी महाराज को इस बात की प्रसन्नता हुई कि महात्माजी ने उन्हें यादा किया। तुकडोजी महाराज ने जवाब दिया - "मैं यथा समय हाजिर हो जाऊँगा।"

तब नागपुर के धंतोली स्थित श्री गणपतराव टिकेकर के मकान में महात्मा गांधी और राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की प्रथम भेंट हुई थी। तब राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने महात्मा गांधीजी को भजन सुनाया -

“ऊँचा मकान तेरा, कैसा मजल चढ़ूँ मैं,
आडी खडी है चौकी, किस शस्त्र में लढ़ूँ मैं
तपयोग भी न चलता, कुछ श्राप दे हटाऊ,
किस पर सवार होकर आगे कदम बढ़ूँ मैं।”³

उपरोक्त भजन सुनने के पश्चात महात्मा गांधीजी ने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज को कहा - “सुना है आप गाँव-गाँव घूमते हैं। तो क्या यज्ञ-सप्ताही करत रहेह है?” इस पर तुकडोजी बोले नहीं महात्माजी। यह तो जनता की रुचि है वहीं निमित्त लेकर मैं वहाँ भजनों के द्वारा लोगों में सब्दाव और इन्सानियत को जगाता हूँ। महाराज की बात सुनकर बापूजी को अच्छा लगा और वे सहज ही बोले - “आपकी शांत और दृढ मनोवृत्ति का मैं कायल हूँ। मैं चाहता हूँ, आप से मेरा परिचय और अधिक बढ़े। इसलिए आप एक माह का समय निकालकर मेरी कुटिया में रह सकें तो मुझे बड़ी खुशी होगी।”⁴

महात्मा गांधी के कहने पर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अपने शिष्य नारायण को लेकर 14 जुलै, 1936 को सेवाग्राम पहुँचे थे। वहाँ आश्रम में संत तुकडोजी महाराज का बड़े ही उत्साह के साथ स्वागत किया गया था। वहाँ आश्रम में केवल एक ही कुटिया बनी थी, जिसे ‘आदि निवास’ कहा जाता रहा है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व नारायण दोनों सबके साथ इसी कुटिया में रहने लगे थे। धीरे-धीरे तुकडोजी-गांधीजी की रोज की दिनचर्या के साथ जुड़ चलता था। तुकडोजी प्रातः चार बजे उठते थे। प्रातः विधि, प्रार्थना तथा गीतापाठ पाँच बजे तक चलता था। फिर गांधीजी के साथ वे घूमते निकलते। सात बजे लौटकर तुकडोजी स्नान करते थे। फिर सामुदायिक प्रार्थना होती थी। दोपहर में सूत कटाई होती और रात में फिर प्रार्थना होती थी। गांधीजी सुबह - शाम की प्रार्थना के बाद तुकडोजी का खंजरी पर भजन सुनते थे और उनका अर्थ निकालते थे।

अब महात्मा गांधीजी को विश्वास हो गया था कि यह तुकडदास कभी लोगों को ठगेंगा नहीं। उसका जीवन सन्यासी जीवन है। वह परहिताय जीवन ही रहा है। उसके मन, में भजनों में ईश्वर बैठा है। ऐसे ईश्वर भक्त को देश सेवा में लगाने से उसका भी कल्याण होगा और देश का भी। तब महात्मा गांधीजी ने तुकडोजी महाराज ने अपनी स्वतंत्र कार्यप्रणाली से, भक्ति - भजनों से देशवासियों का जागृत करने का कार्य किया एवं अपनी शक्ति का परिचय दिया और साथ ही ईश्वर को भी याद किया। इस संबंध में स्वयं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिखते हैं -

“मैंने ही अपनी भाव - भक्ति को सरल मुडवा दिया।

और देशभक्ति - राष्ट्रसेवा ही प्रभु - सेवा किया।।

मेरा प्रभु सब व्याप्त है, हर मानवों की जान में।

इस बात को भूला नहीं, हर काम में, हर ध्यान में।।”⁴

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का भजन कीर्तन का कार्यक्रम निरंतर चलता ही था। अश्रम के सेवक व अन्य लोग उनके भजनो का आनंद लेते थे। इस संबंध में श्री बलवंत सिंह लिखते हैं - "श्री तुकडोजी महाराज के कीर्तन / भजन में भक्तिभाव से भगवान को हृदयस्पर्शी गुणगान होता था, जिससे श्रोतागण मंत्रमुग्ध हो जाते थे। सेवाग्राम के शोकड़ों आदमी प्रतिदिन प्रार्थना में उनका कीर्तन सुनने के लिए आया करते थे। प्रार्थना के बाद वे खड़े होकर अपने गुरुदेव की रोज नियमपूर्वक आरती उतारते थे। बापूजी का इतनी देर तक एक आसन से खड़ा रहना हम लोगों का अखरता था। लेकिन बापूजी तो स्वयं बड़े नियमपालक थे, इसलिए सीधे ध्यानमग्न खड़े रहते थे।"⁶

राष्ट्रसंत महाराज की खंजरी और भजनों का जादू गांधीजी पर चढ़ने लगा था। एक सोमवार का प्रसंग है वह गांधीजी का मौन रहने का दिन था। उसी दिन तुकडोजी के भजनों का विशेष कार्यक्रम भी आयोजित किया गया था। कार्यक्रम आरंभ हुआ और एक के बाद एक भजन होने लगे बापू महाराज के भजन में इतने मग्न हो गए कि वे यह भी भूल गए कि आज मौन रहने का दिन है और कहिए महाराज कह गए। इस संबंध में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने लिखा है -

“एक दिन सुना गांधीजीने मेरा भजन अतिप्रेम से,

वे कह गए फिरसे कहो रहते हुए भी मौन से।

हँसते कहा फिर दूसरे दिन, 'मौन मेरा छूट गया'।

मैं मस्त होने पर भजन में ख्याल से ही हट गया।"⁹

इस प्रकार महाराज व बापूजी के बीच पूरा एक माह का संबंध आया और दोनों एक दूसरे को अच्छी तरह समझ सके थे। इस संबंध में महाराज का यह कथन देखना उपयुक्त प्रतीत होता है। वे लिखते हैं - "यों तो गांधीजी का और मेरा सहवास कुछ मांस का ही रहा है। मगर यह सही है कि हम दोनों ने अपने आप को और एक - दूसरे को नजदीक से देखा और ढूँढा है।"¹⁰

महाराज की सीधी-साधी भाषा में भजन करने की शैली बेहद पसंद आयी और बापू ने अपनी अहिंसा का संदेश लोगों तक पहुँचाने का आग्रह महाराज से किया था। बापू के शब्दों में - "आप अपनी सीधी-साधी भाषा में अपने मधुर भजनों द्वारा देहात की जनता तक अहिंसा के संदेश का पहुँचा सकें तो बहुत बड़ा काम होगा।"¹¹ लेकिन लोगों ने इसका दूसरा ही अर्थ लगा लिया था। कि तुकडोजी महाराज बापू के अनुयायी बन गए। ऐसी चर्चा में होने लगी तब लोगों का ध्रम दूर करने के लिए राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने भजन गाया और लोगों को यों समझाया -

सारांश

संक्षेप में कहा जा सकता है कि गांधीजी के साथ उन्होंने जो एक माह का समय बिताया, उसने उनकी संपूर्ण दृष्टि ही बदल डाली। अब वे लोकसेवा के कार्य में लग गए थे। भक्ति के मार्ग पर चलते हुए, उन्होंने देशवासियों को जागृत करने का काम किया और उनका साधन था - भजन-कीर्तन एवं खंजरी। उनके भजनों में देशसेवा और ईश्वर सेवा का

अनुपम मेल हमें स्पष्ट दिखाई देता है। उन्होंने 1936-1942 तक संपूर्ण भारत के दौरे कर, गाँव व नगरों में विभिन्न संगठनों का निर्माण किया और कहा -

“उठो अब आर्य के पुत्रों,
पुकारे सोच भारत की
करो अब संगठन अपना,
मचाओं ना अब मतलब की।”^{११}

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. विदर्भ का सांस्कृतिक इतिहास - डॉ. नत्थुराम गुप् - संजय प्रकाशन, नई दिल्ली सं. 2000 पृ. 116.
२. बापू की छाया - श्री बलवंत सिंह - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2015 पृ. 172.
३. राष्ट्रीय भजनावली - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2008 पृ. 43.
४. जीवन योगी - भाग - ३ श्री सुदामह सावरकार - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2003 पृ. 69.
५. मेरी जीवन यात्रा - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2005 पृ. 33
६. बापू की छाया - श्री बलवंत सिंह - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2015 पृ. 174.
७. मेरी जीवन यात्रा - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2005 पृ. 65.
८. बापू की छाया - श्री बलवंत सिंह - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2015 पृ. 174
९. गांधी गीतांजलि - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2015 पृ. 54.
१०. गांधी गीतांजलि - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2015 पृ. 64.
११. राष्ट्रीय भजनावली - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. २००८ पृ. 56.

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue - VI
Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational,
Management, Environmental, Research, Language and
Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation

January 2021

Chief Editor : Dr. Nanasheb Suryawanshi

Executive Editor : Prof. Kartik R. Patil

Principal,
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Co-Editor : P. M. Rajurwade

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist-Latur 413515 (MS)

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	Atmanirbhar Bharat Through Organic Farming DR. Yashwant H. Ulvekar, MR. Ramdas S. Jamnake	1-3
2	Covid 19 - Impact on health of women Dr. Bharati Sambhajirao Bhosale	4-6
3	A Study of Fund Mobilisation Between Private And Public Sector Mutual Funds Prem Shankar Maurya, Dr. Namita Gupta	7-11
4	Terrorism Problems in India: Cause and Effects Dr. Shivaji Khemnar	12-15
5	Impact of Lockdown on the Dietary Habit of People of Different Age Groups in COVID-19 Pandemic. Sumitra N. Nikam	16-19
6	Student's Perception of Virtual Learning During Lockdown In Coimbatore Ashila. A Loga Sowndarya. G, Sathiyalaksmi. D, Sujitha. R	20-22
7	Trend and Distribution of Population Density in Rural Settlements of Shrigonda Tahsil: A Geographical Analysis Mr. Vijay Jaysing Dalvi	23-26
8	A Study of Crop Combination of Trimabakeshawar Tahsil in Nasik District Dr. Santosh Tukaram Jadhav	27-30
9	Covid-19 Pandeic: Reading Literature Developing Mental Health Ms. Madhuri M. Sidam	31-33
10	Information Literacy and the Role of Librarian Dr. D. T. Ghatkar	34-36
11	COVID 19 and Migration Dr. Vanmala R. Tadvi	37-39
12	Socio-Economic Impact of COVID 19 In Smartphone Industry Mrs. Farzana O.I., Dr. Anu L.	40-42
13	SME Sector in India- Challenges and Opportunities Dr. Ameya C. Lohar, Dr. Deepak S. Sharma	43-49
14	Tourists Satisfaction Level With Regards to Umrathe Historical Tourist Place, Tehsil Poladpur, District Raigad Darekar Shital, Jadhav Ratnaprabha	50-52
15	Impact of Covid-19 on Indian Economy Dr.G.S.Pattebahadur	53-54
16	Effect of Learning Styles on Academic Performance of Marathi Medium Upper Primary School Learners Patil Sandip Diliprao, Dr. S. H. Vishwasrao	55-57
17	Water Quality Analysis and Spatial Distribution of Disease in The Coastal Wards of Kollam Corporation, Kerala Mrs. Resna Reghu	58-60
18	Hotspot Analysis of Malaria Disease Repoterd In Kerala During 2011-2019 Mrs. Resna Reghu,	61-62
19	Ayush, A Way Forward To Provide Sustainable Health Care Facilities At The Time of Covid-19 Pandamic Dr. C. P. Hiremath	63-67
20	A Conceptual Outlook on the Emergence of Weather Derivatives Ann Mary Alexander, Dr. S. Resia Beegam	68-70
21	Farm Mechanization and Sustainable Agriculture Development: Before And After Covid- 19 Mr. Shivaling B. Rajmane	71-74
22	Dynamics of land use land cover topography, soil properties and surface runoff - the Bhor catchment area in the Sinai River basin Mr. Ithapevijay Chandrakant	75-77

Covid-19 Pandemic: Reading Literature Developing Mental Health

Ms. Madhuri M. Sidam

Head and Asst. Prof., Department of English, Yeshwant Mahavidyalay Wardha

Abstract

The COVID-19 pandemic has affected education at all levels differently. Organizations and instructor teachers needed to rapidly react to a sudden and 'constrained' progress from vis-à-vis to far off educating. They likewise needed to establish learning conditions for understudy instructors doing their arrangement in the light of the prerequisites of educator training programs and the conditions in which the two colleges and schools needed to work.

Introduction

Because of the development of Covid sickness 2019 (COVID-19) flare-up brought about by extreme intense respiratory condition Covid 2 (SARS-CoV-2) contamination in the Chinese city of Wuhan, a circumstance of financial emergency and mental pain quickly happened around the world. Albeit social exercises have been confined in many nations, practically all not fundamental individual developments were restricted because of isolate, while the nearby medical clinics got unexpectedly a huge number of basically sick COVID-19 patients and had to actualize their crisis conventions. In this specific situation, everybody just as the greater part of the bleeding edge medical services laborers got powerless against the enthusiastic effect of COVID-19 infection because of both the pandemic and its outcomes around the world.

Mental effects because of COVID-19 pandemic

Numerous mental issues and significant outcomes regarding psychological wellness including pressure, nervousness, discouragement, disappointment, vulnerability during COVID-19 flare-up arose logically. Normal mental responses identified with the mass isolate which was forced to constrict the COVID-19 spread are summed up dread and inescapable local area nervousness which are regularly connected with illness episodes, and expanded with the acceleration of new cases along with lacking, tension inciting data which was given by media. The mental responses to COVID-19 pandemic may differ from a frenzy conduct or aggregate hysteria to unavoidable sensations of sadness and distress which are related with negative results including self-destructive behavior. Importantly, other wellbeing measures might be undermined by strangely raised uneasiness. The cutting edge world in which all people can quickly travel and convey has been once in a while compelled to the current social detachment and limitations which are connected to sensations of disappointment and uncertainty. This remarkable circumstance identified with COVID-19 episode is plainly exhibiting that people are generally and genuinely unprepared to the adverse impacts of natural calamities that are straightforwardly demonstrating how everybody might be delicate and vulnerable. Social separating and significant lockdown limitations have been completed first in China and later in most European nations where Italy and Spain encountered a grievous development of the quantity of positive cases. In spite of the fact that administration guidelines are important to keep up social equilibrium and assurance the wellbeing, everything being equal, an immediate methodology intended to deal with the psychosocial issues identified with COVID-19 emergency and its outcomes locally is right now inadequate. Nobody ever understood that a particularly infinitesimal size life form can unleash such a devastation in the whole world and be the purpose behind huge number of passings. It isn't that a particularly pandemic occurred unexpectedly, however in this time of web-based media freedom where data spread quicker than the speed of sound, things look a lot greater than they are. An enduring effect has been made by the famous COVID-19 from which it will require numerous months to recuperate if not years. The schooling business has not been forgotten about and the effect of COVID-19 on understudy life is noticeable. Regardless of whether it is the individual existence of understudies or the climate of school and universities, Covid pandemic has changed things that were never considered. Different measures have been taken by the sheets of training and government bodies to empower instruction to stream easily. The most recent, among the different estimates taken, is the manner by which the consequences of the board tests were pronounced. A few tests were left as the COVID-19 lockdown was announced by the public authority, which at first was believed to be only for about fourteen days or for a month, however as these weeks began developing into months, assessment chamber chose to pronounce board results dependent on the

High school dream addicts continually transport into obscure territory. Philip Pullman's *The Secret Commonwealth* is awesome for the assortment of settings. The journeys and escapes are more pleasurable than the inactivity of lockdown.

2. For those of us who like the master plan, perusing authentic books brings us into political battles that are luckily not our own. The past is a soothing country when you don't need to occupy it and you realize what occurred. My present outing is into Thomas Cromwell's last days in *The Mirror and the Light* by Hilary Mantel.

3. Reading out loud is an incredible shared joy.

Anthony Horowitz's young covert operative legend Alex Rider was an incredible top pick at sleep time for the kids. Every part was so entirely molded to present a more extreme situation and end on either a bluff holder or a transitory reprieve.

4. We comprehend various connections better through the manners by which we see characters communicate. Lyra outmaneuvers her adversaries since Pullman has given her an insightful cerebrum and a clear creative mind – just as a powerful portion of karma. The intrigues and betray of subjects in Henry VIII's court are wonderfully worked out in Mantel's clear composition.

5. Appreciation of account.

Society has come to understand the estimation of account in portraying issues, serving them up as gallant battles in occasions when they feel like inaccessible annihilations. Business organizations and administrative layers inside them have perceived the force of a decent story of win over calamity. Peruse any organization's yearly report and you'll understand.

6. The force of representation.

The best stories have non-literal and representative components to them that tap into our psyche, which is the reason *Animal Farm* is quite possibly the most enduringly powerful political writings. Turning out to be capable perusers and pundits empowers us to comprehend the manners by which allegorical accounts work with the goal that we can see how open voices shape their metaphorical talks, and subsequently oppose simple consistence. Some open language should be addressed.

7. When the mind-set all around us is dull we require lighter stories to facilitate our feelings of trepidation. It's a chance to lose ourselves in *Pride and Prejudice* as opposed to 1984.

8. Reading improves proficiency levels.

There's a great deal to be acquired by making or expanding the perusing propensity currently to hold us over the limits on our developments. The better kids can dominate the mechanics of perusing, the more agreeable books become, particularly as perusing speed increments.

9. Joy of a decent books can be shared.

Perusing bunches actually meet – on the web and possibly not as acceptably as they did in the actual world. However, perusing and conversation fulfill the social necessities of perusers, regardless of how withdrawn they might be.

10. Reading books gives us freedom from our families, time to pull out and energize our passionate batteries.

Conclusion

Perusing assists with managing the psychological well-being during pandemic circumstance. Perusing writing improves mental capacity and innovativeness level in pandemic. Books are really demonstrated to help individuals battling with their emotional wellness. They have been demonstrated to bring down feelings of anxiety, lower circulatory strain, assist you with dozing, just as exercise your psyche and are useful for care as well.

References

1. CDC (11 February 2020). "Covid Disease 2019 (COVID-19)". *Habitats for Disease Control and Prevention*. Recovered 17 May 2020.
2. Luo, Yang; Chua, Cher Rui; Xiong, Zhonghui; Ho, Roger C.; Ho, Cyrus S. H. (23 November 2020). "A Systematic Review of the Impact of Viral Respiratory Epidemics on Mental Health: An Implication on the Coronavirus Disease 2019 Pandemic". *Wildernesses in Psychiatry*. 11: 565098. doi:10.3389/fpsy.2020.565098. PMC 7719673. PMID 33329106.
3. "Between Agency Standing Committee Guidelines on Mental Health and Psychosocial uphold" (PDF). MH Innovation. Filed (PDF) from the first on 31 March 2020. Recovered 28 March 2020.
4. "OECD". read.oecd-ilibrary.org. Recovered 7 May 2020.

ISSN 0975-119X

UGC-CARE GROUP I LISTED

वर्ष 13 अंक 2 मार्च-अप्रैल 2021

दृष्टिकोण

कला, मानविकी एवं वाणिज्य की मानक शोध पत्रिका

India's Leading Refereed Hindi Language Journal

IMPACT FACTOR : 5.051

दृष्टिकोण

कला, मानसिकी एवं वाणिज्य की मानक शोध पत्रिका

प्रधान संपादक

डॉ. अश्विनी महाजन

दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

संपादक

प्रो. प्रमूख दास सिंह

महात्मा गांधी केंद्रीय विश्वविद्यालय, मोतिहारी

डॉ. पूरुष चन्द

दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

दृष्टिकोण प्रकाशन

दृष्टिकोण

संपादक मंडल

डॉ. अरुण अग्रवाल ट्रेन विस्थापितकाल, पीटदरवे, ओटावो	डॉ. पुष्प सिंह बी.आर.ए. विहार विस्थापितकाल, मुजफ्फरपुर
डॉ. वधा शंकर शिवायी दिल्ली विस्थापितकाल	डॉ. एस. के. सिंह पटना विस्थापितकाल, पटना
डॉ. आनंद प्रकाश शिवायी काशी विद्यापीठ विस्थापितकाल, काठमांडू	डॉ. अमित कुमार सिंह जे.पी. विस्थापितकाल, लखनऊ
डॉ. प्रकाश सिन्हा इलाहाबाद विस्थापितकाल, इलाहाबाद	डॉ. निधिपतिश्वर वीर भूदर सिंह विस्थापितकाल, अजमेर
डॉ. दीपक रणगी पीएनपीए उच्चशिक्षण विस्थापितकाल, गोरखपुर	डॉ. अमर चाना सिंह दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली
डॉ. अरुण कुमार राजीव विस्थापितकाल, राजीव	डॉ. शशी भारद्वाज दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली
डॉ. महेश कुमार सिंह सिद्ध कानू विस्थापितकाल, दुमका	डॉ. स्वदेश सिंह दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली
डॉ. हरिश्चन्द्र अग्रहारी अनवरत प्रताप सिंह विस्थापितकाल, राँची	डॉ. विजय प्रताप सिंह उज्जयिनी साहूजी महाशय विस्थापितकाल, कागपुर

संपादकीय सम्पर्क:

448, पॉकेट-5, मयूर विहार, फेज-1, दिल्ली-110091
फोन : 011-22753916, 40564514, 35522994 Mobile: 9710050610, 9810050610
e-mail : editorialindia@yahoo.com; editorialindia@gmail.com; delhijournals@gmail.com
Website : www.ugc-care-drishtikon.com
©Editorial India
Editorial India is a content development unit of Permanence Education Services (P) Ltd.

ISSN 0975-119X

नोट: पत्रिका में प्रकाशित लेखकों के विचार अपने हैं। उसके लिए पत्रिका/संपादक/संपादक मंडल को उत्तरदायी नहीं उठाना जा सकता। पत्रिका से सम्बंधित किसी भी विचार के निपटारे के लिए न्याय क्षेत्र दिल्ली होगा।

इस अंक में

जयसंकर प्रसाद जी का जीवन दर्शन-राशि कपूर; डॉ० अजय मिश्र	1
नागार्जुन के काव्य में सामाजिक वर्ग चेतना का स्वरूप-विनोद कुमार; डॉ० अजय मिश्र	4
हिन्दी साहित्य में गीतों का संवेदना पक्ष-मोहन बैरागी; डॉ० अविनश अस्थाना	8
प्रारम्भिक शिक्षा के सन्दर्भ में राष्ट्रीय शिक्षा नीति-2020-अभिषेक सिंह; डॉ० श्रीप्रकाश मिश्र	13
आधुनिक समझ-दृष्टि और निर्गुण काव्य-हेमंत कुमार	16
'दृश्य से अदृश्य का सफर में व्यक्त मनोवैज्ञानिकता'-प्रो० रार्पिला सफ़ेना	19
प्राचीन भारत में दण्ड-व्यवस्था का स्वरूप-कुंवर विक्रम सूर्यवंश	23
मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में चित्रित स्त्री-डॉ० राम किराोर यादव	27
भारत में पंचायती राज व्यवस्था: एक समीक्षात्मक अध्ययन-अरुण कुमार	31
संवेगात्मक परिपक्वता के सन्दर्भ में किशोरवस्था के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का अध्ययन-डॉ० अविनश पाण्डेय	35
भारतीय शिक्षा में सेवों का महत्व-डॉ० भगवानदास जोशी	40
भारतीय स्वतंत्रता क्रांतिकारी आंदोलन में महिलाओं का योगदान-डॉ० वाय. एम. सालुंके	44
भारतीय राष्ट्रीय आन्दोलन और महात्मा गांधी-मुकेश चन्द	47
भारत में पिछाईपन का सामाजिक अध्ययन-डॉ० सोमन लाल साहु; डॉ० अश्वनी महाजन	50
द्विपक्षीय बी. एड. पाठ्यक्रम के प्रति शिक्षक प्रशिक्षार्थियों की अभिवृत्ति का अध्ययन रायपुर जिले के विशेष सन्दर्भ में -प्रियंका तिवारी; डॉ० प्रियंका रमेशराव डफरे	55
ओटीटी प्लेटफार्मों की विषय वस्तु का उपयोग एवं संतुष्टि- खिरसा शहर के सन्दर्भ में एक अध्ययन-बेअंत सिंह; डॉ० रुचिर बिल्ली	57
माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सांवेगिक परिपक्वता का तुलनात्मक अध्ययन-ज्योति विजय; डॉ० चंद्रकान्त शर्मा	65
साहित्य के बदलते परिदृश्य एवं संस्कृत-रचना-डॉ० उषा नागर	69
चन्द्रप्रकाश जगप्रिय रौं कहानी-साहित्य: कथ्य आरौ शिल्प-रचेत भारती	72
फुर्सत, रचनात्मकता और उत्पादन संबंध-डॉ० ज्योति कुमारी	76
डिमान्त की कहानियों में अक्सरवादिता और प्रशासनिक तंत्र में श्रेष्ठानार-डॉ० ममता	79
कक्षा-8वीं के गणित पाठ्यपुस्तक का अधिगम प्रतिफल के संदर्भ में अध्ययन-डॉ० ए० के० पोद्दार; सोनम तम्बोली	83
गोपाल कृष्ण शर्मा 'किरोजपुरी': व्यक्तित्व एवं कृतित्व-पिंकी रहिया	90
पंचायती राज एवं ग्राम विकास-केसर साहु; प्रोफेसर अश्वनी महाजन	93
नारदीय पुराण और पाणिनीय शिक्षा में वेदांग स्वरूप का समीक्षात्मक अध्ययन-कुमुद कुमार पाण्डेय	97
विकास और राष्ट्रीय एकता में युवा समूह की भूमिका-डॉ० जयराम बैरवा	103
विश्वगुरु के रूप में भारत और नई सदी-डॉ० रामलाल शर्मा	106
कोविड-19 के संदर्भ में उच्च शिक्षा की चुनौतियां-डॉ० श्रीमती गीता शुक्ला	108
आधुनिक काल में हिन्दी एवं संस्कृत साहित्य का महत्व-रघुनंदन इनाम	112
हमारे लोकप्रिय गीतकार कवि गिरिजा कुमार माथुर-डॉ० आर० के० पाण्डेय; जोवाराम बटु	115
मिथिलांचल की खास पहचान मखाना-डौली कुमारी; सुदीप कुमार	118
महात्मा बुद्ध कालीन भारत में जाति एवं वर्ण व्यवस्था एवं महात्मा बुद्ध का दृष्टिकोण-अमरीश कुमार	123
कवि शिवमंगल सिंह 'सुमन' के काव्य में अभिव्यक्त गाँधीवादी दर्शन-कुराल महंत	126
मार्च-अप्रैल, 2021	(५)

'वायरलेस डेटा संचार में लाई-फाई प्रौद्योगिकी का चयन और चुनौतियाँ'—श्रीमती कल्पना शामराव सोनवणे	1940
पाकिस्तानी आण्विक क्षमता का भारतीय सुरक्षा पर प्रभाव - एक अध्ययन—डॉ० राजु सिताराम पवार	1946
पंडित दीनदयाल उपाध्याय के चिंतन में सामाजिक समरसता का अध्ययन—कुलदीप गंगवार	1949
कठोपनिषद् के परिप्रेक्ष्य में आत्मानुचिंतन—किरण बाला	1953
जलवायु परिवर्तन एवं पर्यावरणवाद—डॉ० अरविंद कुमार सिंघ	1956
अवधी एवं भोजपुरी लोकनाट्यों में लोकचेतना—अनुपम यादव	1960
कोविड 19—आत्मनिर्भरता की ओर बढ़ते कदम: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन"—डॉ० अन्वु सिंघ	1964
निरस्त्रीकरण पर संयुक्त राष्ट्र और विश्व शक्तियों का परिप्रेक्ष्य—गुरजीत सिंघ	1967
भारतीय चरण वोहरा और दुर्गा देवी वोहरा: भारतीय क्रांतिकारियों के बौद्धिक वक्ता—प्रदीप सिंघ	1969
खलकाव्यस्तकारकव्यारवो: स्वरूप विचार:-डॉ० दीपक कुमार पाण्डेय	1972
विजयसिंह पथिक: एक राष्ट्रीय पत्रकार—डॉ० किशोर कुमार; धीरेन्द्रसिंह	1976
समान नागरिक संहिता आधुनिक भारत की महती आवश्यकता : एक विधिक विश्लेषण—डॉ० कामेश्वर प्रसाद	1984
वैदिक पर्यावरणीय दर्शन एवं वर्तमान समय में उसकी उपादेयता—डॉ० पूनम पाण्डेय	1990
उच्च शिक्षण संस्थानों में अध्ययनरत विद्यार्थियों में जनसंख्या गत्यात्मकता सम्बन्धी जागरूकता का तुलनात्मक अध्ययन—नेहा रावत	1998
तकनीकी शिक्षा के प्रति ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्र के अन्य पिछड़ा वर्ग एवं अनुसूचित जाति के छात्रों की जागरूकता का अध्ययन —प्रार्थना खडक; डॉ० अखिलेश कुमार श्रीवास्तव	2003
शिक्षा का बदलता परिदृश्य: राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 के संदर्भ में—डॉ० मुकेश कुमार	2008
'ग्लोबल गाँव के देवता' : अर्द्धवासी संघर्ष का दार्शनिक दस्तावेज—डॉ० संतोष बबन पगार	2013
संस्कल्पना प्राप्ति प्रतिमान, खोज प्रशिक्षण प्रतिमान और परम्परागत विधि द्वारा शिक्षण का माध्यमिक विद्यालय स्तर के विद्यार्थियों की सैद्धिक उपलब्धि पर पढ़ने वाले प्रभाव की सापेक्ष प्रभावशीलता का अध्ययन—डॉ० बी० बी० सिंघ	2016
आधुनिक काल में समाज और संस्कृति : एक अनुशीलन—डॉ० कल्पना सिंघ	2019
शिवानी गौरा पंत और मन्नु भंडारी जी का राजनैतिक पक्ष—डॉ० नम्रता जैन	2027
प्राचार्यों को महाविद्यालयीन शिक्षा में जवाबदेही अथवा प्रतिबद्धता एवं अधिकारों को सौंपना—रत्नेश कुमार जैन	2029
काँग्रेस की उत्पत्ति - एक विश्लेषणात्मक अध्ययन—प्रिया कुमारी; डॉ० अनंता पाठक	2034
प्रवासी साहित्य की पृष्ठभूमि और सुंदरता : स्त्री विषयक—डॉ० विद्या कुमारी चंद्रा	2037
मानवाधिकार और भारतीय लोकतंत्र—डॉ० संजय एस धोटे	2040

मानवाधिकार और भारतीय लोकतंत्र

डॉ० संजय एस. घोटे

हिंदी विभाग प्रमुख, यलवंत महाविद्यालय, वर्धा

Abstract (शोध सारांश): - मानव समाज में सभी व्यक्तियों को भौतिक उन्नति के साथ ही सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक और आध्यात्मिक विकास के साथ अधिव्यक्ति का बिना किसी भेद-भाव के समान अवसर मिलना चाहिए, चाहे मानव सबल हो या निर्बल। यही सम्मान और गरिमा मानवाधिकार है। मानव अधिकारों का स्वस्थ स्वरूप यह है जो विधि द्वारा संचालित होता है। संविधान एक व्यवस्था के रूप में लोकतंत्र व्यक्ति को आत्मसम्मान के साथ जीवनयापन का मौलिक अधिकार प्रदान करता है, इसका मुख्य उद्देश्य है जनता का कल्याण है। मानवाधिकार और लोकतंत्र का आपस में घनिष्ठ संबंध है। लोकतांत्रिक शासन प्रणाली में निहित इन अधिकारों में ही मानवाधिकार सुरक्षित है।

Key Words (कीवर्ड्स): - अधिकार, मानवाधिकार, लोकतंत्र एवं भारतीय संविधान

प्रस्तावना :- "सुंदर है विदग्ध, सुमन सुंदर, मानव तुम सबसे सुंदरतम।

निर्मित सबको तिल सुषमा से, तुम अखिल सृष्टि में चिर अनुपम।"¹

हिंदी साहित्य के सुप्रसिद्ध प्रकृति प्रेमी कवि सुमित्रानंदन पंत को उक्त काव्य पंक्तियाँ हमें यह स्पष्ट संदेश देती हैं कि प्रकृति को सर्वश्रेष्ठ कृति है - मानव। भारत में वैदिककाल से ही मानव के सर्वांगीण विकास हेतु 'सर्वे भयन्तु सुखिनः सर्वे संतु निरामया' का जयघोष होता रहा है। मानव संबंधी अपने विचार प्रस्तुत करते हुए सामाजिक समझौता सिद्धांतवादी विचारक रूसो ने लिखा है कि "Man is born free, but every where he is in chain" अर्थात् "मनुष्य स्वतंत्र पैदा हुआ है, किंतु वह सर्वत्र बंधनों से जकड़ा हुआ है।"² यह मानव अधिकार और इन अधिकारों के उल्लंघन का उद्घोष था। इतिहास के पन्ने पलटने से ज्ञात होता है कि मानव समाज के विकास तथा - आखेट, पशुपालन, कृषि और औद्योगिक तथा वर्तमान का प्रजातांत्रिक का इतिहास अनन्याय और अत्याचारों का इतिहास रहा है। एक प्रचलित कथन भी है कि 'वीर योग्या वसुंधरा' इस विश्व में यही इसका आनंद ले सकता है, जो वीर है, बहादुर है। इस वीरता और बहादुरी का ही परिणाम है, जो शक्तिशाली है यही ग्रहण करता है क्योंकि "निर्बल का है कही जगत में नहीं ठिकाना, रक्षा साधन उन्हें प्राप्त हो चाहे नाना।"³ अर्थात् आज मानवीय समाज में सभी व्यक्तियों को सामाजिक न्याय और समानता का लाभ नहीं मिल पा रहा है। इसका परिणाम यह होता है कि समाज का संतुलित विकास नहीं हो पाता है। मानव समाज में सभी व्यक्तियों को भौतिक उन्नति के साथ ही सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक और आध्यात्मिक विकास के साथ अधिव्यक्ति का बिना किसी भेद-भाव के समान अवसर मिलना चाहिए, चाहे मानव सबल हो या निर्बल। यही सम्मान और गरिमा मानवाधिकार है।

विषय-विश्लेषण :- मानवाधिकार से तात्पर्य उन सभी अधिकारों से है जो मानव जीवन में स्वतंत्रता, समानता एवं प्रतिष्ठा से संबंधित है। सन् 1948 में संयुक्त राष्ट्र संघ ने मानव अधिकारों को घोषणा करते हुए, प्रस्तावना में लिखा है कि - "मानव परिवार के सभी सदस्यों को अन्तर्निहित गरिमा और सम्मान तथा अखिल विश्व की स्वतंत्रता, न्याय और शांति मानवाधिकारों का आधार है। मानव अधिकारों की उपेक्षा और अवमान के परिणामस्वरूप ऐसे बर्बर कार्य हुए हैं, जिन्होंने मानव की अन्तरात्मा पर आघात किया है और ऐसे विश्व के निर्माण को, जिसमें सभी मानव वाक, स्वातंत्र्य और विश्वास की स्वतंत्रता का तथा भय और अभाव से मुक्ति का उपभोग करेंगे, जिसे जनसामान्य की उन्नततम आकांक्षा चोषित किया गया है। यदि मनुष्य को अत्याचार और उत्पीड़न के विरुद्ध अंतिम अस्त्र के रूप में विशेष का अवलम्बन लेने के लिए विवश नहीं किया जात है, तो यह आवश्यक है कि मानव अधिकारों का संरक्षण विधि सम्मत शासन द्वारा किया जाना चाहिए।"⁴ अधिकार हमारे सामाजिक जीवन की अनिवार्य आवश्यकताएं हैं जिनके बिना न तो व्यक्ति अपने व्यक्तित्व का विकास कर सकता है और न ही समाज के लिए उपयोगी हो सकता है। इस प्रकार "मानव अधिकार वे न्यूनतम अधिकार हैं, जो मानव को मनुष्य प्रजाति का सदस्य होने के नाते विरासत में मिलते हैं। ये न तो केवल मनुष्य के लिए अपरिहार्य हैं, बल्कि इनके न होने पर मनुष्य पशु के स्तर में आ जाएगा। अतः ये अधिकार अहरणीय हैं तथा बिना किसी भेदभाव के सब मनुष्यों पर लागू होते हैं।"⁵ मानव अधिकार का संबंध मानवीय प्रतिष्ठा तथा उनके अधिकारों के साथ रहा है। सांस्कृतिक तथा धार्मिक परंपराओं और मानवीय उत्पीड़न, शोषण तथा वेदनाओं से प्रभावित मानव को अवस्थाओं को उचित स्थान देने पर विचार-विमर्श ऐतिहासिक रहा है। इसे विचार -विमर्श के आधार पर संयुक्त राष्ट्र संघ ने मानवाधिकार को स्पष्ट करते हुए कहा है कि "मानव अधिकार सामान्यतया उन अधिकारों के रूप में परिभाषित किए जा सकते हैं, जो कि हमारी प्रकृति के अभिन्न अंग होते हैं तथा जिनके अभाव में हम मानव प्राणी के रूप में नहीं रह सकते हैं।"⁶

मानव अधिकारों को अन्य अधिकारों से श्रेष्ठ बताते हुए पॉल गिबर्ट महोदय लिखते हैं कि - "मानव अधिकारों को अन्य अधिकारों की तुलना में विशिष्ट मानते हैं, क्योंकि मानव अधिकारों को न तो प्राप्त किया जा सकता है न किसी अन्य को इस्तान्तरित किया जा सकता है और न ही किसी स्थिति में ये

अधिकार लुप्त हो सकते हैं, क्योंकि ये वे अधिकार हैं, जो सार्वभौमिक रूप से प्रत्येक प्राणी की प्रकृति में समाहित हैं।¹⁷ वास्तव में सामाजिक परिस्थितियाँ ही मनुष्य के दूरदर्शितपूर्ण एवं बुद्धिवादी रवैयें के निर्माण को प्रभावित करती हैं। मनुष्य पर सामाजिक परंपराओं एवं प्रथाओं का पूर्ण प्रभाव होता है। सैदायन के शब्दों में कहा जा सकता है कि "मनुष्य में उच्च और महान जीवन जीने की बहुत भावनात्मक क्षमता है, आवश्यकता सिर्फ इस बात की है कि वे एक-दूसरे को इसके लिए अवसर दें।"¹⁸

इन परिभाषाओं के आधार पर कहा जा सकता है कि मानव अधिकार नैसर्गिक होते हैं इनमें किसी प्रकार का कोई परिवर्तन नहीं किया जा सकता है, क्योंकि वे अधिकार व्यक्ति, काल और परिस्थितियों के अनुसार इनमें कोई खास अंतर नहीं होता। मानव अधिकारों का स्वस्थ स्वरूप यह है जो विधि द्वारा संचालित होता है। जिसमें समाज के प्रत्येक व्यक्ति को स्वतंत्रता, समानता, न्याय और गरिमा के तत्व समाहित होते हैं। मानव जाति के सामान्य उद्देश्यों की प्राप्ति के लिए संयुक्त राष्ट्र ने 10 दिसम्बर, 1948 को मानव अधिकारों की सार्वजनिक घोषणा करते हुए कहा कि पुरुषों एवं महिलाओं को समान अधिकार प्रदान किए गए हैं। इसमें स्पष्ट कहा गया है कि सभी व्यक्ति जन्म से स्वतंत्र हैं। इन अधिकारों को प्राप्त करने में लोगों के बीच नस्ल, वर्ण, लिंग, भाषा, धर्म राजनीति, राष्ट्रियता अथवा सामाजिक उत्पत्ति इत्यादि को आधार पर किसी भी स्तर पर किसी भी प्रकार का भेदभाव नहीं किया जावेगा। अर्थात् मानव न तो किसी मानव के अधिकारों का इनन करे और न ही स्वयं इनन का शिकार हो।

मानव अधिकारों का क्षेत्र अत्यंत व्यापक है। भारतीय संस्कृति सदैव से ही मानव अधिकारों की पोषक रही है। जिसके विभिन्न प्रमाण हमें वेद, पुराण, गीता, रामायण, महाभारत आदि ग्रंथों में देखने को मिलते हैं। भारतीय संस्कृति के पुरोधा जब शंकर प्रसाद के शब्दों में कहा जा सकता है कि " जीवन अनन्त, अनन्तर और अविनाश है। यह न कभी रुकता है और न रुक जाता है। अतः उसे जीना आवश्यक है, पर यह जीना इच्छा क्रिया और ज्ञान क्रिया के समन्वय के साथ होना चाहिए तभी विषमता समाप्त होगी और अखंड आनंद की प्राप्ति होगी।"¹⁹ पश्चिम जगत में मानवाधिकार की विचारधारा का विकास भारत की अपेक्षा कुछ बाद में हुआ किंतु उसका कानूनी एवं संवैधानिक रूप पहले सामने आया। मानवाधिकारों के संरक्षण के लिए मैगनाकार्टा सन् 1215, बिल ऑफ राइट्स सन् 1689 तथा मानवाधिकार घोषणा पत्र जारी हुए। संसार के समस्त कानून, नियम, संविधान, संस्कार अथवा परंपराएँ मानव अधिकारों के संरक्षण के प्रयास के लिए एवं उनके इनन को रोकने के लिए ही बनाये गए हैं।

भारतीय शासन व्यवस्था में लोकतंत्र को अपनाया गया है। शासन व्यवस्था के रूप में लोकतंत्र उस शासन प्रणाली को कहते हैं जिसमें जनता स्वयं प्रत्यक्ष या प्रत्यक्ष रूप से अपने प्रतिनिधियों द्वारा किसी समुदाय या वर्ग विशेष के हित की दृष्टि से नहीं अपितु समष्टि रूप से जनता के हित की दृष्टि से शासन करती है। अंग्रेजी पर्याय डेमोक्रेसी के अर्थ के अनुसार लोकतंत्र से साधारणतः हमारा तात्पर्य जनता की शक्ति से है। इसे अब्राहम लिंकन के शब्दों में जो व्यक्त किया जा सकता है- "लोकतंत्र शासन का वह शासन है जिसमें शासन जनता का, जनता के लिए और जनता के द्वारा हो।"²⁰ एक व्यवस्था के रूप में लोकतंत्र व्यक्ति को अल्पसंख्यकों के साथ जीवनयापन का अवसर प्रदान करता है। यह व्यक्ति को आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक सहित सभी प्रकार के मानव अधिकारों के उपयोग का अवसर प्रदान करता है। इस दृष्टि से हमारे संविधान की प्रस्तावना विशेष महत्व रखती है। यह प्रस्तावना उन उद्देश्यों, आदर्शों एवं सिद्धांतों का वर्णन करती है, जिसके प्रकाश में मानवाधिकार सुरक्षित हैं। भारतीय संविधान की प्रस्तावना में कहा गया है- "हम भारत के लोग भारत को एक संपूर्ण प्रभुत्व-संपन्न समाजवादी धर्म निरपेक्ष लोकतंत्रात्मक गणराज्य बनाने तथा इसके नागरिकों को सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक न्याय विचार रखने तथा प्रकट करनेविशेषात्, धर्म और पूजा की स्वतंत्रता, प्रतिष्ठा व अवसर को समानता प्राप्त करने, तथा इन सब में व्यक्ति की गरिमा और राष्ट्र की एकता और अखंडता सुनिश्चित करनेवाली बंधुता को बसाने के लिए दृढ़ संकल्प होकर.....आत्मार्पित करते हैं।"²¹ उद्देशिका के अनुसार 'प्रभुता' जनता में निहित है। अस्तु, उच्चतम न्यायालय ने कहा है कि प्रभुता जनता में निहित होती है। विधायिका, कार्यपालिका और न्यायपालिका का सृजन और गठन इसकी सेवा करने के लिए किया गया है। इसमें यह भावना निकलती है कि सभी व्यक्ति मूलपंश, धर्म, भाषा, लिंग और संस्कृति के लिहाज के बिना समान हैं। भारत के प्रथम प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू ने इसकी व्याख्या करते हुए कहा था कि 'इसका मुख्य उद्देश्य है जनता का कल्याण ' समाज में राजनीतिक, आर्थिक और नैतिक व्यवस्था बनाये रखने में परम्पारिक तथा समासामायिक दृष्टि से लोकतांत्रिक शासन प्रणाली का बड़ा महत्व है। भारत की लोककल्याणकारी व्यवस्था की स्थापना के मूल उद्देश्य को परिभाषित करते हुए, पंडित नेहरू ने कहा था कि "कल्याणकारी राज्य में आर्थिक लोकतंत्र होगा, धैतिक आवश्यकताओं और सामाजिक स्थिति का एक राज्य में आर्थिक लोकतंत्र होगा, धैतिक आवश्यकताओं और सामाजिक स्थिति का एक राष्ट्रीय स्तर निर्धारित किया जाएगा, जनता के जीवन स्तर में सुधार होगा, पूर्ण रोजगार मिलेगा, शोषण का अंत होगा, अन्ध और सम्पत्ति की असमानता को कम किया जाएगा। ताकि अपने व्यक्तित्व के विकास का सबको समान अवसर प्राप्त हो सके।"²² भारत जैसे बहुसंस्कृति वाले राष्ट्र में जहाँ अनेक जाति, प्रजाति व धर्म के लोग निवास करते हैं, सही जगहकता ताने में मानव अधिकार की विशेष भूमिका होती है।

मानवाधिकार और लोकतंत्र का आपस में घनिष्ठ संबंध है। एक सच्चा व निष्पक्ष लोकतंत्र ही मानवाधिकार का सच्चा पोषक हो सकता है क्योंकि लोकतंत्र विशेषकर शीला, सदाचार, प्रगतिशीलता, स्वतंत्रता एवं समानता पर आधारित है। किसी भी लोकतांत्रिक देश में जनता के हितों को सर्वोपरि माना जाता है। इन्हें सुरक्षित रखने के लिए कुछ ऐसे नियम और कानून बनाए जाते, जिनके माध्यम से देश की जनता पर किसी भी आधार पर किसी भी प्रकार का अन्याय या अत्याचार न हो सके। इन नियमों एवं कानूनों को सुरक्षित रखने का जो दस्तावेज होता है, उसे संविधान के नाम से जाना जाता है। भारतीय संविधान देश के प्रत्येक नागरिक के उचित एवं सामंजस्यपूर्ण व्यक्तित्व के संपूर्ण विकास के लिए निम्न मौलिक अधिकार प्रदान करता है।

1. समानता का अधिकार (अनुच्छेद 14 -18)
2. स्वतंत्रता का अधिकार (अनुच्छेद 19 -22)
3. शोषण के विरुद्ध अधिकार (अनुच्छेद 23 -24)

दुष्टिकोण

4. धर्म की स्वतंत्रता का अधिकार (अनुच्छेद 25 -28)
5. सांस्कृतिक एवं शैक्षणिक अधिकार (अनुच्छेद 29 -30)
6. संवैधानिक उपचार का अधिकार (अनुच्छेद 32)

इन मौलिक अधिकारों के इनन होने पर भारतीय संविधान को अनुच्छेद 32 के तहत सर्वोच्च न्यायालय और अनुच्छेद 226 के तहत उच्च न्यायालय का दरवाना खटखटा जा सकता है। अर्थात् भारतीय संविधान शोषण, अन्याय एवं असमानता के खिलाफ एक प्रकार की क्रांति का संदेश देता है। लोकतांत्रिक शासन प्रणाली में निहित इन अधिकारों में ही मानवाधिकार सुरक्षित है। इस मत की पुष्टि हेतु सन् 1979 में मेनका गांधी बनाम उच्चतम न्यायालय ने मानव अधिकार संरक्षण की दिशा को नया आयाम देते हुए कहा था - "मौलिक अधिकार इस देश की जनता द्वारा वैदिक काल से संबन्धित गूढ़ आधारभूत मूल्यों का प्रतिनिधित्व करते हैं और वे व्यक्ति को गरिमा का संरक्षण करने और ऐसी दशाएं बनाने के लिए परिकल्पित हैं जिनमें हर एक मानव अपने व्यक्तित्व का पूर्ण विकास कर सके। ये मानव अधिकारों के आधारभूत ढाँचे के आधार पर राष्ट्रों का ताना-बाना बुनते हैं और व्यक्तिगत स्वाधीनता पर इसके विभिन्न अर्थों में अतिक्रमण न करने का राज्य पर नकारात्मक ऋण्य अधिरोपित करते हैं।"³

इसी मानवतावादी उदार एवं व्यापक दुष्टिकोण को ध्यान में रखते हुए, 18 दिसम्बर, 1993 को लोकसभा में एक बिल पारित कर, भारत में मानव अधिकार संरक्षण अधिनियम 1993 के तहत राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग का गठन किया गया। यह आयोग स्वतंत्र एवं निष्पक्ष होकर कार्य कर सके। इस उद्देश्य को पूर्ण हेतु मानव अधिकार संरक्षण अधिनियम 1993 की धारा 12, 13, 14 और 15 के तहतआयोग के कार्य और शक्ति को विस्तृत किया गया। जिसके सारस्वरूप विवरण को यहाँ यों उल्लेखित किया जा सकता है-

1. किसी भी स्थिति में मानव अधिकारों का उल्लंघन होने पर,
2. किसी भी सिविल सेवक द्वारा कानून के विरुद्ध काम करने पर,जिससे मानव अधिकारों को ठेस पहुँचती है।
3. किसी भी मानव अधिकारों से संबंधित लम्बित मामले में जो न्यायालय में नहीं गए हैं, के बारे में आयोग इस्तक्षेप कर सकता है।
4. भारत सरकार या राज्य सरकारों केतहत किसी भी बेल का निरीक्षण करना।
5. मानव अधिकार से संबंधित विधि विधानों की समीक्षा करना तथा इस संबंध में आवश्यक निर्देश देना।
6. आतंकवाद की स्थिति में उसका मूल्यांकन करना तथा आवश्यक सुझाव देना।
7. मानव अधिकारों के बारे में शोध कार्य का संचालन करना।
8. मानव अधिकारों के बारे में लोगों को जानकारी देना तथा इसके लिए जागरूकता पैदा करना।
9. मानव अधिकारों के क्षेत्र में कार्य करनेवाले गैर सरकारी संगठनों को प्रोत्साहित करना।
10. मानवाधिकारों को बढ़ावा देनेवाले अन्य कार्यों का संचालन करना।

भारतीय संविधान में मानव को सम्मान और गरिमा प्रदान करने के उद्देश्य से ऐसे समाज को परिकल्पना की गई जो सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक न्याय, प्रतिक्रम और अवसर की समानता पर आधारित है, जो मानवाधिकारों के सार्वभौमिक घोषणा के अंतर्गत आते हैं। जिनमें से कुछ समान अधिकारों का यहाँ उल्लेख किया जा रहा है -

1. मानव अधिकार का अनुच्छेद 25 और भारतीय संविधान का अनुच्छेद 15 दोनों ही जाति, रंग, भाषा, धर्म, राजनीति आदि में भेद किए बिना सभी व्यक्तियों को सभी अधिकार और स्वतंत्रता की समानता के पक्षधर हैं।
2. मानव अधिकार का अनुच्छेद 18 और भारतीय संविधान का अनुच्छेद 25 दोनों ही व्यवसाय और धर्म आदि की स्वतंत्रता के पक्षधर हैं।
3. मानव अधिकार का अनुच्छेद 27 और भारतीय संविधान का अनुच्छेद 29 (1) दोनों ही भाषा और संस्कृति के संरक्षण के पक्ष में हैं।
4. मानव अधिकार अनुच्छेद 25 और भारतीय संविधान का अनुच्छेद 45 दोनों ही प्राथमिक स्तर तक निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा के पक्ष में हैं।

सारांश :- संक्षेप में कहा जा सकता है कि मानवाधिकार वास्तव में ऐसे अधिकार होते हैं, जो प्रत्येक मानव को नैसर्गिक रूप से प्राप्त होते हैं, और उनके जीवन विकास की प्रक्रिया को क्रियाशील बनाने में उपयोगी होते हैं। यह अधिकार भारतीय संविधान द्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारों की रक्षा करने के साथ ही नैतिक मूल्यों को भी सुरक्षित रखते हैं। पावन गंगा की धौति प्रवाहमान भारतीय संस्कृति को 'वसुधैव कुटुम्बकः' की अखिल भावना ही मानवाधिकारों को सुरक्षित रख सकती है। अतः लोकतांत्रिक मूल्यों में पुनर्विश्वास एवं समाज में शांति कायम रखने के लिए मानवाधिकारों का हर हाल में डिफेंड करना जरूरी है। तभी भविष्य में मानवीय समाज में शांति व सुरक्षा स्थापित की सकती है। मानवाधिकार और भारतीय लोकतंत्र के उद्देश्य को महाराष्ट्र के आधुनिक संत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के शब्दों में को यों कहा जा सकता है -

*"हैं प्रार्थना गुरुदेव से, स्वर्गसम संसार हो।
अति उन्नतम जीवन बने, परमार्थमय व्यवहार हो।"⁴*

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. आब के लोक त्रिभुक्ति सुनिवारण पंथ - डॉ. अमोलकुमार सिंह - इरीस विस्वविद्यालय प्रकाशन, आगरा सं. 2017-पृ. क्र. 65
2. समाजशास्त्रीय निबंध - डॉ. डी. एस. कपेल - कौलास पुस्तक सदन, भोपाल - सं.- 2016 - पृ. क्र. 130
3. समाजशास्त्रीय निबंध - डॉ. डी. एस. कपेल - कौलास पुस्तक सदन, भोपाल - सं.- 2016 - पृ. क्र. 130
4. समाजशास्त्रीय निबंध - डॉ. डी. एस. कपेल - कौलास पुस्तक सदन, भोपाल - सं.- 2016 - पृ. क्र. 136
5. समाजशास्त्रीय निबंध - डॉ. डी. एस. कपेल - कौलास पुस्तक सदन, भोपाल - सं.- 2016 - पृ. क्र. 134
6. भजनधरिभक्त सिद्धांत एवं व्यवहार - डॉ. विनोद नादायनचाम बैरागी - परम प्रकाशन, कागपुर- सं. - 2011 पृ. क्र. 39
7. भजनधरिभक्त सिद्धांत एवं व्यवहार - डॉ. विनोद नादायनचाम बैरागी - परम प्रकाशन, कागपुर- सं. - 2011 पृ. क्र.125
8. भजनधरिभक्त सिद्धांत एवं व्यवहार - डॉ. विनोद नादायनचाम बैरागी - परम प्रकाशन, कागपुर- सं. - 2011 पृ. क्र. 57
9. भजनधरिभक्त सिद्धांत एवं व्यवहार - डॉ. विनोद नादायनचाम बैरागी - परम प्रकाशन, कागपुर- सं. - 2011 पृ. क्र. 01
10. राजकीय सिद्धांत व राजकीय विचारक - डा. अल्पथ वैद्य -सार्ध ज्योति चिन्ताकेंद्र, कागपुर - सं.- 2014 पृ. क्र. 47
11. भजनधरिभक्त और मूल्य शिक्षण - डॉ. रामसकल पाण्डेय - श्री विनोद पुस्तक मणिर - आगरा संस्करण2011 पृ.क्र. 45
12. भजनधरिभक्त सिद्धांत एवं व्यवहार - डॉ. विनोद नादायनचाम बैरागी - परम प्रकाशन, कागपुर- सं. - 2011 पृ. क्र.
13. http://drriteshgupta.blogspot.com/2018/01/blog-post_23.htm
14. सामुदायिक अधिष्ठा - राष्ट्रसंघ बुकडोवी महाराज - गुल्लेन प्रकाशन, गुल्लुज मोसरी, अमरावती सं. - 2009 पृ. क्र. 34

RNI MAHIMAR

36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue - II

Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational,
Management, Environmental, Research, Language and
Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation

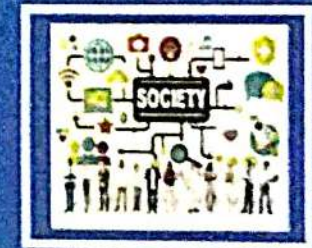
January 2021

Chief Editor : Dr. Nanasahab Suryawanshi

Executive Editor : Prof. Kartik R. Patil

Principal,
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Co-Editor : P. M. Rajurwade

Address

'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal
UGC CARE LISTED JOURNAL

January 2021

Special Issue -Volume-II

On

"Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental, Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation"

Chief Editor

Dr. Nanasahab Suryawanshi

Pratik Prakashan, Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Prof. Kartik R. Patil

Principal,

Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Co-Editor

P. M. Rajurwade

Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Editorial Board

Dr. Praful T. Bansod	Dr. Haresh T.Gajbhive	Prof. Ashutosh M.Popte	Prof. Pitambar T. Pise
Dr. Nitin T. Katrojwar	Dr. Rajeshwar D. Rahangdale	Dr. Laxman T. Kamdi	Dr. Udhay D. Mendulkar
Dr. Santosh P. Bansod	Dr. Dilip S.Telang	Prof. Kishor S.Chaure	Dr. Manisha Warma
Dr. Rupesh M.Meshram	Dr. Sharad B. Belorkar	Dr. Subhas K. Shinde	Dr. Chetankumar Vyas

Published by- Prof. Kartik R. Patil, OE, Principal, Rashtrasant Tukdoji College, Chimur, Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price :Rs.1000

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	Data Collection Sagar Babu Mane, Dr. Shivaji Nagnath Thoke	1-3
2	Effects of Deficit Policy on Economic Growth of India Veeranna A Ningoji, Budihal Nikshep Basavaraj, Dr. N. S. Mugadur	4-7
3	Patriarchal Violence against the Minors-Women and Children in Shahbano Bilgrami's Without Dreams Ashutosh Manohar Popate	8-10
4	Effectiveness of a Gratitude Intervention in Increasing Gratitude Shraddha A. Raravikar, Dr. Mrunal A. Bhardwaj	11-13
5	Role of Bharat Nirman Yojana in Rural Development of Sangli District. Mr. Hanamant Shahaji Sawant, Dr. Tejswini B. Mudekar	14-17
6	New Women in Shashi Deshpande's Small Remedies Prachi Bhongale, Dr. Varsha Vaidya	18-20
7	Green Marketing - Step towards Sustainable Development - A Study of South Goa. Dr. Sucheta Y. Naik	21-24
8	Availability and Use of Information and Communication Technology Facilities at Secondary School Manoranjan Dash, Sonalika Biswal, Sasmita Rout	25-27
9	The family, economic, social consequences of the global crisis Corona changed the formula for survival! Prof. Vinay Devidas Kawade	28-30
10	Use of Fuzzy Set Theory for Evaluation of Soil Fertility Prabhakar M Gaikwad	31-34
11	Covid-19 Pandemic: Impact on Food Industry and Need of Proper Nutrition During Pandemic Ms. Pratibha S. Katkar	35-38
12	Assessing Mental Stress Before and During Lockdown for COVID-19 Pandemic in Urban West Bengal, India Mahadeb Das	39-42
13	Recent Trends and Technologies in Human Resource Management Ashitha A. B., Dr. Anu L	43-44
14	Importance of Balanced Diet: Enhancing Health in Covid-19 Pandemic Dr. Manda V. Thengne	45-47
15	Economic Analysis of Farming Systems in Satara District of Maharashtra Dr. Tai B. Deokate, Dr. Dnyanesh P. Bandgar, Hangeshwar Dhaigude	48-50
16	Changing Pattern of Rainwater Harvesting in India Dr. Dattatray D. Shinde	51-54
17	Post-pandemic Scenario and Reopening the academic library: Indian Perspective Dr. Ashok L. Kolambikar	55-57
18	Role of Academic social networking sites in Information communication: A Study Dr Anil M. Chaudhari	58-60
19	A Study of Effect of Epidemic Lockdown on Street Traders of HE Ward, Santacruz, Mumbai Dr. Jayesh K. Rana, Dr. Manikandan N. Iyer	61-63
20	Correlation Analysis of Academic Achievements of Higher Primary Schools Dr. N. V. Gudaganavar	64-66
21	Financial Exclusion: An Investigation in Sindhudurg District of the State of Maharashtra Dr. Manikandan Iyer	67-75
22	Mobile Based Library Services In Academic Libraries Shri. Mahesh S.Tanawade	76-79
23	Reading Habits: A Survey during COVID-19 Pandemic Period Dr. Subhash Bandu Ahire	80-83

Covid-19 Pandemic: Impact on Food Industry and Need of Proper Nutrition During Pandemic

Ms. Pratibha S. Katkar

Head and Asst. Prof., Department of Home Economics, Yeshwant Mahavidyalaya Wardha

Abstract

The COVID-19 pandemic affects the food industry in whole world as governments close down restaurants and bars to slow the spread of the infection due to virus. Across the world, eateries' day by day traffic dropped sharply contrasted with a similar period in 2019. Terminations of eateries caused a gradually expanding influence among related ventures, for example, food creation, alcohol, wine, and lager creation, food and refreshment transportation, fishing, and cultivating.

Introduction

The quick expansion in the quantity of COVID-19 cases, just as the estimates received to contain its spread have put numerous families in danger by affecting their food supply, jobs and family unit salaries and their capacity to get to basic administrations for wellbeing and sustenance, youth care, schooling and social security all around the world and in India. This is particularly valid for the travelers and poor metropolitan populaces just as numerous provincial poor and other burdened populaces in India.

Coronavirus is a mind boggling emergency that influences all parts of life, both quick and long haul. The United Nations (UN) in India is worried about the effect of the emergency on powerless populaces, particularly ladies and kids. The pervasiveness of hunger in India has strikingly declined throughout the most recent decade, and the Comprehensive National Nutrition Survey 2016-18 uncovered that significant difficulties remain. There are still around 20 million youngsters under five years old who are experiencing squandering, more than 40 million kids are constantly malnourished, and the greater part of Indian ladies matured 15-49 years are pallid. The optional effects of the COVID-19 emergency are irritating the difficulties looked by numerous families, particularly regarding admittance to reasonable and nutritious food. This could invert a portion of the new gains in decreasing unhealthiness.

The Government of India as of now has hearty and compelling plans and projects set up to address food frailty and lack of healthy sustenance, for example, the Targeted Public Distribution System (TPDS), the Mid-Day dinners (MDM) and the Integrated Child Development Services (ICDS), all covered under the National Food Security (NFS) Act, 2013. Besides, in March 2018, the Prime Minister launched POSHAN Abhiyaan, an eager, multi-sectoral program with the vision to achieve a lack of healthy sustenance free India by 2022.

During its initial 2 years, POSHAN Abhiyaan has gained striking ground: administration conveyance frameworks have been reinforced with a critical number of bleeding edge laborers prepared on nourishment intercessions; numerous services, past the conventional wellbeing and sustenance branches of the Ministry of Health and Family Welfare (MOHFW) and the Ministry of Women and Child Development (MOWCD) have been welcomed on board to help a complete sustenance reaction; and data sharing, checking and revealing have improved through cell phone application ICDS-CAS. An illustration of the achievement of POSHAN Abhiyaan is the expansion in the inclusion of iron folate supplementation for juvenile young ladies under the Anemia Mukta Bharat Campaign, which diminished the commonness of paleness from 20% to 39 percent in two years.

In the course of recent weeks, the Government of India has likewise found a way to ensure the venture and accomplishments made under POSHAN Abhiyaan. Perceiving that conceptive, maternal, infant, youngster and juvenile wellbeing and nourishment administrations are among the most pivotal wellbeing intercessions, the MoHFW gave nitty gritty direction to guarantee proceeded with conveyance of these administrations during the emergency. Likewise, a few state governments have additionally given operational direction for conveyance of lifesaving sustenance intercessions including circulation of food, micronutrient supplementation, kept breastfeeding and treatment of malnourished kids with regards to COVID-19. These mediations, both at the public and state level, give a solid premise to reinforce admittance to food, wellbeing and nourishment administrations during these occasions. Similarly, changes have been achieved in the TPDS conspire which incorporate arrangement of 5 kg of rice or wheat, per individual, every month for a very long time, 1

- Grains—moist oats, speedy cooking pasta, frozen earthy colored rice, couscous, refrigerated pizza covering
  - Fruits—tough new natural product (apples, citrus), dried, plain frozen, canned in juice or water
  - Vegetables—solid new veggies (celery, broccoli, onions, potatoes), plain frozen, low sodium canned, sun-dried
  - Sauces—tomato pasta sauce, salsa
  - Soups and Broths—canned, frozen, rack stable containers
  - 100% Juice—refrigerated, frozen, canned, boxed
  - Milk—new, canned, rack stable bundles
  - Eggs—new eggs, egg whites in containers
  - Cheese—cut, cubed, destroyed, disintegrated, ground hard cheddar
  - Beans/Legumes—canned beans (dark beans, chickpeas), dry beans
  - Nuts and seeds—packed away, canned, nut margarines
  - Chicken—frozen or canned
  - Seafood—frozen prepared to-cook fish filets, frozen shrimp, canned fish, salmon, and sardines
  - Beef—pre-made frozen lean ground patties or meatballs
  - Flavorings—add punch with dried spices and flavors, vinegars, mustard, hot/steak sauces, lemon/lime juice, light dressings, nectar, Greek yogurt
- Back off of the frozen meals—**

Most are high in sodium, fat, and calories. Breaking point acquisition of enticing food sources like chips, soft drinks, treats, and frozen yogurt. They are high in void calories and add to your staple bill. Minimize expenses—think about ease options.. Attempt a meatless supper, similar to stew with beans rather than hamburger. In the event that new foods grown from the ground are excessively exorbitant—recollect, canned and frozen products of the soil give similar supplements as new. Smartest choices are plain frozen veggies and organic products. Go for low sodium canned veggies and organic products canned in juice or water—if these are hard to come by, purchase ordinary canned leafy foods—channel and wash before use.

Conclusion

India has made significant strides and a couple of more coordinated activities can draw us nearer to guaranteeing nourishment and food needs of the individuals are sufficiently met during these phenomenal occasions. By joining endeavors, the Government, common society, improvement accomplices, private area, the scholarly community, the United Nations and different partners can uphold the proceeded, protected and suitable conveyance of nourishment projects to address the issues of every single weak populace and those straightforwardly and by implication influenced by the COVID-19 emergency, and to guarantee that the individuals of India can deal with the effect of the stun today, and into what's to come.

References

1. "Perceive how much business U.S. cafés are losing a direct result of the Covid". cbsnews.com. Recovered 22 March 2020.
2. Mali, Meghashyam (17 March 2020). "Eatery industry reeling under Covid". TheHill. Recovered 22 March 2020.
3. Bloom, Jonty (26 March 2020). "How are food supply networks adapting to Covid?". BBC News. Recovered 26 March 2020.